مەکتەبی بیروهۆشیاری

فوئاد عەبدولڕەحمان

بیر ـ ئاوەز ـ زمان

سلێمانی ـ ٢٠٠٩

مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی. ن. ك)

سلێمانی ـ گەڕەکی سەرچنار ـ ١٢١

کۆڵانی ـ ٤٤ ـ ژ. خانوو ـ ١

govarynovin@yahoo.com

مەکتەبی بیروهۆشیاری

ناوی کتێب: بیر ـ ئاوەز ـ زمان

ناوی نووسەر: فوئاد عەبدولڕەحمان

fuadgomei@yahoo.co.uk

دیزاینی ناوەوەو بەرگ: ئەمیرە عومەر

چاپ: دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی

تیراژ: (١٠٠٠) دانە

ژمارەی سپاردن: (١١٢٨) ی ساڵی ٢٠٠٩

ژ. زنجیرە: (٢٩٢)

لەبڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی. ن. ك)

ناوەڕۆك

بابەت	لاپەڕە
١ـ بیری کوردو بازنەی پساوی مێژوو	٩
ـ بیر	٩
ـ بیر وەک ئامرازی بەرهەمی تیۆری	١٢
ـ ئاوەزی دروستکەرو ئاوەزی دروستکراو	١٥
ـ ئیپستمۆلۆجیی ڕووناکبیریی کورد	١٦
ـ سەرەتای دیاردەی ڕۆشنبیری	١٩
٢ـ فەلسەفە لە یۆنانەوە بۆ کوردستان	٢٦
ـ پێشەکی	٢٦
ـ مێژووی شاری حەڕان	٢٨
ـ بزووتنەوەی بیری فەلسەفیو وەرگێڕان لە (حەڕان)دا	٣٥
٣ـ زوروانگەری	٥٤
ـ(زوروان) بە کورتە ڕوانگەیەکی تێرمینۆلۆژیو فەلسەفی	٥٤
ـ سەرچاوەی مێژوویی زوروان	٦٥
ـ تیۆلۆژیی موغەکان	٦٨
ـ لێکدانەوەی تیۆلۆجیی ئاینی زەردەشت	٦٩
٤ـ سەرەتای سەردەمی نووسینەوەی دەق لە کوردستاندا	٧٥
ـ نووسینەوەی دەقی وەرگێڕاو	٧٥
ـ سەردەمی وەرگێڕان	٧٧
ـ زمانو ئایین	٧٨
ـ ڕۆڵی ئیسلام لە ڕووخاندنو ئاوێتەکردنی ڕۆشنبیریی کورددا	٨٠
ـ بزووتنەوەی ڕووناکبیریی مانییەکان	٨٤
ـ مانی ئۆمانیس	٨٦
٥ـ سوهرەوەردیو فەلسەفەی ڕووناکی لە نێوان شەریعەتو حەقیقەتدا	٩٢
ـ پێشەکی: بۆچی سوهرەوەردی؟	٩٢
ـ مێژینەی فەلسەفەی ئیسلام بەر لە سوهرەوەردی	٩٤
ـ سەرچاوەکانی بیری فەلسەفیی سوهرەوەردی	٩٧
ـ ژیانو دەوروبەرو سەردەمی سوهرەوەردی	٩٨
ـ لێکۆڵەرەوانی سوهرەوەردی	١٠٥
ـ بەرهەمەکانی سوهرەوەردی بە پێی مێژووی نووسینیان	١٠٧
ـ نموونەی پاشماوەبەرهەمی سوهرەوەردی	١٠٩
٦ـ شانامەی حەقیقەت	١١١
ـ ئەحقاقی حەقو کۆچی کوردی	١١١

- ڕێبازی ئەهلی حەق ١١٤
- یارسان ١٢١
- سەرنجام ١٢٤
- شاهنامەی حەقیقەت، یان ئە حقاقی حەق و کۆچی کوردی ١٢٥
- هێنری کۆرباین ١٣١

٧ـ هرمز خوداوەندی وەرگێڕان (پرۆسەی تێگەیشتن لە تێگەیشتن) ١٤٠
- پێشەکی ١٤٠
- لێکدانەوە بە واتای خوێندنەوە ١٤٤
- لێکدانەوە بە واتای ڕوونکردنەوە ١٤٨
- لێکدانەوە بە واتای وەرگێڕان ١٥٠

٨ـ پەیوەندیی وەرگێڕان بە (پۆست کۆلۆنیالیزم)ەوە ١٥٤

٩ـ ئەپۆریای هێرمۆنیتیکاو پەردەی زمان (هونەری تێگەیشتن لە دەق) ١٦٦

١٠ـ ماتماتیکی زمانی هۆنراوی کوردی ١٧٠

١١ـ هونەری خاڵبەندی لە چاپدا بە زمانی کوردی ١٩٦
- پێشەکی ١٩٦
- خاڵبەندی ٢٠٠
- فەرهەنگی نیشانەکانی خاڵبەندی ٢٠٥

١٢ـ دەقێکی وەرگێڕاو: چەند وانەیەکی مێژووی بیری ڕامیاریی نوێ ٢٠٦
- بیری سیاسی لە سەردەمی ڕاپەڕینو لە دەوڵەتی پۆزەتیڤیزمدا ٢٠٩
- مایکیاڤیللیو دەوڵەتی پۆزەتیڤیزم ٢٢١
- مایکیاڤیللیو مێژینەی شاری (فلۆرانس) ٢٢٣
- بناغەکانی دەوڵەتی پۆزەتیڤیزمی بەهێز ٢٢٨
- کۆسپەکانی دەوڵەتی پۆزەتیڤیزم نەتەوەیی ٢٣٥
- ژیانی ڕامیاری لە دەوڵەتی پۆزەتیڤیزمدا ٢٤٠

١٣ـ ڕودۆلف کارنەپ: نوێنەری پۆزەتیڤیزم ٢٥٢

١٤ـ لۆدڤیچ ڤچنشتاین: گەمەی زمان ٢٥٩

١٥ـ ئەلفرێد جولێس ئایر: زمان، حەقیقەت، لۆجیک ٢٦٢

١٦ـ ئێریک هۆبزباومو نوێکردنەوەی مێژوو: نرخاندنەوەی پرسیارەکانی مارکس ٢٦٥

مەکتەبی بیروهۆشیاری

خوێنەری هێژاو بەڕێزم:

لە راستیدا ئەم کتێبۆلکەیە بریتییە لە بەشێ لە کۆی کۆمەڵێ نووسینو توێژینەوەو خوێندنەوەم سەبارەت بە بیرو ئاوەزو زمان، کە لە درێژایی بیست ساڵی رابردوو لەلامدا کۆبوونەوە. شایانی باسە، زۆربەی ئەم نووسینو خوێندنەوانە، لە چەند گۆڤارو رۆژنامەیەکدا بڵاوبوونەتەوە. بەڵام بە کارێکی خراپم نەزانی پێکەوە گرێیان بدەمو پێداچوونەیەکیان بکەمو بەم قەوارەیە چاپیان بکەمو بیانخەمە بەردەستی خوێنەرانم. بە دەرفەتیشی دەزانم، کە سوپاسی هاورێم (عوسمان گوروون) بکەم بەرامبەر بەو ئەرکەی لە دوو رۆژدا کێشای لە خوێندنەوەی دەستنووسی ئەم کتێبۆلکەیەو دەربڕینی هەندێ تێبینیو رێنمایی بەسوود، لە بارەی نێوەڕۆکو شێوازەکەیەوە، تا بگاتە ئەوەی بەم شێوەیەی ئێستا بێتە بەردەست.

فوئاد عەبدولڕەحمان
سلێمانی ١/ ١/ ٢٠٠٩

مەکتەبی بیروهۆشیاری

مەکتەبەی بیروهۆشیاری

بیری کوردو
بازنەی پساوی مێژوو

بیر:

بیر ئاوێتەو بەرەنجامی بیرکردنەوەی ئادەمیزادە سەبارەت بە جیهانی دەرەوەو ناوەوەی. بیرکردنەوەش هەڵبەت هەرە گرنگترین دیاردەیە لە ئادەمیزاددا، کە بە هۆیەوە لە هەر بوونەوەرێکی بوون جوداتر بێ. بە واتایەکیتر، دەتوانین بڵێین (بیر) زاخاوو ناوەڕۆکی بیرکردنەوەی مرۆڤە بەرامبەر دەوروبەرەکەی، واتە کۆمەڵێ راو بۆچوونیەتی، کە رۆژانە بەرامبەر بە دەرەوەی خۆی دەری دەبڕێو بەو دەربڕینە (بوون)ی خۆی لە ئاستی شتەکانو کەسانی دی دەستنیشان دەکا. جا مرۆڤ، لەبەر ئەوەی زیندەوەرێکی بە سروشت کۆمەڵگاییە، ئەو بیرەشی، بە ئەنجام، پێکەوە لەگەڵ بیری کەسانیتردا دەبێتە بیری

کۆمەڵگاکەی، کە ئەندامێکە تیایدا. بە واتایەکی دیو بە دەربڕینێکی دی، بیری (مرۆڤ)ی تاك، کە تێکەڵ بە بیری مرۆڤی بە کۆمەڵ دەبێ، دەبێتە شێوە ئایدیۆلۆجیایەكو بوونو تایبەتمەندیی ئەو کۆمەڵەی پێ دەستنیشان دەکرێو لە کۆمەڵێکیتری جیادەکاتەوەو بەرە بەرە ئەو ئایدیۆلۆجیایە قەتماغە دەگرێو دەبێتە رەوشتو دابو نەریتو فەرهەنگو یاساو رامیاریو دەستوورو کولتوورو ئەدەبو هونەر، بە گشتی هەوێنو بەروبوومی ئاوەزی کۆمەڵگاکەو مرۆڤەکانی نێوی، کە رەنگو رەفتاری تایبەتمەندی خۆیان وەردەگرنو بە پاڵپشتی هەندێ دیاردەیتر، وەك زمانو خوێنو خێزانو نەژادو نەتەوەو جوگرافیاو مێژووو ناوی گەلو نەتەوەشیان لێ دەنرێ. کەوا بوو، بە پێی ئەم خەسڵەتە تایبەتەی بیری مرۆڤ، ئاوەزەکەشی دەردەکەوێ. واتە سێ کوچکەی (بیر ـ ئایدیۆلۆجیا ـ ئاوەز) ئەو بناغەیەیە، کە (مرۆڤ ـ گەل ـ نەتەوە)ی لەسەر بنیاد نراوە.

هەڵبەت، بیر وەك ئاوەزو بیر وەك ناوەڕۆك هێند تێکەڵاوی یەکترن، گەلێ بە سەختی بە ئێمەومانان بۆمان لە یەکتر جیا دەبنەوە، چونکە بەم واتایە دەتوانم روونی بکەمەوە، کە بیر خۆی ئامرازی خۆیەتی، واتە خۆی بەرهەمهێنەری خۆیەتی، بۆیە هەر مرۆڤێکی بیرمەند، کە بیرێ دێنێتە بەرهەم، بێگومان خۆی دێنێتە بەرهەم. بێگومان بیری خۆیشی،

لەو داکەوتەوە سەرچاوە دەگرێ، کە تیایدا دەژیو پەروەردە دەبێ. بۆ نموونە: کەسێکی کورد، ئەگەر بە زمانی عەرەبیش دەقێکی نووسیبێ، یاخود بە زمانی تورکی، ئەم نووسەرە تەنها ئەوەی کردووە ئەو زمانەی وەکو ئامرازێ بۆ دەربڕینی بیری خۆی بەکارهێناوە، چ بە نەگەتیڤو چ بە پۆزەتیڤو ئەوە ناگەیەنێ، کە بووبێ بە عەرەب، یاخود تورك. بۆ نموونە: (رۆژهەڵاتناسان) تا بڵێی لە چەمکی رۆژهەڵاتیان زیاتر وەک لە رۆژئاوا بە نووسین کۆڵیوەتەوە، بەڵام لەبەر ئەوەی خۆیان رۆژهەڵاتی نەبوون، هەر لە دیوی دەرەوەی ناسنامەی رۆژهەڵات ماونەتەوەو نەبوون بە نووسەری رۆژهەڵاتی، چونکە هەمیشە لە دەرەوەی فەرهەنگی رۆژهەڵاتدا بوونو تیایدا پەروەردە نەبوونو خۆیان بەشێ نەبوون لێی. بە واتایەکی دی، ئەو رۆژهەڵاتگەرانە هەمیشە لە روانگەی بیری رۆژئاواییەوە روانیویانەتە رۆژهەڵات. کەواتە، بیرکردنەوە وەك ئامرازی فەرهەنگێ، بەر لە هەر شتێ، لایەنگیریکردنی بیرمەندەکەیە بە داکەوتو ئەو فەرهەنگە کۆمەڵایەتیو نەتەوایەتییە، کە تیایدایەتی، نەك لە دەرەوەیدایەتی. ئیدی ئەو فەرهەنگەش، چ کەلەپوورو میراتی بێو چ تاکەکەسیو چ روانگە بێ بۆ بوونو مرۆڤو جیهانو گەردوون، هەر لە خاسییەتو موڵکایەتیی تایبەتی ئەو رووناکبیرەدا دەمێنێتەوە. کەواتە بەم واتایەش دەتوانین

بیر ـ ئاوەز ـ زمان ....

بڵێین، کە هەر مرۆڤێ لەم زەمینە، وەکو بەردەکەی (سیزیف)ی بە کۆڵەوەبێ، بیەوێو نەیەوێ، مێژووەکەی خۆیی بە کۆڵەوەیە. هەروەها بیەوێو نەیەوێ، ئەو بیرەی هەیەتی، مۆرکو میراتیو پاشماوەی داکەوتە شارستانیەتەکەی تیادا بۆ کەڵەکە بووە.

بیر وەك ئامرازی بەرهەمی تیوری:

بێگومان، ئەوەی ئێمە ناومان لێ ناوە ئاوەز (عەقڵ)، بە پێی خاوەنێتییەکەی ناوی لێدەنێین، بۆ نموونە: ئاوەزی فەیلەسووفو ئاوەزی گەلو ئاوەزی میللەتو ئاوەزی یۆنانیو ئاوەزی عەرەبو ئاوەزی ئینگلیزو ئاوەزی تورکو ئاوەزی کوردو.. هتد. بەڵام بۆ خوێندنەوەی هەر جۆرە ئاوەزێ، هەڵبەت ئاسانترین رێگا خوێندنەوەی ئاوەزی (خۆ)یە، واتە من دەمەوێ، هەر لێرەوە شوێنپێی سوکرات هەڵگرم، کە دەڵێ: "خۆت بناسە". مەبەستیشم بۆ هەڵبژاردنی ئەم رێگایە (رێبازە) لەوەوەیە، کە وەکو (لالاند) دەڵێ: لە "ئاوەزی دروست بوو" بگەم. واتە ئەو ئاوەزەی بە موو لە مێژوو جیا نابێتەوە. واتە نەك ئەو ئاوەزە گەردوونییەی، کە (هێراکلیتۆس) ناوی لێ ناوە (لۆگۆس) ـ ئاوەزی گەردوونی، بەڵکو ئەو هەمە ئاوەزەی، کە ئەناکساگۆرەس ناوی لێ ناوە (نۆس).

واتای وشەی (ئاوەز) هەر لە سەردەمی یۆنانییە کۆنەکانەوە (گریک)، تا ئەم سەردەمە

نوێیەی رۆژئاوا، لە بواری (زانین ـ المعرفە)دا بووەو بەکارهاتووە، کە (ریزن، راشن)، واتە زانینی هۆ، کە بە تایبەتی لە سەردەمی رەواقییەکانەوە داهاتووە، کە باوەڕیان وا بووە، کە دانایی ئەوەیە مرۆڤ، بە پێی یاسای سروشتی، واتە بە پێی لۆگۆس (ئاوەزی گەردوونی) بژی. لە زمانی عەرەبیشدا، ئەم زاراوەیە (العقل) لە بناغەدا پەیوەندیی بە رەفتارو رەوشتەوە بووە، چونکە واتای (عقل) لغاو دەگەیەنێ، واتە مرۆڤ دەبێ لغاوی هەبێو کاری چاکە بکاو کاری خراپە نەکا، واتە مرۆڤێ ئەگەر (عقل)ی بوو، مانای ئەوەیە، رەفتارو رەوشتی باشی هەیە. بەڵام لە زمانی کوردیدا، بەرامبەر بە وشەی (عەقڵ) (کە لە زمانی عەرەبییەوە ئەم وشەیەمان راستەخۆ وەرگرتووە) (هۆشو ئاوەز)مان هەیە، کە هەردوو زاراوەکە راستەوخۆ پەیوەندییان بە کاری مێشکەوە، نەك رەفتارو رەوشتەوە، هەیە، کە بەرامبەرەکەی (هەست)ە، واتە مرۆڤێ ئەگەر هۆشو ئاوەزی هەبێ، واتە هەستیارە. بەرهەمی ئەو هۆشەش (بیر)ە، کە لە فەرهەنگی کوردیدا بە واتای شوێنی (قووڵ)یش دێ، واتە شتی هەرە بنەوەو ناوەوەو شاراوەو پەنهانو بە گران پێزانینیو درککردنیو پەی بۆ بردنی.

کەواتە (عەقڵ)و (ئاوەز)و (بیر) لە بنەمادا ئامرازی زانینی چاکەو خراپەیە، هەڵەو راستییە. مرۆڤی ئاقڵ (دانا) (زانا) ئەو

کەسەیە، کە راستی زانییێو هەڵەی نەکردبێ. لێرەشەوە دەتوانین ئەوە بڵێین، کە جیاوازیی نێوان واتای (ئەقڵ) لای یۆنانیەکانو رۆژئاواییەکانو نێوان رۆژهەڵاتییەکان ئەوە بووە، کە ئەوان ئاوەزیان هەمیشە بە بابەتەوە (بابەتی جیهانو سروشتو بوون)ەوە بەستۆتەوەو ئەمان ئاوەزیان هەمیشە بە خودەوە (مرۆڤەوە) بەستۆتەوە. بێگومان ئەم جیاوازییەش هەموو مێژووی بیرکردنەوەی رۆژئاوایی لە رۆژهەڵاتی تاکو ئێستاش جیاکردۆتەوەو داپڕیوە، کە هەموو بناغەی ئەو دوو جیهانە رۆشنبیرییە (رۆژهەڵاتی)و (رۆژئاوایی)یەی لەسەر دامەزراوە.

<u>ئاوەزی دروستکەرو ئاوەزی دروستکراو:</u>

هەڵبەت بەرهەمی ئاوەزیش دوو بواری روونی هەیە: بواری دروستکەر، کە فەیلەسووفو دانایان خاوەنینو بواری دروستکراو، کە رۆشنبیران خاوەنین.

(ئاوەزی دروستکەر) بێگومان لەگەڵ رەورەوەی مێژوودا، هەرچی رووداوی فەرمانڕەوایی‌و رامیاری‌و ئابووری‌و کۆمەڵایەتی هەیە، کە لە نێو بچێ، فەرهەنگو کەلەپوورو رۆشنبیری لە نێو ناچێو لە بیر ناکرێو بەردەوام بە نەمری‌و زیندوویی دەمێنێتەوە، لە مێشکی شاراوەی (نەستی) کۆمەڵگای مرۆڤایەتیدا دەمێنێتەوەو مۆركو نیشانەی

تایبەتمەندیی ئەو کۆمەڵگا مرۆڤایەتییە دەبێ. کەواتە، ئەو پەیوەندییە توندو پتەوەی، کە لە نێوان ئاوەزو ڕووناکبیریدا هەیە، پەیوەندیی (نەست)ە. واتە بنەمای هەر ئاوەزێ ڕووناکبیرییە کۆمەڵایەتییەکەیەو بە هۆی (نەست)ەوە ئەو ڕووناکبیرییەش لە ئاوەزدا دروست دەبێ. بە واتایەکیدی، دەتوانین بڵێین، کە ڕووناکبیری خۆی بەرهەمهێنەرو دروستکەری خۆیەتی، یان خۆی بەرهەمهێنراوو دروستکەری خۆیەتی.

ئیپستمۆلۆژیی ڕووناکبیریی کورد:

بۆ ئەوەی بە ئاسانترین ڕێگە لەوە بگەین، کە بنەمای ئاوەزی کورد چییەو چۆن دروست بووە؟ دەبێ لەو ئامرازانە بگەین، کە بوونەتە هۆی دروستکردنی ئەو بنەمایە کە ڕووناکبیریی کوردی، یاخود نەستی کوردی لێ پێکهاتووە. بە واتایەکیتر، چۆن بتوانین لە بیرو باوەڕو بۆچوونو ڕوانگەو تێڕوانینو ڕەوشتو ئاکارەکانی کورد بگەین لە نێو درێژایی مێژوویەکدا، کە تا ئێستا یەکجار بە کەمی لێیکۆڵراوەتەوەو زۆر بە پچڕپچڕیش گەیشتۆتە بەردەستمان.

هەڵبەت ئەم مەسەلەیەی، کە ئێمە پەنجەی بۆ ڕادەکێشین، یەکجار قووڵە، لەبەر تاقە هۆیەکیش، کە ئەوەیە، شێوەی (نەست) خۆی لە خۆیدا شێوەی (خەون)ی هەیەو نە ساتو کاتی دیاریکراوی هەیەو نە پێوانەو

ڕێبازی تایبەتی بۆ لێکدانەوەی هەیە. دەزانین، کە تەنها دەرگایەك هەبێ لێیەوە بچینە ژوورەوە، ڕابوردووو مێژوومانە. ئەوەی ئیمڕۆش تاکو ئێستا لە بەردەستماندا بێ، مێژووی ڕووداوو کارەساتەکانمانە، تا ڕادەیەکیش مێژووی زمانمانە، بەڵام ئەوەی زۆر گرنگە، هەبێو نەبێ، مێژووی (نەستی مەعریفیمانە)، کە وەکو وتم شێوەی هەر لە خەون دەچێ.

کەواتە مێژووی ڕووناکبیری، هەر وەك مێژووی نەست وایە، هەمووی بەسەر یەکدا کەڵەکە بووەو بە نێو یەکدا کەڵەکە بووە، وەکو سپرینگێکی لوولەیی، هەرچی خاڵێکی بە هەر جێگایەکیەوەیەتی قۆناغێکی ڕۆشنبیرییە، کە دەخولێتەوە، هەر هەمان ئەو بیرە دەنوێنێ، کە لە قۆناغی پێشتر بووەو لە قۆناغی دواتریش دەبێ، چونکە هەموو قۆناغەکان یەك بنەمایان هەیە، کە ئەویش، هەر وەکو فرۆید ڕوونیکردۆتەوە، بنەمای (نەست)ە، نەستیش پڕو سیخناخە لە ئارەزووو ئاواتی شاراوەو پەنهانو باری دەروونیو مێشكو بایۆلۆژیی جیاجیا، پڕە لە بیرکردنەوەی تاکە کەسانی نێو کۆمەڵ، کە مێژوو هەمووی بەسەر یەکدا کەڵەکە کردووە، هەموو وزەو ئارەزووەکانی منداڵیو هەرزەکاریو پیاوەتیو پیریی تەمەنی مێژوویی کۆمەڵگایەکە، کە بە ئاسانی بە منو تۆ ساڵەکانی ناژمێردرێ.

بەو جۆرە، ئەگەر باوەڕمان وەها بێ، کە روانگەو بیرو باوەڕو کەش‌و بۆچوون هەریەکەو تایبەتە بە قۆناغێ لە قۆناغەکانی بەرەوپێشچوون‌و پێشکەوتنی بیرو کەلەپوورو فەرهەنگ‌و رۆشنبیریی مرۆڤایەتییەوە، دەبێ باوەڕیشمان بەوە هەبێ، کە هەموو ئەو روانگەو بیرو باوەڕو کەش‌و رەفتارو رەوشت‌و بۆچوونانە لە کۆتایی‌و بەسەرچوونی ئەو قۆناغە دەوەستن‌و تەواو دەبن‌و کۆتاییان پێ دێ. لە دوای ئەوە قۆناغی‌تر، کە دەستپێدەکا، بیروباوەڕو روانگەو رەوشتی زۆر تازەتر دەستپێدەکا. بە واتایەکی‌تر، ئەگەر وا بێ، دەبێ وا بزانین، کە هەر قۆناغێ پێناسەیەکی خۆی دەبێ بێ‌و پێناسەی کۆن دژی پێناسەی تازە بێ‌و تازە دژی تازەتر بێ‌و کۆن دژی کۆنتر بێ‌و.. هتد، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا دەبینین مەسەلەکە وا نییەو هەرچی فەرهەنگ‌و رووناکبیریمان هەیە هەمووی لە (نەست)ی کۆمەڵایەتی‌و نەتەوەیەتیماندا کەڵەکە بووەو بە هەوڵی قەلاچۆکردنیشمان لە نێو ناچێ. بۆ نموونە: هەرچیمان لەناو بچێ زمانمان لە نێو ناچێ. من پێوام وایە، هەرچی بیری کۆن‌و نوێی ئێمە هەیە لە هۆش‌و هەست‌و نەستماندا زیندووەو دەژی. ئەگەرچی ئیمڕۆ ئەو بیرە کۆنە بەکاریش نەهێنین، هەر لە نێو نەچووەو بە زیندوویی ماوەتەوە. بێگومان هەر ئەم دیاردەیەشە، کە

سیستمی مەعریفی (ئیپستمۆلۆژیی رۆشنبیری)ی ئێمەی پێکهێناوە.

کەواتە دەبێ بزانین، کە دیاردەی رۆشنبیری، کە (نەست) بوو، ئیتر مێژووی دەستنیشانکراوی نییەو تەنها دەتوانین وەکو بزووتنەوەیەکی بەردەوام بەرەوپێشەوەچوو تەماشای بکەین، کە هەرگیز گەڕانەوەی بەرەودواوە بۆ نییە.

سەرەتای دیاردەی رۆشنبیری:

هەندێ لە مێژوونووسانی رۆژئاوا، سەرەتای سەردەمی پەیدابوونی دیاردەی رۆشنبیریان بە چواردە سەدە لە پێش لەدایکبوونی (مەسیح)ەوە دەستنیشانکردووە؛ پاشان، کە ناویان لێ ناوە قۆناغی بیری یۆنانی (گریک)، پاشان هاتوون چەند قۆناغێکی‌تریشیان بۆ دەستنیشانکردووە، کە پیایدا تێپەڕیوە، وەك: قۆناغی بیری فەرەنسی‌و ئەلمانی‌و ئەوروپایی بە شێوەیەکی گشتی لە سەدەی هەژدەهەمی زایینیدا بۆ نموونەو تا دەگاتە قۆناغی دوایین، کە قۆناغی سەدەی بیستەمە. کەواتە ئەو مێژوونووسانە، بە پێی بیرو هۆشی خۆیان، تەمەنی دیاردەی رۆشنبیریان بە نزیکەی بیست‌و هەشت سەدە لێکداوەتەوە.

هەندێکی‌تر لە مێژوونووسان سەردەمەکانی دیاردەی رۆشنبیریان کردووە بە سێ بەشەوە: سەردەمی کۆن (گریکی ـ لاتینی)و

سەردەمی نێوەڕاست (مەسیحی)و سەردەمی نوێ. بەڵام دیارە ئەو مێژوونووسانە، بە پێی بیرو بۆچوونی خۆیان، مێژوویان ڕێکخستووە، نەک تەمەنی دیاردەی ڕۆشنبیرییان لێکدابێتەوە، چونکە وەکو گوتمان، تەمەنی ڕۆشنبیری (بیر)ەو بیرێکی قووڵەو پڕە لە ئەندێشەو ئەفسانەو هەستو نەستو وەکو خەونێکە نە سەرەتای دیارە نە کۆتایی.

ئێمە ڕەنگە بتوانین هۆشیاریی مێژوویمان هەبێ، بەڵام هەرگیز ناتوانین مێژووی هۆشیاریمان هەبێ. لەبەر ئەوە، بە رای من هەر نووسەرو مێژوونووسو باسکارێ، ئەگەر بێتو بیەوێ ئەوە بکا مێژووی میللەتو نەتەوەکەی دیاری بکا، هەرگیز لەو کارە، لە سەدا سەد سەرناکەوێ ئەوە جگە لە ڕەگەزپەرستیو دەمارگیریی نەتەوەیی نەبێ، هیچی تر بە دەست ناهێنێ. ئێمە دەتوانین مێژووو قۆناغ بۆ سەردەمی ڕووداوەکانو فەرمانڕەواییانو ئابووریو رامیاریو کۆمەڵایەتیو تەنانەت دیاردەی هۆزانو وێژەش دەستنیشان بکەین، بەڵام هەرگیز ناتوانین دەستنیشانی مێژووی دیاردەیەک بکەین، کە (لە خەون بچێ). کەواتە، لە مەدا چاکتر وایە خۆمان نەخەینە گێژاوی لاسایکردنەوەی نە مێژوونووسە ڕۆژئاواییە سەرمایەدارییەکانو نە مێژوونووسە عەرەبو فارسو تورکە ڕەگەزپەرستو نەتەوەپەرستو نەژادپەرستەکان. نموونەیەکی سەیر لە یەکێ

لەو باسکارە عەرەبە نوێیە بەناوبانگانە دەخەمە بەرچاو، کە (محمد عابد الجابري)یە، کە لە کتێبەکانیدا، هەرچی کەلەپووری عەرەب نییەو هەر لەبەر ئەوەی ئیسلامی بووە، بە ناوی عەرەبەوە تۆماری کردووەو تەنانەت ئەو بەرهەمانەشی بە بەرهەمی عەرەبیو بە بەرهەمی (عەقڵی عەرەبی) زانیوە، کە بە زمانی عەرەبی نەنووسراون، کە لەگەڵ ئەوەشدا دانی بەو رایەدا ناوە، کە هۆشو ڕۆشنبیری نابێ بە پێی مێژوو و قۆناغو سەردەم بەش بکرێ. زۆربەی زۆری مێژوونووسانی ڕۆژهەڵاتی نزیکیش، کە نزیکترینن لە ئێمەوە، ئەگەر ڕەگەزپەرست نەبووبن، هەڵەی وایان نەکردووە، مێژوو بۆ هۆشیاریی عەرەبی، یاخود ئیسلامی دابنێن، تەنها ئەوەیان کردووە سەردەمی ئیسلامییان کردووە بە چەند بەشێکەوە: سەردەمی جاهلیو سەردەمی ئیسلامیو سەردەمی ڕاپەڕین، هەروەها هەر سەردەمێ لەو سەردەمانەیان کردووە بە چەند سەردەمێکی کورترەوەو هەر سەردەمێکی کورتیشیان کردووە بە چەند سەدەیەکەوە، چ لە رووی بەسەرهاتو ڕووداوەکانەوەو چ سەبارەت بە وێژەو هونەرو بگرە ئابووریو کۆمەڵایەتیو رامیاریش.

نووسەرانی مێژووی فارسیش، هەر بە هەمان شێوە، مێژووی (فارس)یان بەو جۆرە کردووە بە چەند سەردەمو چەند

سەدەیەکەوە. ئەوجا لێرەدا، ئێمەی کورد، ئەگەر بێتو بۆ لێکدانەوەی تەمەنو مێژووی رۆشنبیریمان رکێفی ئەو سیستەمی دابەشکردنانە بکەین، کە مێژوونووسە رۆژئاواییەکان، یاخود مێژوونووسە عەرەبەکان، یان فارسەکان، یان تورکەکان بۆ خۆیان دیارییان کردووەو پێڕەوی دەکەن، ئەوە بە بۆچوونی من، مسۆگەر، چەندین بازنەی پساوو ونبووی ماوەی مێژووییمان لە نێوەندەکانی زنجیرەی ئەو سیستەمانەدا هەر بە ونبوویی دەمێنێتەوەو بە رای من، هەر بازنەیەکیش لەو بازنانە، ئەگەر بێتو بە پساوی‌و ونبوویی بمێنێتەوە، ئەنجامەکەمان بە سەقەتی‌و بە ناتەواوی بۆ دێتە دەست. دەبێ ئێمە دان بەوەدا بنێین، کە مێژووی کورد هێشتا لە سەرەتای نووسینەوەیەتی‌و دەبێ تەقەللای زۆر زۆر بدەین‌و ماوەی زۆرمان دەوێ‌و لێکۆڵەری زۆر دڵسۆزو زیرەک‌و شارەزامان دەوێ تا بتوانن هەرچی لاپەڕە ونبووەکانی مێژوومان هەیە بیدۆزنەوەو هەرچی پەڕەی دڕاوو داوەشاویش هەیە بژارو کاکڵەی بکەن‌و پێکەوە لە یەکی بدەن‌و بە پوختی بیخەنە بەردەستمان. بێگومان دەبێ ئەو کەسە دڵسۆزو زیرەك‌و شارەزایانەشمان، کە باسیان لێوە دەکەم، بتوانن پەی بە نهێنییەکانی خەونامەی نەستی مەعریفیی کورد ببەن. واتە توانایی ئەوەیان لادا دروست بووبێ، کە خۆیان بە تەواوی بگەڕێننەوە بۆ سەردەمەکانی

رابوردووی کوردو وەکو مرۆڤەکانی رابوردوو خۆیان لە واتای هەر وشەیەك بگەن، کە چۆتە سەر زاریان. دەبێ ئەو سەردەمە رۆشنبیرییانە بەو جۆرە بخوێننەوە، کە وەکو خۆیان تیایدا ژیابن. واتە؛ بە مێشکی کۆنی باووباپیرانمان، وەکو کەسێکی ئەو سەردەمە کۆنە بیخوێننەوە، نەك بە مێشکێکی تازەی وەکو کەسێکی ئەم سەردەمە. ئەگینا، لە زۆر زمانی دەربڕینی ئەو سەردەمە حاڵی نابن، یان بە سەقەتی‌و بە هەڵە لێی حاڵی دەبن. کەواتە، ئێمە ئەگەر بمانەوێ مێژووی خۆمان بە تەواوی بخوێنینەوە، دەبێ بەر لەوە بتوانین دووبارە بینووسینەوە؛ بەو جۆرەی کە بەرگی مێژووی خۆمانی بکرێ بە بەردا، نەک بەرگی مێژوویی کەسانی‌تر. من لێرەدا مەبەستم ئەوەیە کە، مخابن، ئەو مێژووەمان، کە تاکو ئێستا کۆکراوەتەوەو نووسراوەتەوە، کاوێژکردنەوەو دووبارەکردنەوەی مێژووی کەسانی‌ترە، رەنگە لە زۆر رووەوە پەیوەندیی بە (رووحی) مێژووی ئیمڕۆوە نەبێ.

بە بۆچوونی من، بناغەی راستەقینەی نووسینەوەو خوێندنەوەی مێژووی ئێمە، رووداوو بەسەرهاتو ناوە رابوردووەکان نییە، بەڵکو فەرهەنگ‌و کەلەپوورە، چونکە هەر کەلەپوور (رووح)و گەوهەری مێژووە.

ئەو مێژووەی ئێمە وەکو وانە لە قوتابخانەکان‌و دانشگاکان‌و لە زۆربەی پەڕتووکی مێژوویی‌تردا دەیخوێنین، مێژووی

بەرەو تایەفەو چینەکانو بنەماڵەکانو پیاوە بەناوبانگەکانو ناودارانە.. واتە ئەوەی ئێمە دەیاننووسینەوەو دەیانخوێنینەوە مێژینەو مێژوونامەن، بە بەش بەش، خەڵتەی مێژوون، نەک (هەمە مێژوو، یاخود مێژوو بە هەموو).

بەر لە هەر کارێ دەبێ دووبارە نووسینەوەی مێژووی کورد، بە رای من، لە نووسینەوەی (رووح)ی مێژووی کوردەوە دەست پێبکا. (رووح)ی مێژووی کوردیش، وەکو وتم: کەلەپوورەکەیەتی، کە بنەماو سەرچاوەکەی میراتیی ئاوەزو بیری کوردە، کە لە (نەستە کۆمەڵایەتییەکەیدایەتی)، بە هەموو ئەفسانەو ئایینو فەلسەفەو رۆشنبیریو هونەرو زمانەکەیەوە. باشترین رێبازیش بۆ پەیرەوکردنی، بۆ ئەو کارە، بە رای من، رێبازی گومانکارییە. واتە گومان لە راستیو دروستیی هەموو ئەوە بکەی، کە نووسراوەتەوەو سەر لە نوێ، لە سەرەتا سەردەمی داهاتنی دەقو نووسینو تۆمارکردنەوە پیادا بچیتەوە.

مەکتەبی بیرو هۆشیاری

فەلسەفە
لە یۆنانەوە بۆ
کوردستان

<u>پێشەکی:</u>

ئاشکرایە تاکو ئێستا، هەر رەنجو کۆششێ بۆ دۆزینەوە، یان تەکاندنی ئەو نووسراوە تۆزلێنیشتوانە درابێ، کە نەریتی ئاوەزو چاندی

مەکتەبی بیروهۆشیاری

دێرینی کوردی لە کوردستاندا تیادا تۆمارکراوە، کارێکی ئاسان نەبووە، بەڵام مەحاڵیش نەبێ، گەر دڵسۆزانەو بە هەناسەدرێژیو بە وردی رێگای لێزانیو زانستیی بگررێتە بەر.

ئەوەی لێرەدا بابەتو مەبەستە بە ئەنجام بگەیەنرێ، وەڵامدانەوەی پرسیارێکە: "ئایا کورد لە مێژینەی نەریتی ئاوەزییدا میراتیی فەلسەفیی هەیە؟ .. بە واتایەکیتر، ئایا کوردستان لە مێژوویدا هیچ مەڵبەندێکی رۆشنبیریی تیادا هەبووە، کە بۆی بووبێتە مایەی بەهایەکی فەلسەفی؟

رەنگ بێ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە، تا رادەیەك، سەخت بێ، بەڵام بە دەستنیشانکردنی ئەو مەڵبەندە رۆشنبیرییانەی، کە لە جوگرافیای مێژووی کوردستاندا هەبوون، دەتوانرێ دەلاقەیەکی رۆشن بۆ ئەم بابەتە بکەینەوە. ئەوەی تا ئێستاش، لە ئەنجامی پشکنینو گەڕان لەم بارەیەوە خەملابێ، چەند شوێنەوارێکی دێرینن، کە گرنگترین مەڵبەندی چاندی فەلسەفی بوون لە مێژووی خۆرهەڵاتدا، بۆ ماوەی چەند سەدەیەکیش، پاش رۆشنگە فەلسەفییەکانی یۆنانو میسرو سوریا، بە تایبەتی لە دوایساڵی ٣٢٣ی پ.ز، کە (ئەسکەندەری مەکەدۆنی)ی تیادا مردووە، تا سەدەی هەشتەمی زایین، لەو شوێنەوارانەش، وەك (ئەنتاکیا: ئافای:

مەکتەبی بیروهۆشیاری

ئەنتیۆخی)و (حەڕان)و (رەها: روحا)و (نوسەیبین)و (گوندی شاپوور).

لێرەدا، دەشێ، تەنها ئەوەندە بوار هەبێ، کە بۆ ماوەیەکی کەم، رۆشنایی بخەینە سەر یەکێ لەو شوێنەوارانەو لە داهاتووشدا پشکنینو لێکۆڵینەوە بکرێ لەسەر شوێنە دێرینەکانیتر، بە ئومێدی ئەوەی دەروویەك بێ بۆ زیاتر رۆشنکردنەوەی ئەم لایەنە گرنگە، کە تا ئێستا وەك پێویست لێی نەکۆڵراوەتەوە، هەروەها پاڵهێزێکی روونو هاندەرێکی بژێو بێ بۆ ئەو نووسەرو رۆشنبیرانەی خولیای ئەم لایەنەن، تاکو بەشێ لەم ئەرکە پیرۆزە بگرنە ئەستۆیانو ئەوانەی لێرەشدا بە هەڵە لێکدارێێتنەوەو بۆی چووبین، بە شێوەیەکی زانستانە راست بکرێنەوە، تاکو بە هەموو زیاتر خزمەت بە کەلەپوورو چاندی کوردەواریمان بگەیەنین.

مێژووی شاری حەڕان:

حەڕان HARRAN شارێکی زۆر دێرینو گرنگ بووە لە مێژووی کوردستاندا، یەکێکە لەو شوێنەوارە دێرینە لەبیرچووانەی کوردستان، کە لەوانەیە لە لایەن زۆربەی ئاخێوەرو رۆشنبیری کوردەوە ئەوەندە بەرگوێ نەکەوتبێ. ئەم شارە، کە کەوتۆتە سەر رووباری گۆلاو، کە عەرەب کردوویە بە (جوللاب jullab)، لە کۆندا بووە بە کاروانسەرایەك بۆ رێگاکانی خۆرهەڵاتو خۆرئاوا. (یۆنانی)یە

کۆنەکان ئەم شارەیان بە Kappav ناوبردووەو رۆمە بیزەنتییەکانیش بە کەرخە Carkhaو کەشیشە دیانەکانی ئەو سەردەمەش بە هێلینۆپۆلیس Hellenopolis ناویان بردووە، کە بە واتای شاری (بێ دین) دێ، چونکە دانیشتوانی، لە کاتی پەیدابوونی ئایینی (دیان)یشدا، هەر لەسەر بیرو باوەڕی خۆیان بوون.

ئەم شارە، هەر وەکو لە (یاقووت ئەلحەمەوی)دا باسکراوە، قەڵەمڕەوی چوارەم بووەو بە قۆناغ، تاقە رۆژێ لە شاری (ئورفە Urfa)ی ئێستاو دوو رۆژیش لە (رەخا Rakha)وە دوور بووە، شارێکی گەلێ دێرین بووەو خەڵکەکەیشی بیروباوەڕیان وا بووە، کە ئەم شارە زادگای حەزرەتی (براهیم)ی پێغەمبەر بووبێ.ماڵی (سین Sin)ی خواوەندی مانگ)یش بووە. جا بە گوێرەی بۆچوونی ئەلبەیروونی بێ، کە لە (الآثار الباقیة)دا ئاماژەی بۆ کردووە، شاری حەڕان تایبەت بووە بە خواوەندی (سین)و دەشێ هەر لەبەر ئەوەش بووبێ، کە لە شێوەی مانگدا دروستکراوە.

لە سەردەمی خەلیفە (عومەری کوڕی خەتاب)دا، لە ساڵی ١٩ی کۆچی (٦٤٠ ز)دا، ئیسلامەکان، بە بێ جەنگ چوونەتە شارەکەوە، کە لەو دەمەدا گرنگترین شاری هەرێمی (دیار مودەر) بووە. هەر وەکو (ئەل بەلازري)یش لە (فتوح البلدان)دا دەڵێ:

"ئەیادی کوڕی غەننام، بە بێ جەنگ شاری (حەڕان)ی داگیرکردووە." (ئەبی عوشەیب)یش لە (عیون الانباء في طبقات الاطباء)دا نووسیویەتی، کە لە سەردەمی ئومەوییەکاندا، خەلیفە (عومەری کوڕی عەبدولعەزیز) پزیشکگای ئەسکەندەریای گواستۆتەوە بۆ شاری حەڕان. خەلیفە مەڕوانی دووەمیش کردوویەتی بە نشینگەی خۆی و پایەختی دەوڵەتی ئومەوی. هەر لە سەردەمی ئەویشدا بووە، کە بناغەی مزگەوتی بەناوبانگی حەڕان دانراوەو مزگەوتەکە کراوەتەوە. (ئەل یەعقووبی) لە (التاریخ)دا دەڵێ: "کە خەلیفە مەروان کۆشکەکەی خۆیی تیدا بە ناوی (لباب البین) دروستکردووە، ئەم کۆشکە نزیکەی دە ملیۆن درهەمی ئەو سەردەمەی تێچووە."

لە مێژووی (ئەلتەبەری)دا نووسراوە: "کاتێ عەباسییەکان، کە دەسەڵاتیان بەسەر ئێران و عارەبستانی عیراق و بەشی خۆرهەڵاتی کوردستاندا سەپاندووە، خەلیفە (مەڕوانی کوری حەکەم)یش لە دوا هەوڵدانیدا بۆ گەڕانەوەی خیلافەتەکەی، لە شاری (حەڕان)ەوە بە سوپایەکی دوانزە هەزار جەنگاوەرەوە بەرەنگاریی عەباسییەکان بۆتەوە، بەڵام نەیتوانیوە خۆی لەبەر ئەو شاڵاوەدا رابگرێ. بەم چەشنە، ئەم شارە چۆتە ژێر دەسەڵاتی عەباسییەکان و کۆشکەکەشی دەکەوێتە بەر تاڵان و وێرانکردن،

تاكو سەرەتای سەردەمی حوكومڕانیی خەلیفە (هارونی رەشید)یش هیچ بایەخێكی ئەوتۆی پێ نەدراوە، بەڵام پاش ماوەیەك، كە كەوتۆتە نەخشەكێشان بۆ ئاوەدانكردنەوەو گەشاندنەوە، ئەم شارە بۆ جارێكیتر بەر ئەو بایەخپێدانە كەوتۆتەوە." هەروەكو (ابن النديم البغدادي) لە (الفهرست)دا دەڵێ: "جۆگەیەك لە رووباری (گۆلاو)ەوە بۆ شارەكە براوە. كاتێكیش خەلیفە (مەئموون)، لە ساڵی ٢١٥ی كۆچی (٨٣٠ ز)دا هێرشی بۆ سەر بیزەنتەكان بردووە، بە نێو ئەم شارەدا تێپەڕیوە. جا، كە زانیوێتی دانیشتوانەكەی (بێ دین)ن، زۆری لێكردوون، كە ئایینێ بۆ خۆیان هەڵبژێرن، ئیتر یان ببن بە موسوڵمان، یان هەر ئایینێكیتر، كە ئیسلام رێگەی بدا. ئەگەر بیانەوێ بە بێ ئایین بمێننەوە، ئەوا بە زەندیق سەیردەكرێن و نەفرەتیان لێدەكرێ و لەناو دەبرێن. ئەوانیش بۆ ئەوەی لە مردن خۆیان بپارێزن، داوایانكردووە رێیان بدەن ببنە (سائیبی)، كە ئیسلام پاوانی نەدەكرد." هەرچەندە ئەو ئازادییە ئایینییەشیان تا سەر بۆ نەلواوە، چونكە لە سەردەمی سەدەی پێنجەمی كۆچی (یانزەی زایینی)دا دیسانەوە نائاسوودە كراونەتەوەو دواپەرستگاشیان تاڵانكراوەو رووخێنراوە.

دوای ئەوە شاری حەڕان كەوتۆتە ژێر دەسەڵاتی بنەماڵەی (نومەیری)یەكانەوە، كە عارەبی دەشتەكیو دەوارنیشین بوون.

یەكەمین سەرگەورەو دەسەڵاتداریشیان كەسێ بووە بە ناوی (وەساب) (٣٨٠ ـ ٤١٠)ی كۆچی (٩٩٠ ـ ١٠١٩)ی زایینی.

شایانی باسە، لەسەر یەكێ لە دەروازەكانی قەڵای شارەكە ناوی (مانی)ی لێهەڵكۆڵراوە، كە سێیەمین سەرگەورەی ئەو بنەماڵەیە بووە. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ، كە ئەو (مانی)یە تا مردنی، كە نزیكەی ٤٥٦ی كۆچی (١٠٦٣ز) دەكا، فەرمانڕەوایی ئەم شارەی كردووە. كاتێ، كە ئەو بنەماڵەیە فەرمانڕەوایی خۆیان بە (فاتمییەكان)ەوە بەستۆتەوەو چوونەتە پاڵیان، ئیتر شاری حەڕان یش، تا نزیكەی ساڵی ٤٧٥ی كۆچی (١٠٨١ز) بۆتە یەكێ لە شارەكانی دەوڵەتی فاتیمی، بەڵام لە دوای ئەوساڵەوە، ئیتر كەوتۆتە ژێر ركێفی لایەنگرێكی سەلجوقەوە بە ناوی (ئوخەیلدی شەرەفولدەولە)و لە لایەن (یەحیای كوڕی ئەلشاتڕ)یشەوە فەرمانڕەوایی كراوە. هەرچەندە، پاش دوو ساڵ حەڕانەكان بۆ ئازادی وەدەستهێنان لە دژی ئەو فەرمانڕەواییەو دەسەڵاتی سەلجوقەكان راپەڕیون، بەڵام زۆر بە خێراییو دڕندانە سەركوتكراون و نائومێد بوون. خاچدروشمەكانیش Crusaders ، كە لە ساڵی ١١٠٤ی زایینیدا شاری ئێدیسا Edessa یان داگیركردووە، ئاوی جۆگەكەیان لە حەڕان پڕیوە.

کاتێ (عیمادەدینی زەنگی) میرنشینی زەنگیی لە موسڵدا دامەزراند، لە نزیکی ساڵی ٥٢١ی کۆچی (١١٢٧ز.)، شاری (حەڕان)ی کردە بەشێ لە دەسەڵاتڕەوی خۆی. لە سەردەمی میر (نورەدین)یشدا ساڵی ٥٤٤ی کۆچی (١١٤٩ز.)و دواتریش لە لایەن سەلاحەدینی ئەیوبییەوە بایەخو گەشەی پێدراوەو مزگەوتەکەی فراوانتر کراوە. ئیتر لەو دەمەوە، دوو فەرمانڕەوای تیادا دەسڕۆ بووە. یەکێ بۆ سەرانسەری شارەکەو ئەویتر بۆ قەڵاکەی.

(ابن الاثیر) دەڵێ: "لە دەوروبەری ٥٥٧ی کۆچی (١١٩١ز.) سوڵتان سەڵاحەدین ئەو شارەی خستە ژێر دەسەڵاتی (الملك العادل)ی برایەوە، ئەویش ئەوەندەیتر قەڵاکەی مەزنترو ئاوەدانتر کرد."

شایانی باسە، کە لە سەدەی شەشەمدا دوو جار بوومەلەرزە لێیداوە، جارێ لە ساڵی ٥٠٨ی کۆچی (١١١٤ز.)و دووەمجاریش لە ساڵی ٥٥٢ی کۆچی (١١٥٧ز.).

مێژوونووسی ئیسلامی (ابن شداد) دەڵێ: "لە نێوان ساڵانی ٥٩٩ی کۆچی (١٢٠٢ز.)، بۆ ٦٢٦ی کۆچی (١٢٢٩ز.) حاجیب (عەلی) لە لایەن سوڵتانی ئەیوبییەوە (الملك الاشرف) کراوە بە فەرمانڕەوای شاری حەڕان.

خوارزمییەکان، کە لە مەنگۆلستانەوە هاتوون، لە ساڵی ٦٣٥ی کۆچی (١٢٤٠ز.)دا شارو قەڵاکەیان داگیرکردووە، بەڵام پاش سێ

ساڵ ئەیوبییەکان لە لایەن (الملك الناصر)ەوە توانییان جارێکیتر بیخەنەوە ژێر دەسەڵاتی خۆیان. ئەمانیش پاش ماوەیەک فەرمانڕەواییان، ئەوەندەی نەخایاندووە ئەو دەسەڵاتکزییەشیان رێی بۆ مەنگۆلە ـ تاتارەکان خۆشکردووە، کە زۆر بە ئاسانیو بە هێرشێکی دڕندانەوە خۆیان بەسەر ناوچەکەدا بدەنو چییان بکەوێتە رێ تاڵانو وێرانی بکەن.

(ئەبولقاسم)، کە کورەزایەکی شێخی حەیات بووە (تاکو ئێستاش گلکۆی لە دەوری شارەکە ماوە) لەگەڵ (هۆلاکۆ)دا رێککەوتنێکی کردووەو قەڵای شارەکەی داوە بەدەستەوە.

لە ساڵی ٦٦٢ی کۆچی (١٢٦٢ز.)، (تەقیەدین ئەحمەدی کوری تەیمیە)، کە گەورەپیاوێکی ئایینیی ئەو سەردەمە بووە، هەر لەو شاری (حەڕان)ە لەدایکبووەو پاشان چۆتە شاری دیمەشق لە ساڵی ٦٧٠ی کۆچی (١٢٧١ز.)دا بە زەبری هێزێکی (عەلادین تیبەرس)ەوە توانیوێتی تەنگ بە مەنگۆلەکان هەڵچنێو ناچاریان بکا تا ئەولای موسڵو (ماردین)یش پاشەکشێ بکەن، بەڵام مزگەوتو دیواری شارەکەو زۆربەی هەرە زۆری خانووەکانیان وێرانکراوە.

لە ساڵی ٧٠٣ی کۆچی (١٣٠٣ز.)دا مەمالیکەکان هەڵمەتیان بردۆتە سەر مەنگۆلەکانو شکاندوویان. قەڵەمڕەوی ناوچەی جزیرە، کە شاری (حەڕان)یش ئەو سەردەمە بەشێ بووە لێی، کەوتۆتە ژێر

دەسەڵاتی مەمالیکەکانەوە. ئیتر لەو مێژووەوە ئەم شارە گرنگو پڕ لە کارەساتە، تاکو رۆژگاری ئیمڕۆمان، بە وێرانەو بێ ئاوەدانی ماوەتەوە.

مەکتەبی بیرو هۆشیاری

بزووتنەوەی بیری فەلسەفیو وەرگێران لە (حەڕان)دا:

شاری حەڕان، هەر لە سەرەتای سەردەمی عەباسییەکانەوە، رواڵەتێکی رۆشنبیریی فراوانی تیادا بینراوە. دەشێ بگوترێ، کە لەو سەردەمەوە گرنگترین مەڵبەندی رۆشنبیریو دووەم خوێندنگەی فەلسەفەی لە دوای (ئاکادیمیا)[1] کەی ئیفڵاتوونو گرنگترین

[1]- وشەی (ئاکادیمیا)، سەرچاوەکەی (ئاکادیمۆس)ە، تێکەڵە لە ئەفسانەگەری (متۆلۆجیی)و لە مێژووی کۆن پێکەوە. لەم دوو سەرچاوەیەوە دیارە، کە ناوی ئاکادیمۆس پێشتر قەدمۆس (کادمۆس) بووە، کە وەک سەرچاوە مێژووییەکان باسی دەکەنو لە زۆربەی ئینساکلۆپیدیەکاندا هاتووە، کەسایەتییەکی مێژوویی‌و ئەفسانەیی تێکەڵاو بووە، لە نێوەڕاستی هەزارەی دووەمی پێش زاییندا دەرکەوتووە. کەسێ بووە لە نەژادی فینیقیەکانو بە رێگەی بازرگانیی دەریایی‌ی ئەوسەردەمە دێرینە گەشتی کردووەو گەیشتۆتە لای گریکەکان لە یونانی کۆن. بێگومان فینیقیەکانیش لە هەرە کۆنترین نەژادەکانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست بوون، بەڵام لەو ناوچە جوگرافیەدا گوزەرانیان کردووە، کە ئیمڕۆ وڵاتی لوبنان دەگرێتەوە. هەروەها مێژوو دەڵی (قەدمۆس) لای فینیقیەکان خوداوەندی بارانو رەشەباو بادەو مەی بووە، کوری (سوور) بووەو برای ئوروپ (ئوروپا) بووە. بەڵام ئەوەی زۆر گرنگە، کە قەدمۆس

(کادمۆس) پیتەکانی ئەلفبای لە فینیقیەکانەوە گوێزاوەتەوە بۆ لای یۆنانەکان (ئەسینا). هەڵبەت ئەو کارەی کادمۆس بۆ یەکەمجار لە مێژووی مرۆڤایەتیدا بۆتە خاڵی گۆڕاندنو وەرچەرخان لە مێژووی شارستانیی مرۆڤایەتیدا، کە تاکۆ ئێستاش بۆتە بناغەی بیری مرۆڤایەتی‌و بڵاوکردنەوەی رۆشنبیری بە گێتیدا. دیارە وەک دەگوترێ، ئەو (ئەلفبا)یەی کادمۆس لە فینیکیاوە بردوویەتی بۆ یۆنان، بەرەبەرە پاشان بە خێراتر بۆتە ئامڕازی هەرە گرنگ بۆ بڵاوبوونەوەی نووسین‌و ئامڕازی دەربڕینی بیرو بیرکردنەوە لە نێوەندی مرۆڤاندا. کەواتە دیارە بەهۆی (کادمۆس)ەوە وشەو بیرو دانایی نووسراوەتەوە. کەواتە کادمۆس لە مێژوودا بە بیرو پەنجەو خامەی یۆنانە کۆنەکان بۆتە هێما بۆ بڵاوکردنەوەی دانایی‌و هونەرو زانست. بۆتە باوکی بیست‌و دوو پیتەکەی ئەلفبا، کە بوونەتە ئامڕازی نووسین بۆ بڵاوکردنەوەی بیرو زانست‌و هونەر لە هەموو زمانە ئەوروپاییەکان‌و بۆتە شێواز تەنانەت بۆ نووسینی هیندی‌و عەرەبی‌و عیبری‌و.. هتد. وەکو رۆماننووسی فەرەنسی ئەناتۆڵ فرانس دەڵێ: "کادمۆس بەنخترین‌و بەبەهاترین دیاریی پێشکەش بە یونانەکان‌و بە جیهان کردووە، کە ئەویش بیست‌و دوو پیتە، کە ئەلفبای فینیکەکانی لێ پێکهاتووە." لە لایەکی دیەوە دەڵێ: "کادمۆس مامۆستای مامۆستایانی جیهانە، کە مەشخەڵی رۆشنبیریی بۆ گریکەکان بردووەو ئەوانیش ئەو مەشخەڵەیان بۆ جیهانی رۆژئاوا بردووە.

وشەی کادمۆس پەیوەنیی راستەوخۆی بە ئاکادیمیاکەی (ئەفڵاتۆن)ەوە هەیە. پەیوەندییەکەش لە دوو لایەنەوەیە؛ لایەنی یەکەم ئەو ئەلفبای زانین‌و هونەرو داناییەیە، کە ئەفڵاتوون کردوویەتی بە ئامڕازی پێگەیاندنی پەروەردەیی خوێندکارەکانی، کە لەو سەردەمەیدا، لە سەدەی سێیەمی پێش مێژووی زاینیدا بۆ زانست وەرگرتن لە دەوری کۆدەبوونەوە. هەڵبەت هەر لەبەر ئەوەشە فەلسەفەکەی (ئەفڵاتۆن)

مەڵبەندی وەرگێڕانی بە درێژایی ژیاری ئیسلام تیادا دامەزراوە. زۆر لە داناو زانا بەناوبانگەکانی ئیسلام ئاماژەیان بۆ گرنگیی ئەم شارە کردووە لە هەموو روویەکیەوە، لەوانە: ئیبنونەدیم، ئەلشەهرستانی، کە لە (الملل والنحل)دا بە دوورو درێژی لەسەری دواوە، محەمەد جەمیل ئەلشەتتی لە (مختصر طبقات الحنابلة)دا وێڕای ئەوەی لە گرنگیی شارەکە دواوە، ئاماژەی بەوەش کردووە، کە بنکەی دینزای حەنبەلیەکان بووە. ئەم

زیاتر بە ئاکادیمیای ئەفڵاتۆن ناسراوە. لایەنی دووەم ئەو درەختە بووە، کە (ئەفڵاتۆن) خوێندکارەکانی لەبندا گردکردۆتەوە، بۆ ئەو مەبەستەو ئیدی ئەو درەختە بە ناوی ئاکادیمۆس، کە زۆر لە وشەی (کادمۆس)وە نزیکە ناوبانگی دەرکردووە.

من خۆم گەیشتمە ئەو راستییە، کە دووەم خوێندنگا لە جۆری ئاکادیمۆس لە مێژوودا، جێگەی لە سەر خاکی کوردستاندا بووە. بە بەڵگەو سەرچاوەی مێژوویی باوەڕپێکراوەوە، ئەو خوێندنگایە لە شاری (حەڕان) بووە، کە شوێنەواری تاکو ئێستا لە کوردستانی باکووردا هەر ماوە. لە شاری (ئورفە)وە زۆر دوور نییە. ئەو خۆێندنگایەی حەڕان گرنگترین رۆڵی لە مێژوودا بینیوە وەک خوێندنگا بۆ پێگەیاندنی خوێندکارانی فەلسەفەو دانایی‌و وەرگێڕان‌و زانستەکانی‌تر. ئەو خوێندنگایە ئەو شارە دێرینەی کوردستاندا رۆڵی هەرە گرنگی لە پێگەیاندنی هەندێ لە فەیلەسووفاندا بینیوە، بۆ نموونە (ئەبو نەسر ئەلفاڕابی) (ساڵی ٩٥٠ی زایینی لەدایکبووە) لەو شارەدا نامیلکە فەلسەفیەکانی ئەرستۆو ئەفڵاتۆنی خۆێندووە. هەروەها (ئیمامی غەزالی) (ساڵی ١٠٥٨ لەدایکبووە) زانستی ماتماتیک‌و ئەندازیاری‌و پێوان‌و گەردووناسیی لەوێ خوێندووە.

ناودارانەو چەند کەسانی‌تری وەکو ئەوان زۆربەی چالاکی‌و بزووتنەوەی باوەڕو چۆنێتیی بیرکردنەوەی حەڕانییەکانیان لە نووسراوو یادداشتەکانیاندا نمایان کردووەو ناوی ئەو حەڕانی‌یە بە تواناو هەڵکەوتووانەیان بردووەو ئاماژەشیان بەو کارنامانەیان کردووە، کە رۆڵێکی بژێویان لە رەوتی مێژوودا گێڕاوە، وەک: (سابتی کوری قەڕە)، کە چەندین نووسراوی سروشتناسی‌و میتافیزیکاو ئەستێرەناسیی لە یۆنانیی کۆنەوە وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عارەبی. هەروەها (ئەلبۆتانی) (بە زمانی لاتینی ئەلباتینیۆس Albatenius ی پێ دەوترێ)، کە یەکێکە لە ئەستێرەناسە بەناوبانگەکانی مێژوو. هەر لەوانەوەڕا دەگەینە ئەو بیرو بۆچوونەی، کە ئەم حەڕانییانە، بۆ یەکەمجار، ئەستێرەناسیی بابل‌و پەندو دانستنامەکانی ئێران‌و بیری فەلسەفیی یۆنانییەکانیان گوێزاوەتەوە نێو رێبازی ئیسلامەوەو هەر بە هۆی ئەوانیشەوە فەلسەفەی خۆرهەڵاتی ــ ئیسلامی هاتۆتە کایەوە. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ، کە ئەم شارە گرنگە، دەشێ مەڵبەندی رێبازی هورمەسی‌و ئامۆژگای ئیفلاتوونیی نوێ (نیوپلاتۆنیزم) بووبێ، هەروەها زەمینەخۆشکەری گوێزانەوەی ئەو بیرە فەلسەفییە خۆرئاواییانەش بووبێ بۆ خۆرهەڵات، بە بەڵگەی ئەوەی کە بیروباوەڕیان، خۆی لە خۆیدا، زۆر لێکچوونی لەگەڵ بیرە

فەلسەفییە یۆنانییەکاندا هەبووە؛ باوەڕیان وا بووە، کە هەرچی ئەستێرەیە خوداوەندەو چاودێرو کارگێڕی ئەم جیهانی زەوییەن. با، باران، سەرماو گەرما، زایینو مردنی هەموو زیندەوەرێ، هەر یەکێ لەمانە ئەستێرەیەکی ئاسمان خولْقاندوویەتی. هەموو ئەو ئەستێرانەش، کە هەریەکەو خواوەندێکن، پەیوەندیی یەزدانیی مەزنن بە مرۆڤەوە. بێگومان ئەم جۆرە بیروباوەڕەش زۆر جیاوازە لەو باوەڕەی، کە پێغەمبەران نێرراوی خودان بۆ مرۆڤ. واتە حەڕانییەکان پڕوایان بەوە نەبووە، کە پێغەمبەران لە لایەن خوداوە بۆ مرۆڤ نێررابنو بەلای خۆیانەوە پێویستییان بە هیچ پێغەمبەرێ نەبووە، چونکە بەلایانەوە هەموو ئادەمیزاد یەکسانن بۆ پەیوەندیکردن بە یەزدانەوەو گیانی هیچ مرۆڤێکیشیان لە خۆیان بە باڵاتر نەزانیوە، کە پەیوەندیی راستەوخۆی بە جیهانی ئاسمانییەوە هەبێ.

بە واتایەکیتر، پڕوایان بەوە نەبووە، کە ئادەم باوکی مرۆڤی سەرزەمینە، بەڵکە مرۆڤ هەر لە سروشتەوە دروست بووە. جا بۆ ئەوەی بیانەوێ پەیوەندییان بە ئەستێرەکانی ئاسمانەوە هەبێ، دەبوا هەر یەکە دەروونی خۆی لە جیهانی ئەستوویی (ماددی) پاكو خاوێن بکاتەوەو لە ئارەزووی ناپاک خۆی سەرفراز بکا. (ابن الندیم)یش، کە لە (الکندي)یەوە وەریگرتووە، دەڵێ: "سائبیەکانی حەڕان لایان وا بووە، کە ئاسمان

ئاوەزانە، هەر بە خۆی دەبوێو چاکەو خراپەش هەر لە گیاندا دەبێو هیچ سزاو پاداشتێکیش بۆ گیان بۆ زوروانێکی داهاتووی دیاریکراو هەڵناگیرێ. بۆچوونیشیان بۆ بوونو نەبوون، کاتو شوێن، بزووتنەوەی بوون هەر وەك بۆچوونی (ئەریستۆ)یە. خوداش تاکەو بێ رەنگو بێ وێنەیە، (سۆلۆگسمۆس)ی نییە. واتە بە پێوان ناسەلمێنرێو بە ئاوەزیش پەیی پێنابرێ." هەر لەم بارەیەوە (البیروني) گوتوویەتی: "ئێمە لەوە زیاتر نازانین جگە لەوەی، کە ئەو حەڕانییانە خەڵکێکن، کە خوا بە تاكو بێگەرد دەزانن، بەڵام بە چەوتی بیری لێدەکەنەوە ، چونکە نە دەبینرێو نە زیانبەخشەو نە زۆردارە، چاکەشی ناخەنە پاڵ، تەنها ئەوە نەبێ، کە دەڵێن: چاوگی رووناکییە." هەروەها لە (الآثار الباقیة)دا گوتوویەتی: "حەڕانییەکان، کە لە سەردەمی دەوڵەتی عەباسیدا (نزیك ساڵی دووسەدو بیستو هەشتی کۆچی) خۆیان خستۆتە ئامێزی دینی سائیبیەوە، پێشتر بە حەنەفیو گومڕا ناسرابوون. لە بەرەبابی ئەوان، کە خاوەنی ئایینی کۆنی خۆرئاوایی ـ واتە یۆنانی ـ بوون، کە لە پاش ئەوەی رۆمە یۆنانییەکان بوون بە دیان، ئەمان هەر لەسەر باوەڕی خۆیان ماونەتەوە."

بەڵام پرسیار لێرەدا دەکرێ ئەوەیە، ئەم حەڕانییانە چۆن بوون بە سائیبی؟ واتە بۆچی ئایینێکی تریان جگە لەو ئایینە هەڵنەبژاردووە؟

بە تایبەتی ئایینێکی بەهێزیان لە رووی سیاسییەوە هەڵنەبژاردووەو، کە لە هەمان کاتیشدا خەلیفە (مەئموون) زەبرێکی گەورەی لەسەریان هەبووەو بە زەندیق‌و گومڕا لە قەڵەمی داون؟

(ئەلبەیروونـي) لە وەڵامی ئەم پرسیارەدا دەڵێ: "باوەڕی سائیبی، کە هەندێ لە خەڵکی باشووری عیراقیش پێڕەویان کردووە، بەشێکە لە بیروباوەڕی ئایینەکانی هیندی‌و فارسیی کۆن، کە ئەستێرەپەرست بوون." لە مێژینەی بیرو بۆچوونیانەوە وا دەردەکەوێ، کە باوەڕیان تێکەڵێ بووبێ لە زەردەشتی‌و مانەوی‌و پیتاگۆریزم Pethagorismی یۆنانی‌و هورمسی Hermetismو فەلسەفەی رازگەری Gnosism.

لەو پێغەمبەرو دانایانەش، کە پێڕەویان کردبێ، بریتی بوون لە شیت، ئیدریس، بەئادیمۆن، ئاگاتۆدیمۆن، هورمس، (سۆلۆن) باپیری (ئەفڵاتوون)، والیس، فیتاگۆرس (پیتاگۆرەس)و بابە شاسوار (کە زانای ئیسلامی کیندی بە باباوسواری ناوی بردووە)، کە باپیری (ئیفڵاتوون)ە لە دایکییەوە. بەم چەشنە باوەڕو بیرو بۆچوونەیان توانییان پردێکی پەیوەست‌و بەپیت بسازێنن بۆ گوێزانەوەی بیری فەلسەفیی یۆنان بۆ نێو ژیاری ئیسلام. بە وەرگێڕان‌و ئەوجا بە لێکۆڵینەوەو لێکدانەوە توانیویانە ئامۆژگارییەکی وەها بهێننە کایەوە، کە وەکو ئاکادیمیاکەی

ئیفڵاتوونی ئەسینایی بێ لە گرنگیدا. هەر بە ڕێگای ئەو وەرگێڕان‌و لێکدانەوەو لێکۆڵینەوەیان بینە زاناو مامۆستای فەلسەفە؛ لێهاتووانەو لێزانانەش هزرو دیمانە فەلسەفییەکانی تایبەت بە خۆیان بڵاوبکەنەوە. گرنگیی ئەم کارەشیان لەوەدا بووە، کە فەلسەفەی یۆنانی‌و ئایینی ئیسلامیان لە یەك کاتدا خوێندۆتەوەو چوستانەو زرنگانە ڕێبازی نوێیان لە فەلسەفەی ئایینی لێ هەڵگۆزیوە. بۆ نموونە: ئەو بیرو بۆچوونە فەلسەفییانەی، کە تایبەت بووە بە خۆیانەوە دەربارەی بوون‌و گەردوون‌و خوداو خوداوەند، توانیویانە بیئاوێزێنن لەگەڵ بیری میتافیزیکییانەی قورئان‌و تێڕوانینە فەلسەفییەکانی یۆنان. هەروەکو (سابت ی کوری قوررە)، کە یەکێکە لە وەرگێڕە هەرە لێهاتووەکانیان، هەموو ئەستێرەکانی ئاسمانی بە فریشتە لێکداوەتەوە. لەو کارە گرنگانەیتریان ئەوە بووە، کە هەرچی زاراوەیەکی سریانی‌و یۆنانی لە کارنامەکانیاندا بهاتایەتە ڕێگەیان، دەیانگۆڕییە سەر زمانی عارەبی‌و شێوازی قورئانیان دەدایێ. هەرچی ئەو زاناو دانایانەی ئیسلامیش، کە بەدوایاندا دەهاتن، هەمان چەشن‌و ڕێبازیان دەگرتەبەرو سەرکەوتووانەش پەرەو گەشەیان بە بەرهەمەکانیان دەدا.

زۆری ئەو ژێدەرو سەرچاوە مێژووییانە ئاماژە بەوە دەکەن، کە ڕێخۆشکەری هاتنی فەلسەفەی یۆنانی بۆ نێو حەڕانییەکان لە

شاری ئەسکەندەرۆنەی سووریاوە بووە. سەردەمی ئەو هاتنەش بەر لە ئیسلام بووەو زیاتر لەگەڵ لەشکرکێشییەکانی ئەسکەندەری (مەکەدۆنی)دا دەستی پێکردووەو تا وەدەرکەوتنی ئیسلامو بڵاوبوونەوەشی هەر بەردەوام بووە. کاتێ کە ئیسلامییەکان هاتوونو بە هەموو ئەو هەرێمو ناوچانەی، کە تیایاندا بڵاوبوونەتەوە، زمانی عارەبیان کردۆتە زمانی رەسمیو زانستو رۆشنبیری بە ناوی ئەوەی، کە زمانی قورئانی پیرۆزەو قورئانیش فەرموودەی خودایە. جا حەڕانییەکانیش، ئەگەرچی موسوڵمان نەبوون، بەڵام لەبەر ئەوەی کەوتبوونە ژێر دەسەڵاتی ئیسلامەوە، ناچار بوونو زمانی رۆشنبیریو نووسینو کارنامەکانیان، کە بە سوریانیو فارسیو یۆنانی بووە، بیگۆڕنە سەر زمانی عارەبیی قورئان. لەو بابەتو رشتە نووسراوانەی لەو دەمەدا باو بوونو وەرگێڕانیان بایەخی پێ دەدرا بریتی بوون لە ئەستێرەناسی Astronomyو کیمیازانیو ژیربێژی (لۆجیك Logic). کاتێکیش خەلیفەکانی ئیسلام گرنگیی ئەو زانیارییانەیان بۆ دەرکەوتووە، ئەوەندەی‌تر بایەخیان پێداوەو هانی پەروایانو لێزانانیان داوە، کە هزرو بیری خۆیان بخەنە گەڕ بۆ بەرەوپێشبردنی ئەو زانستانە.

دەشێ لەم هاندانو هەوڵدانەیاندا بەهێزکردنو فراوانترکردنی دەسەڵاتەکەیان

مەبەست بووبێ. بۆ نموونە: دەشێ ویستبێتیان بە هۆی زانستی کیمیاوە لە نهێنییەکانی مادەن Meniralو کانزا Metalەکان بزانن، بە تایبەتی لە دۆزینەوەی چۆنێتی کردنی کانزایەکی کرپۆڵی هەرزانو بێبەهای ئەو سەردەمانەی وەك جیوە، بە کانزای زیوە یان مسی زەرد، بە زێڕسارا، کە زیاتر مەبەست بوو. یاخود ویستبێتیان بە هۆی زارشتیو یەزدانناسی Theology فەلسەفەی فیزیکو میتافیزیکو رامیارییەوە نێوەندی دەسەڵاتیان بەهێز بکەنو بیرو رێبازی نەیارو دوژمنەکانیان لە کۆڕی شەنگەبێژیو لێکۆنۆڕیندا (مناظرة) لاواز بکەنو بیانبەزێنن، بەتایبەتی ئەوانەی لە بازنەی بیری ئیسلامیدا نەبوون، وەك مانیو زەردەشتییەکان. لەبەر ئەوە، ئەو وەرگێڕە حەڕانییانەیان دەگرتە خۆو هانیان دەدان هەرچییەک بزانن لە خزمەتی خۆیاندا بێ وەریگێڕنە سەر زمانی عارەبی. ئەو هاندانەش بۆتە هۆی ئەوەی، کە ئەو وەرگێڕزانانە دەستوەردانی وەرگێڕانی ئەو بوارە فرەلایەنانە بن. لەو حەڕانییانەی لە مێژووی وەرگێڕانی فەلسەفەی یۆنانی بۆ زمانی عارەبی ناوبانگیان بووە: یۆحەنای پاتریك (لە ساڵی ٢٠٠ی کۆچیدا مردووە)، کە بۆ یەکەمین جار فەلسەفەنامەیەکی ئەریستو بە ناوی (ئاسمانو گەردوون)ی وەرگێڕاوە، حەنین کوڕی ئیسحاقی یەزدیدی حەڕانی (لە ٢٦٠ی کۆچیدا مردووە)، وەرگێڕانەکەی یۆحەنای زۆر

پێ باش نەبووەو لێزانانە چاککاریی تیادا کردووە، ئیسحاقی کوڕی حەنین (ساڵی ٢٩٨ی کۆچی مردووە)، وەرگێڕانیەکەی (حەنین)ی باوکی هێناوەو دەستکاریی تیادا کردووە. لە سەردەمێکی دواتردا، چەند وەرگێڕێکیتر ناویان دەرکەوتووە، وەك: ئەبو بیشر مەتتیی کوڕی یونس، کە دووەم شێکارنامەکەی ئەڕیستۆی وەرگێڕاوە بە ناوی (سلۆگیزم Syllogism) (بە واتای زارشتە پێوانە/ القياس المنطقي دێ)، هاوسەردەمی فاڕابی بووەو ساڵی ٣٢٨ی کۆچی مردووە، یەحیای کوڕی عەدی، کە لە دوا نیوەی سەدەی چوارەمی کۆچیدا ژیاوەو چەندین لێزانیتر لەم بوارەدا.

ئەمانە ئەوەمان بۆ دەردەخەن، کە هەر بە هۆی حەڕانییەکانەوە، ڕێبازی فەلسەفیی ئەڕیستۆ هاتۆتە نێو ئیسلامەوە، هەروەها ئەوەش دەگەیەنن، کە زەمینەیەکی ڕووناکبیری مەزنی وەك بیری فەلسەفی ـــ ئاوەزی بەر لەوەی لە نێو عارەبدا هەبێ هەبوو بێ، بۆ نموونە، (بزووتنەوەی ئەلموعتەزیلە)، لە کوردستاندا هەبووە، ئەگەرچی لە بنەڕەتدا بەشێکی بیروباوەڕی زەردەشتییانەو مانی باوەڕ بوو بێ، یاخود دەشێ لەگەڵ لەشکرکێشییەکەی ئەسکەندەردا بەهاری بیری فەلسەفەی یۆنانیو ئەڕیستۆییو ئیفلاتوونی بوو بێ، یاخود هورمسیو پاییزی بیری فەلسەفەی یۆنانو نیوپلاتۆنیزم بوو بێ.

(ابن النديم) لە (الفهرست)ەکەیدا دەڵێ: "هۆی فرەبوونی نووسراوە فەلسەفییەکانو زانستە کۆنەکان لەو وڵاتانەی ئیسلامدا ئەوە بووە، کە گوایە مەئموون ـــ خەلیفەی عەبباسی لە خەونیدا ئەڕیستۆی دیوەو پێی ڕاگەیاندووە، کە فەلسەفەنامەکانی یۆنان، بە تایبەتی ئەوانەی خۆی وەرگێڕرێتە سەر زمانی عارەبیو بەبێ مەترسیکردنیش لە ئایینی ئیسلام بخوێنرێتەوە. بۆ ئەو کارەش بودجەیەکی زۆری تەرخان کردووە.

مەئموون لەم کارەدا ویستوویەتی بەهۆی ئەم بزاڤە ڕۆشنبیرییە لە وەرگێڕانی ئەو نووسراوە فەلسەفیو زانستییانە زەمینەیەکی هزری پتەو بۆ نێوەندی دەسەڵاتڕەوییەکەی بخا، تاکو بتوانێ بەکاری بهێنێ لە ڕووی ئەو تەیارو گرۆهە ئایینزایانەی دژی دەڵەتی ئیسلامی سوننی دەبنەوە، وەك مانیو ئیسماعیلیو شیعەکان، کە هەندێ لە کوردو فارسو ئەفغانیو ئازەری پێڕەوی بوون. ئەو دەمەی پێغەمبەر لە حیجاز ـ جەزیرەی عەرەبی بانگی ئیسلامەتیی دادا، زۆربەی کوردستان بەشێ بووە لە ئیمپراتۆرییەتی ساسانی (هەندێ لە مێژوونووسان بە ئێرانی گەورە ناویان بردووە). کە تەشەنەی کردووەو هەموو ئێرانی گەورە لە سەردەمی عەباسییەکاندا بە تەواوی کەوتۆتە ژێر دەسەڵاتی ئیسلامەوە، کوردستانیش، کە بەشێ بووە لەو ئێرانە گەورەیە، بۆتە گۆڕەپانێ

بۆ بزووتنەوە ئایینیو رامیارییەکانی ئەو سەردەمە، خەڵکی ئەو هەرێمە کۆنانەی ئێرانی گەورە، بەر لە هاتنی ئیسلام رەدووی ئایینی زەردەشتیو مانیو مەزدەکی کەتبوون. بەڵام، کە ئایینی ئیسلام هاتو چووە ناویانەوە، ناچار بوون، کە واز لە باوەڕی پێشینیان بهێننو خۆیان بخەنە ئامێزی ئەو ئایینە نوێیەوە (واتە ئیسلام). بەڵام هەر لەگەڵ ئەوەشدا، لە ئەنجامی زەبری توندی دەسەڵاتدارانی عارەب، کە ئایینی ئیسلامیان کردبووە دەستاوێژێکو خواستی داگیرکردنو خۆ بە زۆر سەپاندنیان بۆ سڕینەوەی زمانو کەلەپووری ئەو گەلو نەتەوانەی، کە دەکەوتنە ژێر دەسەڵاتیان پێ دەهێنایە دی، چەندین راپەڕینو بزاڤی ئایینیو رامیاری، چ بە نهێنیو چ بە ئاشکرا، بە زەمینەی کۆنیانەوە دژ بە دەسەڵاتی خەلیفەنشینەکان پەیدا دەبوو. پاڵهێزی ئەو بەرەنگاربوونەوەیەش تەنها ئەو بیرو هۆشو فەلسەفەی رێبازەکەیان بووە، کە لە چەند ئایینزاو تەیارێکی ئایینیدا رەنگی دابووەوە، وەك شیعە، ئیسماعیلی، یەزیدی، عەلیوللاهی (عەلی ئیلاهی)، ئەهلی هەققەو سۆفیگەریو .. چەندینیتر.

کەواتە، دەشێ ئەو بزووتنەوە وەرگێڕانانەی، کە خەلیفە مەئموون هاندەرو بایەخپێدەری بووە، مەبەستێکی ستراتیژیانەی بووبێ دژی بنجی ئەپستمۆلۆژیی نەیارەکانی، بەڵام ئاکامەکەی هاتنی فەلسەفەی یۆنانی بوو بۆ

نیۆ ئیسلام، کە لێوەی را فەلسەفەی ئیسلامی هەڵهاتو گەشەی کرد. وێڕای ئەمانەش، گەر ئەو هاندەری وەرگێڕانە نەبایە، لەوانەبوو فەلسەفەی یۆنانی بە تەواوی نەگەیشتبایە ئەوروپای خۆرئاوا، چونکە زۆر لە دەستنووسو فەلسەفەنامەکانی یۆنانی، پاش ئەوەی کرابوونە عەرەبی، خودی دەقە یۆنانییەکان لێیان بزر دەبووو نەدەدۆزرانەوە. کەواتە دیسان دەشێ بگوترێ، کە بە هۆی ئەو وەرگێڕکارانەی حەڕانییەکانەوە بووەوە، کە فەلسەفەی ئیسلامی داهاتووە. یاخود بە واتایەکیتر، فەیلەسوفە ئیسلامییەکان بە هۆی ئەو وەرگێڕدراوانەوە بەو رادەیە کارلێکراو بوون، کە دژی ئایینی ئیسلام نەبوون. بۆ نموونە: (ئەبی مەنسور ئەلفاڕابی (٩٥٠ز) کە لە فاڕاب لەدایکبووە، چۆتە شاری حەڕان، بەهۆی ئەو وەرگێڕە حەڕانییانەوە بە فەلسەفە ئاشنا بووەو وەرگێڕانەکانی ئیفلاتوونو ئاڕیستۆی خوێندۆتەوە، ئەوجا بە لێهاتوویی خۆی لەسەر فەلسەفەی ئەو دووانە فەلسەفەکەی خۆی داڕشتووەو سەرکەوتووانەش توانیوێتی شەریعەتی ئیسلامیو فەلسەفەی یۆنانی هۆگۆی یەکتر بکا. هەروەك خۆی لە نووسینەکەیدا بە ناوی (کۆکردنەوەی راکانی دانایان (ئەفلاتوونی لاهووتیو ئەڕیستۆ) دەڵێ: "زۆر لە خەڵکی ئەم سەردەمانەم دیتووە دژایەتییان لە نێواندا بووە لەسەر دێرینیو نادێرینیی جیهانو

پرواشیان وابووە، کە شتێزەو ناکۆکیی زۆر لە نێوان ئەم دوو دانا مەزنەدا هەیە سەبارەت بە سەلماندنی بوونی خولقێنەری یەکەمو کێشەی ئاوەزو گیان، هەروەها کێشەی چاکەو خراپەو رامیاریو رەشتو زارشت. جا لەم دارشتنەمەدا ویستوومە رای هەردوو ئەو دانایانە کۆبکەمەوەو ناوەرۆکی بیروڕایان روون بکەمەوە بۆ رێکخستنی بیروڕای هەردووکیان. بۆ ئەوەی گومانو دوودڵی لەو کەسانەدا نەمێنێ نووسراوەکانیان دەخوێننەوە. ئەو سەردەمەش، کە فاڕابی چۆتە شاری حەڕان، دانای دیانی (یۆحەنای کوڕی حەیلانی) لەوێ بووە، کە شارەزاییەکی تەواوی لە دانایی یۆنانیدا هەبووەو فارابی یش هۆگری ئەو شارەزاییەی بووەو توانیوێتی کەڵکی لێ وەربگرێ. یاخود (ئیمامی غەزالی) (١٠٥٨ز – ١١١١ز)، کە بەو رێژەیە گەلێ کەڵکی لەو نامە وەرگێڕراوانە وەرگرتووە، کە پەیوەندییان بە زانستی ژمێرەو ئەندازەو پێوانو شێوەی گەردوونەوە هەبووە. هەروەها کەڵکی لە زارشتی یۆنانییەکانەوە وەرگرتووە، کە زانستێکە زیانی بۆ ئایین نییەو هەموو سروشتیش خودا خولقێنەرو بزوێنەرێتی. هەروەها لە رامیاریشی کۆڵیوەتەوە، لەبەر ئەوەی لە بەرژەوەندیی دەسەڵاتدارانو فەرمانڕەوایانی سەردەمەکەی بووە، لە نووسراوە رەوشتزانی Ethicsیشی کۆڵیوەتەوە، چونکە لە رەفتارو دەروونی مرۆڤ

دواوە. هەروەها (ئەبوبەکری رازی) (٨٦٥ز ـ ٩٢٥ز)یش، کە بە تەواوی کاریگەریی بیروڕای حەڕانییەکانی لەسەر بووەو پزیشکێکی زۆر ناوداری ئەو سەردەمە بووە، چەند نووسراوو وتارێکی لەسەر نووسیون. جا ئەو کارنامانەی، کە هەیبووە دەربارەی پزیشکیو کیمیازانیو ئەپستمۆلۆجی، لە هزرو بیری (گینۆسی)یە هورمسییەکانەوە لە رێی حەڕانییەکانەوە وەرگرتووە.

لەو نووسراوانەی ناوی شاری (حەڕان)ی تیادا بردووە، ئەوەی کردووە، کە یەکەمین مەڵبەندی رۆشنبیری بووە لە جوگرافیای مێژوویی، کە فەلسەفەی یۆنانی بە ئیسلامو خۆرهەڵات ناساندووە.

لەو دیاردە گرنگانەیتر، کە مێژوو ئاماژەی بۆ کردووە ئەوەیە، کە هەر لە سەرەتای سەدەی زایینییەوە، حەڕانییەکان بایەخیان بە زانستەکانی کلدانیو تەوژمەکانی فەلسەفەی یۆنانی داوە. گرنگترین رووداوی زانستی، کە لە مێژوودا ناوی شاری (حەڕان)ی پێوە ئاوێزابێ، سەردەمی خەلیفە (المتوکل)ی عەبباسییە، کە ئەنجومەنی خوێندن لە شاری (ئەنتاکیا)وە بۆ ئەو شارە گوێزراوەتەوە، بەر لەوە، تا ساڵی ٩٩و ١٠١ی کۆچی لە شاری ئەسکەندەریە بووە. بەڵام لە سەردەمی خەلیفە (المعتضد)دا گوێزراوەتەوە شاری بەغدا. بە درێژایی ئەو ساڵانەی، کە ئەنجومەنی خوێندن لە شاری (حەڕان)دا بووە،

وەرگێڕەکان زرنگ‌و لێهاتوویی خۆیان خستۆتە گەڕ بۆ بەعارەبیکردنی زۆربەی نامەو نووسراوە هورمسییەکان؛ ئەم کارەش ئەوە دەگەیەنێ، کە حەڕانییەکان، بەر لە هاتنی ئیسلام، بەشێکی زۆری کەلەپووری رۆشنبیری‌و فەلسەفەی هورمسییەکانیان خواستووە. دەشێ هەر ئەو وەرگێڕنامانەیان بووبێ، کە هۆکارێکی باڵای گێرابێ لە پەیداکردنی رێبازەکانی رازگەری‌و سۆفیگەری لە سەرزەمینی ئیسلام بە گشتی‌و لە کوردستان بە تایبەتی.

زوروانگەری

(زوروان) بە کورتە روانگەیەکی تێرمینۆلۆژی‌و فەلسەفی:

(زوروان zurwan،zurvan) وشەیەکە چەندین جار لە توێی گاتاکانی ئاوێستادا دووبارە بۆتەوە، کە بە زمانی ئیمڕۆی ئێمە (کات) دەبەخشێ. بەڵام بە واتای پراوپڕی ئاوێستایی کاتی بێ سنوور دەبەخشێ (zurwan akarana)، واتە کاتی بێ سنوورو بێ جەمسەرو هەمیشەیی‌و نەتەنراو، یاخود کاتی بێ بەرجەستەو بێ تەن‌و قەوارەو لەش. هەروەها لە زمانی پەهلەویدا بە واتای کاتی ئاسمان، یاخود کاتی بەرجەستە، یاخود کاتی تەنراویش بەکار هاتووە.

هەڵبەت مرۆڤ بە هەستکردنی بەوەی، کە بە نێو مێژوودا رۆدەچێ، بۆی دەردەکەوێ، کە دیاردەیەک لە (بوون)دا هەیە، کە (کات)ە، واتە بە سانایی دەزانی (کات) بوونی هەیە، بەڵام چییەو لە چییەوە هەڵقوڵاوە؟ ئەوەیان ئاسان نییە بزانرێ، شت نییە ببینرێ، تاقە رێگایەک هەبێ، کە پێی باس بکرێ زمانەو وەها لێکبدرێتەوە، کە دیاردەیەکی ئەستوویی بێ (material phenomena)و هیچی‌تر.

سروشتی کات، بە هەستکردنێکی ئاسایی لە هۆشماندا، سێ مەودایە: رابردوو (تێپەڕ)و رانەبردوو (تێنەپەڕ)و داهاتوو. بەڵام ئەوەی هەرگیز بۆمان ئاشکرا نییە جەمسەرەکانیانە، بە واتایەکی‌تر، سەرەتا کامە بووەو کۆتایی

کامە دەبێ. (کات) وا دیارە وەک ڕووبارێ بێ بە خوڕ پڕواو نەزانرێ ئاوی پێشووی لە کوێ بوویێو ئاوی ئێستای کامە بێو ئاوی داهاتووی لە کوێ بێ. ئایا چەند چرکە لە نێو چرکەکاندا هەیە؟. (کات) ئەگەر سەرەتای هەبێ کامە سەرەتاکەیەتی. ئەی سەرەتای سەرەتاکەیو سەرەتای سەرەتای سەرەتاکەی کامەیە؟ بێگومان ئەم هەموو دووبارە بوونەوەیە گێژەنێکە کێ عەقڵی خۆی تێدەهاوێ!. لە ڕاستیدا، سەرەتای ئەو کەسانەی، کە عەقڵی خۆیان هاویشتۆتە نێو ئەم گێژەنەوە، هندستانیە کۆنەکان بوون، کە پێنج سەد ساڵ بەر لە مێژووی زایینی لە ئۆپانیشاددا (کات)یان بە سەرچاوەی بوون زانیوە. بە دوو شێوەش لێکیانداوەتەوە: (ناکات)، کە هیچ بەشی نییەو ئێستا هەمیشەیی بەخشیوە لە لایانو (کات)، کە بەش بەشەو ئاساییە. بەڵام ئەو شێوە ئاساییە وەها لێکدراوەتەوە، کە ماددەیەکی خاو بێو هەوێنی بوون بێ، کە بوونیش سەرچاوەی هەموو بوونەوەرە. کات بەلایانەوە بەرجەستەی جیهان بووەو ئۆقیانوسی یەزدانەکانە.

فەیلەسووفی گریکی (پارمینیدس Parmenides) (سەدەی شەشی پێش زاین)و (زینۆ Zeno) باوەڕیان وەها بووە، کە گۆڕان بە ژیربێژی ئەندێشە ناکرێ، چونکە کات، کە گۆڕان دیاردەکەیەتی خۆی لە خۆیدا

ئەندێشەیە. بەڵام ئەفڵاتوونو ئەفڵاتوونیەکانو بووداش باوەڕیان وابووە، کە ژیان ئەندێشە نییەو بەڵکو ئاوی خوڕی نێو ڕووبارێکە، کە زوروانە. (هیراکلیتۆس Heracleitus) تەئانەت گوتوویەتی، کە زوروان بنەمای هەموو ڕاستیەکە، واتە سەرچاوەی هەموو بوونە. بۆ نموونە گوتوویەتی، کە مرۆڤ هەرگیز ناتوانێ دووجار پێی بخاتە نێو هەمان ئاوی ڕووبارێکەوە. کەواتە ئەو فەلسەفەو ئایینانەی، کە باوەڕیان وایە تاقە ژیانێ هەیە، کە لەسەر خاکە وەها بیردەکەنەوە، کە ساتو کاتو تەمەنو سەردەمو زوروان گرنگترینو پیرۆزترینن. چ بەختەوەریو چ ئازارو چ بەهەشتو چ دۆزەخ هەمووی هەر لەسەر زەمیندایە. بەڵام ئەو فەلسەفەو ئایینانەی، کە باوەڕیان بە دوو جۆر زوروان هەیە: زوروانی سەر زەمین، کە ناهەمیشەییو بەسەر چووەو زوروانی ئاسمانیش، کە هەمیشەییە، باوەڕیان وایەکە کاری چاکەو کاری خراپە. پەسەندکردنی ئەم بیروباوەڕەش لە لای میسرییە کۆنەکانو ئیسلام بووە بە ئایین. هەڵبەت دوو تیۆریی تاکانەیو بازنەیەتیی زوروان لە نێو مێژووی فەلسەفەدا ڕۆڵێکی گەورەی لە بناغەی بیرو کەلەپوورو فەلسەفەو ئاینی مرۆڤایەتی تا ئەمسەردەمەدا دروستکردووە.

فەیلەسوفە کۆنەکانی گریکیش لە بەر لە (سوکرات)ەوە، تا بەر لە (ئەرستۆتالیس)، هەر

هەمووراستیو سروشتی (کات)یان بە جووڵانەوەی ئاشکراوە بەستۆتەوەو گوتوویانە، کە کات (چەند)ی ژمارە جووڵانەوەیە، واتە بە جووڵانەوە خۆی دەپێورێو ئەو جووڵانەوەیەش جووڵانەوەی گەردوونە بە گشتی. واتە کات سەرچاوەو هێزی بزوێنەری بوونو نەبوونەو هیچ پەیوەندیەکیش بە بوونو دروستبوونی مرۆڤەوە نییە. ئەگەر پەیوەندیشی بە بوونی مرۆڤەوە هەبێ، ئەوا پەیوەندیی بە گیانی زیندووی مرۆڤەوە هەیە.

ئیفلاتوون لە دیالۆگەکەیدا گووتوویەتی، کە (کات) دیاردەیەکە لە دیاردەکانی سیستەمی جیهانو مەرجێکی پێویستە بەر لە بوونی کردگار. (کات) لەگەڵ دروستبوونی ئاسماندا پەیدابووە، ئەگەر بێ ئاسمان لە نێو بچێ، کاتیش لە نێو دەچێ. واتە نموونەیەکە لە بوونی زیندوو لە خودا، لە ئەزەلەوە هەیەو هەمیشەییو هەتا هەتاییە، بەڵام بەشی هەیەو وێنەشی هەیە: بەشەکانی رۆژو مانگو ساڵەکانن، کە بە جووڵانەوەی خۆرو ئەستێرەکان دەپێورێنو وێنەکانیشی رابردووو ئێستاو داهاتووەکانن. بەڵام ئەرستۆتالیس دەربارەی (کات) دەڵێ: "(کات) بەبێ جووڵانەوەو گۆران نابێ. بۆ نموونە ئێمە، کە هەست بە گۆران، یاخود جووڵانەوە ناکەین هەست بە تێپەڕبوونی کاتیش ناکەین. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا جووڵانەوە نییە، جووڵانەوە تەنها نیشانەکەیەتی." دەڵێ: "بۆ نموونە

ئەوانەی لە ئەشکەوتی (سردیس)دا ماوەیەکی دوورودرێژ خەویان لێکەوتووە، کە ئەو ساڵانەی دوورودرێژیان بەسەردا چووە، ئەویش نیشانەی ئەوەیە، کە هەست نەکردنیان بە جووڵانەوە وایان باوەڕکردووە، کە (کات) بوونی نییە.

لە پاش ئەڕستۆتالیس ئەفلاتوونیە نوێیەکان (ئەفلۆتینو فۆرفۆریۆسی) جیاوازیان لە نێوان دوو جۆر (کات)دا دەستنیشانکردوو: (کاتی سروشتی، کە ئەرستۆ بایەخی پێ داوەو کاتی بنەڕەتو راستەقینەو یەکەمینو گەوهەرو هەمیشەییە، کە ئەفلاتون بایەخی پێداوە) هەڵبەت بەلای ئەم ئەفلاتوونییە نوێیانەوە (کات)ی بنەڕەتو راستەقینە، کە گرنگتر بووە، چونکە ئەمەیان پەیوەندی بە بوونی ژیانو گیانو عەقڵەوە هەیە.

لە دوای فەلسەفەی گریکەوە یەکەم فەیلەسووفی رۆژئاوایی (سانت ئۆگستین) بایەخێکی گەورەی بە کێشەی بوونی (کات) داوە، ئەم فەیلەسووفە لە دانپیانانەکانیدا نووسیویەتی: (بەلامەوە کات درێژەیە. بەڵام درێژەی چییە؟ نازانم. درێژەیە بۆ رۆح؟ لە راستیدا چی بپێوم. خودایە، بۆ نموونە ئەگەر بڵێم: ئەم کاتە لەویتر درێژترە، بەشێوەیەکی گشتی، یان بە تایبەتی. ئەم کاتە دوو هێندەی ئەویترە؟ دەنا من پێوانەی کات دەکەم. دەزانم، بەڵام داهاتووم بۆ ناپێورێ، کە هێشتا نەهاتبێ ئێستاشم بۆ ناپێورێ، چونکە

ئێستایە (واتە بەشبەش نابێو درێژە نییە)و رابردوویشم بۆ ناپێورێ چونکە ئێستای نەماوەو ئیدی بەسەرچووە. ئەی ئیدی چ بپێوم؟ گوتم، کە: ئەو کاتە نییە، کە رابورد، بەڵکو ئەو کاتەیە رادەبوورێ. ئۆگستین هەر لە دانپیانانەکەیدا ئینجا بیر دەکاتەوە دەنووسێ: "عەقڵم تیایدا پێوانەترین کاتە، ئیدی لێمگەڕێو لەوە زیاترم لێ مەپرسە، دەنا من لە نێو تۆدا (کات) دەپێوم، شوێنپێی ئەو شتانە دەپێوم، کە بە نێو تۆدا تێدەپەڕنو کە ئەو شوێنپێیانەش دەپێوم واتا کات."

ئینجا، کە دەچینە فەلسەفەی نوێوە، دەبینین ئیزاك نیوتن کات دەکا بە دوو کات: رەهاو رێژەیی. دەڵێ کاتی رەها، راستەقینەو ماتماتیکییانەیە، گشتییەو هیچ پەیوەندییەکی بە بوونی شتەوە نییەو بە ئاوەز نەبێ لێکنادرێتەوەو هیچ پەیوەندی بە جووڵانەوەوە نییە، بەڵام کاتی رێژەیی پێوانەکردنی ماوەیەکی تایبەتە بە رێگای هەستکردن بە جووڵان. ئەو جۆرە کاتەیە، کە لە ژیانی ئاسمانیدا بەکاریدەهێنینو کردوومانە بە کاتژمێرەکانو رۆژەکانو مانگەکانو ساڵەکانو خولی فەلەکی ئەستێرەکان.

کەواتە ئیزاك نیوتن دەتوانین بڵێین جیاوازی لە نێوان (زوروانی رەهای و نەپێوراو نەژمار)و کات (رێژەیی و پێوراو ئەژمار)دا وەها دەستنیشانکردووە، کە (زوروان)ی دیاردەیەکی

میتافیزکی داناوە، بەڵام کاتی بە میتاریاڵ داناوە.

بەرامبەر بە تیۆرە فەلسەفییەکەی نیوتن، (لیبنز) وای بیرکردۆتەوە، کە (کات) سیستەمی یەک بەدوای یەکی شتەکاندا هەن، واتا (کات) رەها نییەو تا بوونی شتەکان نەبن (کات) نابێ.

پاش ئەو فەیلەسووفی ئەڵمانی رەخنەگر (ئیمانوێل کانت Immanuel Kant) زۆر بە قوڵی بیری لە (کات) کردۆتەوەو باوەڕی وابووە، کە (کات) لە راستیدا هیچ دیاردەیەك نییە، واتە بەشێ نییە لەم جیهانەمان، بەڵکو بەشێکە لە جیهانێ، کە لە دەرەوەی ئاوەزو بینینی ئێمەدا بێ. کانت (کات)ی بە دوو جۆر لێکداوەتەوە: میتافیزکیو بڵندایەتی. لە جۆری میتافیزکیدا وای لێکداوەتەوە، کە (کات) بوونی لە پێش بوونی هەر شتێکەوەیە، واتا پێش بوونە، چونکە هیچ شتێ دیاردەی نابێ بە بێ بوونی (کات). بە واتایەکیتر بینینی هیچ دیاردەیەک بە بێ ئەندێشەکردنی بوونی (کات) نابێ، بەڵام (کات) بە بێ بوونی دیاردەش هەر ئەندێشەی دەکرێ.

هەروەها سەبارەت بە (کات)ی بڵندانەیی، کانت وای لێکداوەتەوە، کە هیچ بوونێکی خۆ بەخۆی نییە، بەڵکو بەشێکە لە ئاوێتەی شتەکانو دیاردەکانی بوونو گەردون بەرجەستە دەکاتو ئێمەش بە ئەزموونی بیری خۆمان پەیی بۆ دەبەینو دەیزانین. لەبەر ئەوە،

دەبینین کانت بە توندی دژی هەموو ئەو فەیلەسووفانە بووە، کە (کات) یان بە راستییەکی رەهایی لێکداوەتەوە.

پاش ئەوە دەگەینە لای (هێنری بریگسۆن)، کە دیسان ئەویش بە دوو جۆر (کات) لێکدەداتەوە: (کات)ی زیندوو، کە ناوی لێناوە : ماوە dureeو (کات)ی فزیکی، کە ناوی لێناوە (سات). ئەم فەیلەسوفە هەروەها دەڵێ: تەنانەت بۆچوونی زاناکانیش سەبارەت بە (کات) کە رووبەک dimention لە رووەکانی بوونەوەر بێ، لە راستیدا نواندنێکی هەڵەیانەی راستییە.

ئەوەی شایەنی باسە هەرە گرنگترینو بەناوبانگترین رای فەیلەسوفی، لە درێژایی مێژووی فەلسەفەدا سەبارەت بە فەلسەفەی کات، رایە فەلسەفییەکەی (مارتن هایدریگەر)، کە لە کتێبی (بوونو کاتدا) بڵاویکردۆتەوە، کە تیایدا واتای کاتی بە بوونی مرۆڤایەتی یەوە گرێداوە.

(هایدیگەر) نووسیویەتی، کە (سروشتی بنەڕەتی بوونی مرۆڤایەتی خولیایە sorge، واتا سەوداسەرییە لە ئەنجامدانی تواناییەکانی لە نێو بووندا، خولیاش سێ شێواز دەنوێنێ: خولیایی بۆ ئەنجامدانی تواناییەکانی بۆ پاشەڕۆژ (داهاتوو)، خولیایی بۆ ئەنجامدانی، کە رابوردن (رابردوو)، هەروەها خولیای بۆ ئەنجامدانی تواناییەکانی ئێستای. کەواتە هایدیگەر دەڵێ: خولیایی سێ شێوازی کاتی

(زوروانی) دەنوێنێ. داهاتوو، رابوردوو، ئێستا. بەواتا، زوروان بناغەو بنەمای دروستبوونی خولیاییو تەقەللاو سەوداسەری بوونی ژیانی مرۆڤایەتییە. هەر لەبەر ئەو هۆیە، ئاراستەی (دامێنیشی) سەرەکیی کاتیش لە داهاتووەوە دەستپێدەکا. نەك لە ڕابردووەوە، بەڵام هەروەکو هایدیگەر دەڵێ: "داهاتوویەك، کە هەرگیز لە نێو دەچێو نامێنێ، چونکە مردن هەمیشە خۆی بۆ مەڵاس داوە."

(ئالفرێد نۆرت وایتهێد Alfred North Whitehead)یش یەکێکە لە هەرە ناوادارترین فەیلەسووفە ئەنگالۆ ـ سەکسۆنیەکان، لە ساڵی ١٩٤٧ دا کۆچی دوایی کردووە، کە دەڵێ: "خورەی کات راستییەکی میتافیزیکی گرنگە، بەڵام تاقە رێگەیەك هەبێ، کە ئەو راستییەی پێ بسەلمێنرێ، ئەو رێگایەیە، کە بەدیهێتگەرانی وەك فەیلەسووفی فەرەنسایی (هێنری بێرگسۆن Henry Bergson) گرتوویانەتە بەر، کە دەڵێن: پەیبردێکی نائاوەزییانەیە." تەنانەت هەندێ لە فەیلەسووفان هەن، کە دەڵێن: کات لە ئەندێشە بەولاوە هیچیتر نییە. بۆ نموونە دەڵێن: تەنانەت بیرکردنەوە لە واتای وشەی وەك رابردووو ئێستاو داهاتوو بۆچوونێکی پەراوێزییەو تەنها هەر لە دەربڕینی زمان خۆیەوە هەڵقوڵاوە. ئینجا بیرکردنەوەی وەها، کە گۆڕان هەبێ لە ساتی رابردووەوە رانەبردووو داهاتوو، هەر ئەندێشەگەرییەو

هیچی‌تر، چونکە سات ئەگەر لە هەمان کاتدا رابردووو رانەبردووو داهاتوو بێ، ئیتر چۆن دەبێ بپێورێ. واتە دەڵێن نە گۆران بوونی هەیەو نە کاتیش واتا دەبەخشێ. ئەگەر هەر خاڵێ دەستنیشان بکرێ، بێگومان ئەو خاڵە لە هەمان ساتدا تێپەڕو تێنەپەڕە. واتە بە بیری ئەو فەیلەسووفانە (کات) دیاردەیەکە نە سەرەتای هەیەو نە کۆتایی، پڕو پتەوەو نە گۆرانی بەسەردا هاتووە نە دێ. کەواتە فەلسەفەی بەدیهیەتگەری هیچ لایەنێکی سەبارەت بە دیاردەی (کات) نەداوە بەدەستەوە. بە واتایەکی تر، ئەو دیاردەیە بە لایانەوە دەشێ بوونی هەبێو دەشێ نەشیبێ.

سەرچاوەی مێژوویی زوروان:

ئەوەی من لەم کورتە نووسینەدا دەمەوێ لێبیکۆڵمەوەو بایەخی هەرە زۆرتری پێ بدەم، بازنەیەکی هەرە گرنگە لە زنجیرەی مێژوویی بیرو باوەڕی دێرینماندا، کە رۆڵی تیۆری (زوروان)ە لە سێ کێڵگەی ئایینیو مێژوویی(مرۆڤایەتیو گەردوونی) زەردەشتیدا رەنگی داوەتەوە. هەروەها زوروانگەرییە، کە گرنگی لەوەدا بووە، کە بزاڤێکی ئایینی ـ فەلسەفیی هێند تایبەتو کاریگەر بووە، کە

هەر لە سەرەتای دروستبوونیەوە لە کۆتایی سەردەمی هاخامەنشینەکانو سەردەمی ساسانیەکانەوە تا سەرەتای ئیسلام بە توندی لە لایەن بەرهەڵستکارانی مەزدیانو مانەویەکانو کریستیانو پاشان ئیسلامەوە بەربەرەکانێی کراوە.

هەڵبەت لە مێژووی ئێرانی کۆندا، چیاو بیابانو دارستان سنووری جیاکردنەوەی ناوچە جوگرافیە جۆراوجۆرەکانی رۆژهەڵات لەگەڵ رۆژئاوا بوون. ناوچەکان رۆژهەڵاتی ئێرانی گەورە مەڵبەندی پارسەکانو فارسەکان بوونو ناوچەکانی رۆژئاوای ئێرانی گەورەش مەڵبەندی ژیانی مادەکان بوون، کە خاکی کورستانی ئیمڕۆ دەگرێتەوە.

بە پێی مێژووی نووسراوی یەکەم مێژووناسی گریک (هیرودوت HERODOTUS) مادەکان، کە لە باکوری رۆژئاوای ئێرانی گەورەدا ژیاون، لە شەش هۆز پێکهاتبوون، ناودارترینو گرنگترینیان (موغەکان mago) بوون، کە چینێکی خاوەن نووسەرو خوێندەوارو زاناو ئەستێرەوانو یەزدانناسو ئاینپەروەرو شارەزامەندی کیمیاو ماتماتیکو ئاوازو مۆسیقاو هونەریتر بوون. هەر ئەم موغانەش بوون، کە بوونەتە رابەری ئاینیی مادەکان.

فەرهەنگی ئیمپراتۆریەتی مادەکان ماوەی شەست ساڵ گوڵو گەشەی کردووە. لەو سەردەمەدا ئاینی زەردەشتیش تەواو لە رۆژئاوای ئێرانی گەورەدا بڵاوبۆتەوەو بۆتە

ئایینی ڕەسمیی مادەکانو ئایینی زەردەشتیان لە نێو سنوورو لە دەرەوەی سنووری ناوچەکانی ئێرانی گەورەشدا بە تایبەتی لەو سەردەمەوە، کە بە تەواوی دەسەڵاتی سیاسیشیان لە ژێر سێبەری پاداشتی مادەکانو هاخامەنشیەکانو پاداشتی ساسانیەکاندا بەسەر ئیمپراتۆریەتی ئاشورییەکانو بابلیەکاندا شکاوە. هەر لە ساڵی (٦١٢ـ٦١٤)ەی پێش مێژووی ئاینییەوە هەموو ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستو ئاسوورو ئارامیاو میسۆپۆتامیایان خستۆتە ژێر سایەی خۆیانەوە، تا دەگاتە دەریای خەزەر (قەزوین) لە ڕۆژئاوادا.

لە ساڵی (٥٤٩)ی پێش مێژووی زاینیدا کۆرۆش، کە زاوای یەکێ لە پادشای مادەکان بووە، فەرمانڕەوایی مادی ڕووخاندووەو یەکەمین شاهنشایی فارسی دامەزراندووەو دەسەڵاتی بەسەر هەموو ڕۆژهەڵاتی بچووکو میسۆپۆتامیادا گرتووەو فەرمانڕەوایی کردووە. هەر لە سەردەمی هاخامەنشیەکانیش بە دواوە ئایینی زەردەشتی بووە بە ئایینی ڕەسمیی باوەڕپێکراو لە سەرانسەری ئێرانی گەورەدا. بەڵام لە نواندنی دابو نەریتدا قەلەمڕەوەکان ئازادیو سەربەخۆییان هەبووە.

ئەوەی شایەنی باسە، چ لە سەردەمی مادەکانو چ لە سەردەمی هاخامەنشیەکاندا، ماریفەتەکانی زەردەشت نەنووسراوەتەوە. هۆی سەرەکیش ئەوە بووە، کە پێتی نووسین

لەلای مادەکانو هاخامەنشیەکان نەهاتۆتە دیو ئەوەی موغانەکان زانیویانە ئەلفبای زمانی بزماری بابلیەکان semiticو ئارامییەکان بووە. لەبەر ئەوە، لە سەردەمی ساسانیەکاندا بە فرمانی پادشای ساسانیەکان ماریفەتە نەفەوتاوەکانی زەردەشت لە پەرتووکی ئاوێستای پیرۆزدا بە دەستی موغانەکان بە زمانی مادیو بە پیتی تێکەڵی سۆمەریو ئارامی کۆکراوەتەوەو پاش ئەوە لە سەردەمی دواتر بە زمانی پەهلەوی دووبارە نووسراوەتەوە.

تیۆلۆژیی موغەکان:

موغەکان بە پێی ڕۆڵو دەسەڵاتو شارەزابوونیانو خەریکبوونیان بە ئایینی زەردەشتەوەو خزمەتکردنیان لە ئاتاشگەداکاندا پلەوپایەی ئاینیشیان بووە. پایەدارترینیان ماگوپاتیەکانیان بوون، کە هەریەکەیان لە ئاتەشگەودایەکداو لە ناوچەیەکدا سەرۆکو ڕابەری مەغەکانیتر بوون، کە مووبدو ئاگروانیشیان پێ گوتوون.

لە سەرەتای فەرمانڕەوایی هاخامەنشینەکاندا، چ موغەکانو ئاگروانەکانی ئاتاشگەکان، ئازادیو دەسەڵاتی زۆریان هەبووە، چ لە ڕۆژئاواو چ لە ڕۆژهەڵاتی ئێرانی گەورەدا بوون، بە زمانو ئاخاوتنو دابو نەریتو بەرگی قەڵەمڕەوی خۆیانەوە پەیوەست بوون، واتە ئەگەر ئەو موغانە کورد

بووبن، کەواتە بە دابو رەسمی ناوچەکانی خۆیان ئاتاشگەدەکانیان بەڕێوەبردووە. تا رادەیەکی زۆریش بە سەربەخۆیی فەرمانڕەوییان لە ناوچەکانی خۆیاندا کردووە، واتە خودموختارییان هەبووە. هەر لەبەر ئەوە (موغەکان)، کە دەستیان بەکۆکردنەوەو نووسینەوەی ئاوێستا کردووە، هەموو زاراوەکانی زمانە ئێرانیەکانی تێکەوتووە. تەنانەت لە لایەن زمانی گەلانی بێگانەشەوە (کالدیەکانو ئارامیەکانو ئاشووریەکانو بابلیەکانو ئاکادیەکانو سۆمەریەکانو هیبریەکانو گریکەکان)ەوە کاریان لێکرابێ، وشەیان لەوانیشەوە خواستووە. بێگومان ئەو کارە نزیکبوونەوەیەکی زۆری بۆ تێکەڵبوونی فەرهەنگو دابو نەریتی ئایینو زانینو رۆشنبیریی ئەو موغانە بە تایبەتی لەگەڵ فەلسەفەو ئایینەکانی دراوسێدا بە ئەنجام هێناوە. ئەو ئەنجامەش بۆتە هۆی داهێنانی چالاکیی رووناکبیریو ئایینیو تیۆلۆژی لە نێو ئەو موغانەداو کاریگەریان لەسەر بەرەو پێشەوەبردنی بیری ئایینی زەردەشتی.

لێکدانەوەی تیۆلۆژی ئاینی زەردەشت:

بێگومان لە پاش نووسینەوەی ئاوێستا، بە زمانی پەهلەوی، بەشێکی هەرە تەمومژاویو ئاڵۆزی ماریفەتەکانی زەردەشت کەوتۆتە بەردەمی لێدوانو لێکدانەوە لە نێو

موغەکاندا، بە تایبەتی لە نێو موغەکانی ئێرانی رۆژئاوا. ئەویش لەسەر کێشەی کرۆنۆلۆژی (مێژووو تەمەنی بوون) بووە: واتە مەسەلەی (زوروان)، کە لە ئاوێستادا سێ قۆناغی وەرگرتووە: یەکەم قۆناغی داهێنانی بوون (ئەفراندن) creation، دووهەم: قۆناغی تێکەڵەی بوون chaotic،و سێیەم قۆناغی بەشبوونی بوون separation.

هەڵبەت لە ئەنجامی ئەو لێدوانو لێکدانەوەو مشتومڕی نێوان موغەکان: هەندێك لە تیۆری تیۆلۆژی سەبارەت بە راستیی ئەو سێ قۆناغە هاتۆتە ئاراوە، کە رۆڵو کاریگەرییەکی مەزنی لە قۆناغی ئایینی زەردەشتیدا کردووەو بۆ یەکەمجار ئەو ئایینەی لە قۆناغی میتۆلۆجی ـ ئایینەوە گواستۆتەوە بۆ قۆناغی فەلسەفی ـ ئایینی، کە من رەنگە بتوانم ناوی لێبنێم قۆناغی لە دایکبوونی تیۆلۆجی لە هەموو مێژوودا ئەندامی ئەو دیاردەیەش، ئەو لەو سەردەمەدا هەر بۆ یەکەمجار لە مێژوو مەسەلەی گومرایی (هەرتەقە herstic،heresy) هاتۆتە کایەوە.

زەردەشت لە سەدەی هەشتەمی پێش زایینیدا، دیاردەی ئەم گەردوونەی بە جۆرێ لێکداوەتەوە، کە مەیدانی جەنگێ بێ لە نێوان یەزدانێکی خراپە (کە یەزدانی جیهانی تاریکییە، کە ئەهریمەنە)و یەزدانێکی چاکە (کە یەزدانی جیهانی رووناکییە، کە ئاهورامەزدایە)و زروانیش ماوە (duration) ئەو

جـەنگـە بـێ، ئـەو جـەنگـەش بـە پیـرۆزیو سەرکەوتنی یەزدانی چاکە کۆتایی پـێ بـێ. بەڵام ئەوەی لـەو بـاوەڕە زەردەشـتییەدا دیـارە، کە یەزدان دەسـەڵاتی ڕەهایانەی نییە بـەسـەر هەموو بووندا.

کەواتە دیارە، کـە سـیفەتـی ڕەهایـەتـی لـە لای هـیچ یـەزدانـێ لـەو دوو یـەزدانـە نـەبـووە، بـەڵکـو تـەنهـا (زوروان) سـیفەتـی ڕەهـایی وەرگرتووە.

هـەڵبـەت لـە سـەردەمـی دەسـەڵاتـداریی ئـەسـکەنـەری مـەکدۆنیـدا، "لـە کۆتاییـەکـانی سەردەمی فەرمانڕەوایی ئەخمینیاندا" زۆربەی دانیشتوانی شارو گوندەکانی قەلەمرەوەکـانی ئێرانی گەورە (کە کوردستانیش بـەشـێ بـووە لێـی) بیروبـاوەڕی دینـی زەردەشـتیان بـووە. بەڵام هەر لەو سەردەمەدا بەهۆی هەندێ لە یەزداناسە موبدو موغانانی زەردەشتییەوەو لە ئـەنـدامی بیروبـاوەڕی یـەکتایـەزدانیانـەوە monism، ڕیبـازێکی زەردەشـتی نـوێ هاتۆتـە ئاراوە، کە زوروانگەری بووە. ئەم ڕێبازە نوێیە لە سەرەتاوە قەدەغەکراوەو بە گـومڕاو زەنـدەکـی heterodoxy لە قەڵەمدراوە. بـەڵـام لـە دواییـدا بە نێو هەموو قەلەمرەوەکانی ئێرانـی گـەورەدا تـا دەگاتـە ئاسـیای بچـووك بڵاوبۆتـەوە. زوروانگـەری لـە سـەرەتـاوە، کـە دروسـتبووە هێنـدەی بیروبـاوەڕی زەردەشـتی ناوبانـگو هێزی لە نێـو ئێرانـی گـەورەدا پـەیدا کـردووەو تـەنانـەت زۆر بـە خێـراییش کاریگـەریـی زۆری

خستۆتە سەر ئایینەکانی تۆ وەك: مـەزدەکـیو جوولەکەو مانەویو کرستیانو ئیسلام.

هەڵبەت تایبەتمەندیو گرنگیـی زوروانگـەری لەوەدا بووە، کە هێزێکی ئاسمانیی سێهەمی خۆسـتۆتە نێـو درامـای زەردەشـتییەوە (کـە بنـەماکـەی دژایـەتـی تـەنهـا هـەر دوو هێـزی ئاسـمانی بـوون: ئاهورامـەزداو ئـەهریمـەن). بێگومـان ئـەو هێـزە ئاسـمانییە سـێهەمـەش (زوروانی ئاکارانا) بووە، کە بە واتای کـاتی بـێ سـنوور دێ، کـە چـەنـد جـارێ لـە ئاوێـستادا دووبارە بووەتـەوە ئامـانجی زوروانیـەکـانی لـەم بیروبـاوەڕو بۆچوونـە نوێیـە چـارەسـەری ئاوەزییانەی کێشـەیەکی لۆژیکی سـەلماندنی ڕاستیی بنەمای بوونو گـەردوون بـووە، کـە بـە بەردەوامی لە نێو مـوغو مـووبدانو یـەزداناسـە زەردەشتیەکـانو یـەزداناسـانی ئایینـەکـایتر موشتورموڕی لەسەر کراوە.

زەردەشتیەکان، کە باوەڕیان بـەوە بـووە، کـە هـەردوو خـواوەنـدو هێـزی ئاسـمانی (ئەهریمەنی یەزدانی خراپـەو تـاریکی لـەگـەڵ ئاهورامەزدای یەزدانی چاکەو ڕووناکی دونـەن twinsو لـە یـەك سـەرچـاوەن). زوروانییـەکـان گومانیان لەو ڕاستییە کردووە، چونکە گوتوویانە ئەگەر ڕاسـت بـێ (ئـەهریمـەنو ئاهورامـەزدا) دوانە بن دەبێ گومان نـەبـێ، کـە داهێنـەرێ، یـاخود باوکێکیـان هـەبـێ. لـە گاتاکانـدا ئاهورامەزدا خـۆی وەهـا دەنـوێنێ، کـە بـاوکی پیرۆزیو چاکـەیـەو لـە هـەمـان کاتیـشدا وەهـا

خۆی دەنوێنێ، کە داهێنەرو باوکی ئەهریمەنیشە. بەڵام زەردەشتیەکان بیروباوەڕیان وەها بووە، کە ئەهریمەن ئاهورامەزدا دژەکەی بووە نەك داهێنەرەکەی جێگاو قەڵەمڕەوی هەردووکیشیان جیا بووە ئاهورامەزدا لە ئاسمانو لە رووناکیدا بووەو ئەهریمەنیش لە بنی زەمینو لە تاریکیدا بووە. واتە هەردوو قەڵەمڕەوەکە کە سنووریان بە یەکەوە بووە.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

زوروانییەکان هەڵبەت ئەم بیرەیان بەلاوە ئەفسانەیی بووەو لە ئاوەزو ژیربێژیەوە بەدووریان زانیوە کە سنوور لە ئاسۆدا هەبێ واتە بەلای زوروانیەکانەوە سنووری ئاسمان مەحال بووە لە بری ئەوە بیریان بۆ ئەوە چووە، کە بوون هەمووی لە تێکرا یەک (بوون)ەو هەر هەموویشی لە نێو زورواندایە. ئەم بیروباوەڕەش بۆتە بناغەی ئەفسانەیی و ئایینی و فەلسەفیی زوروانیەکان سەبارەت بە سەرچاوەو بنەمای زەردەشتییە مەزدیەکان بیریان کردۆتەوەو گومانیان لە ئاهورامەزدای یەزدانی پاكو پیرۆز بووەو بە ئەفرانەدەری (بوون)یان نەزانیوەو بەڵکو زوروانیان بە بە داهێنەری بوون (بە جیهانی رووناکیەکەی و جیهانی تاریکیەکەیەوە) زانیوە.

ئەوەی شایانی باسە هەرە گرنگترین رۆڵ لە مێژووی ئایینی زوروانگەریدا لە سەردەمی ساسانییەکاندا بووە، کە بۆتە ئایینی رەسمیی ئێران.

سەرچاوەکان:

الدکتور عبدالرحمن بدوی موسوعة الفلسفة الجزء ١و٢

1- Mary boyce, Zoroastrians, their religious and practices routledge.

2- Kegan paul, London, boston and Henley

3- May boyce and Frantz Grene, A history of Zoroastrianism, volume three, leiden, 1991

4- R.C Zaehner, the down and twilight of Zoroastrianism London (1961)

5- james barr, biblical words for time (1962)

مەکتەبی بیروهۆشیاری

سەرەتای سەردەمی

نووسینەوەی دەق لە کوردستاندا

مەکتەبی بیروهۆشیاری

نووسینەوەی دەقی وەرگێڕراو:

دیارە دیاردەی بزووتنەوەی نووسینی دەق لە کوردستاندا، وەکو مێژینە، لە سەردەمی ئومەویەکانەوە دەستی پێکردووە. ئەوەی شایانی باسیشە، کە ئەو دیاردەیە، بەر لەوەی لە هیچ قەڵەمڕەوێکی تری ئیسلامییەوە دەستی پێکردبێ، هەر لە ناوچەی کوردستانەوە دەستی پێکردووە. هەر لەبەر یەك هۆ، کە ئەویش ئەوەیە، کە: "کاروباری ئیداریی لە دەوڵەتی ئیسلامیی ئەو سەردەمەدا، هەمووی بە دەستی هونەرمەندە کوردستانشینە ــ کوردیو فارسیو ئاشووری (نەستووری)و کلدانیو گریکی ـ زانەکانەوە بووە، کە لەژێر دەسەڵاتی رۆم یان (عەجەم)دا بوون، ناچار بوون، بۆ ئەوەی پلەو پایەی هونەریو کۆمەڵایەتییان لە دەست نەچێ، بە کردنی ئەو کارە خۆیان بهێڵنەوە. ناچار بوون بە خێرایی خۆیان فێری زمانی عەرەبی بکەن، پاشان منداڵانی خوشیان فێری ئەو زمانە عەرەبییە بکەن، کە بە رای من، لە کوردستاندا ئەوە یەکەمین قۆناغ بووە کە تیایدا پەیوەندیی زمانو رۆشنبیریی تیایدا لە نێوان کوردو عەرەبدا

دروست بووبێ، بە تایبەت لەو بوارەشدا زۆر لە وشەی نێو زمانی فارسیو کوردیو یۆنانی کەوتۆتە نێو فەرهەنگی زمانی عەرەبییەوەو زۆر لە وشەی عەرەبیش کەوتۆتە نێو فەرهەنگی زمانی فارسیو کوردیو یۆنانیەوە.

هەڵبەت زمانی فەرمانڕەوایی ــ زمانی دەق نووسینەوە ـ بەر لەوەی ئیسلام دەسەڵاتی بێتە ئەو ناوچانەوە، زمانی فارسیو یۆنانی بووە. زمانی فەرمانڕەوایی دەوڵەتی ئیسلامیش، تەنها لە سەردەمی خەلیفەی ئومەوی (عەبدولمەلیکی کوڕی مەڕوان)ەوە، لە ساڵی ٦٥ تا ٨٦ی کۆچی، یەکەمجار دەستی پێکردووە، بە تایبەت لەو کاتەوەی کە (خالیدی کوڕی یەزید) فرمانی بە هونەرمەندو شارەزایانی لە زمانی فارسیو عەرەبیو یۆنانی داوە، کە هەرچی ئەو دەقانە هەیە، کە پەیوەندییان بە زانستی پزیشکیو کیمیاو ئەستێرەناسییەوە بێ، لە زمانی یۆنانیو فارسییەوە بیانگۆڕنە سەر زمانی عەرەبی. هەر لەبەر ئەوە، ئەو دیاردەی بزووتنەوەی وەرگێڕانە، لەو سەردەمەدا، بە گرنگترین رووداوی مێژوویی، لە بواری رۆشنبیریو فیکریدا دەژمێررێ، کە ئیتر بۆتە هۆی ئەوەی دەزگایەکی تایبەت بۆ ئەو بزووتنەوەی وەرگێڕانە لەلایەن خەلیفەکانی ئومەوییەوە دابمەزرێ. بۆ ئەو مەبەستە، کە ناویان لێ ناوە (بیت الحکمة)، واتە (ماڵی دانایيو زانستو زانینو فەلسەفە).

سەردەمی وەرگێڕان:

بە پێی سەرچاوە مێژوویەکان، یەکەمین بزووتنەوەی وەرگێڕانی کەلەپووری فەلسەفیو زانستیو گوێزانەوەی بۆ ناو جیهانی ئیسلام لە سەردەمی (خالیدی کوڕی یەزیدی کوڕی مەعاویە)دا بووە. یەکەم مەڵبەندی ئەو بزووتنەوەیەش لە شاری ئیسکەندەرییە بووەو ئینجا لەوێوە ئەو مەڵبەندە گوێزراوەتەوە بۆ شاری ئەنتاکیە (ئەنتیۆخی)و لەوێوە بۆ شاری (حەڕان)، بەر لەوەی بگاتە بەغدا.

زمانو ئایین:

دوو بنەمای هەرە گرنگ، کە هەر میللەتێ بەکاری بهێنێ، لە بەشداریکردنو لە دروستکردنی شارستانیەت، زمانو ئایینە، مخابن، کە کورد ئەم دوو بنەمایەی هەرگیز لە مێژوویدا بەکار نەهێناوە. لەبەر ئەوە، هەمیشە هەر لە پەراوێزی شارستانیەتەکانی دراوسێیدا ماوەتەوە. بە واتایەکیتر، نە زمانو نە ئایین هەرگیز لە مێژووی کەلەپووری کورددا رەنگو کاریگەرییان نەبووەو هیچ رۆڵێکیان وەکو هێزی ناسنامەی نەتەوایەتی نەبینیوە. بۆ نموونە: هێزی زمانی عەرەبی لەوەدا بووە، کە قورئانی پێ نووسراوەتەوەو ئایینی ئیسلامی پێ بووە بەو شارستانیەتەی، کە عەرەب مەزنترین

رۆڵی تیادا بووە. هەروەها هێزی زمانی فارسی لەوەدا بووە، کە تا بەر لە هاتنی ئیسلام بۆتە زمانی مەزدەکیەکانو بووە بە بناغەی شارستانیەتي ئەخمینیو ساسانی، کە فارس مەزنترین رۆڵی تیادا بووە.

هەڵبەت راستە ئێمە زۆر زانیاریمان لەبەردەمدایەو بە دڵنیاییەوە دەزانین، کە ئاوێستا، کە یەکێکە لە کۆنترین دەقەکانو یەکێکە لە پەڕتووکە پیرۆزەکان، کە لە بنەڕەتدا بە زاراوەیەک لە زاراوە کوردییە کۆنەکان نووسراوەتەوەو پاشان موغەکان لە کۆتایی سەردەمی ئەخمینیەکانو لە سەرەتای سەردەمی ساسانیەکاندا کۆڵراونەتەوەو بە زمانی فارسیی ناوەڕاست داڕێژراونەتەوەو دەستنووس کراون، بەڵام لە توێی هیچ دەقێکی مێژووییدا، ئەوە ناسەلمێنرێ، کە ئەو زمانە کوردییە (ئاوێستاییە) رۆڵی لە دروستکردنی شارستانیەتی ساسانیدا هەبووە.

راستی ئەوەیە، کە زمان بە تەنها ئامرازی دەربڕینی بیر نییە، بەڵکو ئەو قەوارەیەشە، کە بیری تیا دروست دەبێ. بیرمەندی ئەلمانی هێردەر (١٧٤٤ ـ ١٨٠٣)، لە مەسەلەی پەیوەندیی زمان بە بیرەوە، دەڵێ: "هەر نەتەوەیەك بەو زمانە بیردەکاتەوە، کە پێی دەدوێو بەو بیرەش دەدوێ، کە دەیکاتەوە. نەک هەر ئەوە، بەڵکو هەر نەتەوەیەك هەموو ئەزموونەکانی لە زمانەکەیدا کۆدەبێتەوە بە

هەموو راستو هەڵەکانییەوە دەگوێزرێتەوە، لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تری. ئیدی هەڵەکانی رابوردووی، ئەگەر بەشێکیش بێ، ئەوا دەبێتە بەشێ لەو کەلەپوورەی، کە زمان لە نەوەیەکەوە دەگوێزێتەوە بۆ نەوەیەکی ترو تەنانەت دەبێتە تێروانینی مرۆڤەکانیشی سەبارەت بە گەردوونو چاکەو خراپەو جوانی."

(ئێدوارد سابیر)یش دەڵێ: "زمانی هەر کۆمەڵگایەکی مرۆڤایەتی، کۆمەڵگایەك، کە لە ناو ئەو زمانەدا بیردەکاتەوەو پێی دەدوێ، داڕێژەری ئەزموونەکانێتی، واتە ئەو کۆمەڵگایە بە زمانەکەی جیهانەکەیو داکەوتە کۆمەڵایەتییەکەی دروست دەکا."

(ئادەم شاف)یش دەڵێ: "ئێمە بەو جۆرە بیردەکەینەوە کە دەدوێین."

رۆڵی ئیسلام لە رووخاندنو ئاوێتەکردنی رۆشنبیری کورددا:

لە راستیدا پرۆسەی ئاوەدانیی ئیسلامی، لە سەردەمی پێغەمبەرەوە، کە دەستی پێکردووە، تەنها داگیرکردنی وڵاتانو ناوچەو قەڵەمڕەوەکانی دەوروبەری نیوە دورگەی عەرەبی نەبووە، بەڵکو داگیرکردنی بیرو کەلەپووری ئەو نەتەوانەش بووە، کە لەو جێگایانەدا ژیاون.

بێگومان ئاوردانەوەمان لە کەلەپوورو نەریتی کورد لە نێو بازنەی ئایینی ئیسلامدا خزمەتێکی گەورەمان دەکا لە خوێندنەوەو

تێگەیشتنی ئاوەزی کورد لە قۆناغێکی مێژوویی دوورو درێژداو دەوڵەمەندییەکی رۆشنبیری زۆرمان لەو خوێندنەوەو تێگەیشتنەدا بۆ دەردەکەوێ، بە تایبەت لە بواری داهێنانی خوداناسی (یەزدانناسی)و سۆفیگەریو فەلسەفەو زانستدا لە شارو شارۆچکەو گوندەکانی کوردستانو رۆڵی ئەو داهێنانە لە مێژووی ئایینیو فەرهەنگی هەموو ناوچەو نەتەوەکانی دراوسێ. هەڵبەت ئەو رۆڵی داهێنانەش لەدایکبووی هەر ئەو ساتە نەبووەو بەڵکو درێژەی نەریتی ئایینیو بیری کۆنتر لەو سەردەمە بووە. هەر لە مەزداییو مانەویەکانەوە دەستی پێکردووە تا گەیشتۆتە بواری بزووتنەوەی وەرگێڕانو بەشداریکردن لە ململانێی رێبازو قوتابخانەکان.

نرخو بایەخی هەرە گەورەی رۆڵی کورد لە بیری تیۆلۆژیو فەلسەفیو سۆفیگەریو مێژووییدا، لە سەرەتای شارستانیەتی ئیسلامی، لە قۆناغی بزووتنەوەی وەرگێڕان: لە سەدەی دووی کۆچییەوە دەستی پێکردووە: چاکترین رێگەی بۆ ئەم راستییە مێژووییە: لە (الفهرست)ی ئیبن ئەلنەدیم دا هەیە، کە ئاماژەی بۆ ئەو سەردەمە تیایە کە (بە تایبەت لە ساڵی ٣٧٧ ی کۆچی)، زۆر دەقی فەلسەفیو زانستیو ئایینی، بەهۆی وەرگێرەکانی ناوچەکانی کوردستان (حەڕانو نوسەیبین)، لە زمانی کلدانیو فارسیو

یۆنانییەوەتیا وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی، کە زمانی دەسەڵاتی ئیسلام بووە.

بەڵام لەو سەرچاوەیە گرنگتر، نامیلکەی (الملل والنحل)ی ئەبی الفتح محەممەدی کوڕی عەبدولکەریمی شارستێنییە (الشهرستانی)، کە لە ساڵی ٥٤٨ی کۆچیدا کۆچی دوایی کردووە، کە تیایدا تاکو ئێستاش بەهەرە بەنرخترینو دەوڵمەندترین سەرچاوە دادەنرێ لە پەڕتووکخانەی مێژووی ئیسلامیدا، کە کاتیگۆریی هەموو ئایینو ڕێبازو ئایینزاو قوتابخانە ئایینیو یەزدانناسیو فەلسەفیو زانستییەکانی کردووەو کردوونی بە سێ بەشەوە:

١ـ موغو مانەویەکانو لقەکانی.
٢ـ سابئیەکان.
٣ـ فەیلەسووفەکان.

(شەهرستانی) نووسیویەتی: لە سەردەمی ئەودا موغەکان (زەردەشتییەکان) دوالیست بوونو باوەڕیان بە دوو بنەمای یەزدانیی دێرینەیی بووە، کە خێرو شەڕ، چاکەو خراپە، قازانجو زیان، پاکیو ناپاکی، خاوێنیو گەنی، درۆو ڕاستییان لە نێوان خۆیاندا بەشکردووە. موغەکان بنەمای یەکەمیان ناوناوە ڕووناکیو بنەمای دووەمیان ناوناوە تاریکی. بنەمای ڕووناکییان ناوناوە یەزدانو تاریکییان ناوناوە ئەهریمەن. کێشەی بیرو بیرکردنەوەو یەزدانناسیی ئەو موغانەش

هەموو ئەنجامی لێکدانەوەو لێکۆڵینەوەیان بووە.

سەبارەت بە دوو کێشە: یەکەم کێشەی ڕوونکردنەوەی هۆی تێکەڵاوبوونی ڕووناکی لەگەڵ تاریکیداو دووەم کێشەی ڕوونکردنەوەی هۆی ڕزگاربوونی ڕووناکی لە تاریکی. واتە موغەکان تێکەڵبوونیان بە بنەمای لەدایکبوونو بوون زانیوە، ڕزگاربوونیان بە قیامەت زانیوە. (شەهرستانی) موغەکانی بە دوو بەش ناساندووە:

بەشی یەکەم (موغە ڕەسەنەکان)ن: کە بیرو باوەڕیان لە ئیسلامەوە دوور نەبووە، چونکە هەردوو ئەو بنەمایەی، کە باوەڕیان پێی هەبووە (ڕووناکیو تاریکی)، وەکو یەك بە دێرینیان نەزانیوە، بەڵکو تەنها یەزدان، یاخود ئاهورامەزدایان بە ڕەسەنو سەرچاوەو داهێنەرو دێرینە زانیوەو تاریکییان بە دروستکراوو داهێنراوو نوێ زانیوە. واتە لەو دوو بنەمایەی کە باوەڕیان پێ بووە، بنەمای یەکەمیان بە ڕەسەنتر زانیوەو ئەم بیرو باوەڕەش لە بیرو باوەڕی ئیسلام چووە، کە (الله) (یەزدان)ەو (شەیتان) (ئەهریمەن)ە.

بەشی دووەم (مانەویەکان)ن: کە بیرو باوەڕیان لە ئیسلامەوە دوور بووە، چونکە هەردوو بنەمای (ڕووناکی)و (تاریکی)یان وەك یەک بە دێرین زانیوە. واتە تەواو دوالیزم بوون. لەبەر ئەوەش باری یاسایی (موغەکان) لەگەڵ (مانەویەکان) جیاواز بووەو ئایینی مانەوی بە

هەموو شێوەیەك قەدەغە كراوە. بەڵام ئایینی موغەكان قەدەغە نەبووە، لەبەر ئەوەی ئیسلامەكان (ئاوێستا)شیان بە پەڕتووكێكی پیرۆزی نیمچە ئاسمانی داوەتە قەڵەم. [فإن الصحف التی انزلت علی إبراهیم علیه السلام قد رفعت الی السماء لاحداث أحدثها المجوس ولهذا یجوز عقد العهد والذمام معهم وینحی بهم نحو الیهود والنصاری إذ هم من أهل الكتاب، ولكن لایجوز مناكحتهم ولا أكل ذبائحهم فإن الكتاب قد رفع عنهم].

بزووتنەوەی رووناكبیریی مانی‌یەكان:

لە راستیدا هۆی دژایەتیكردنی ئیسلام بۆ مانەویەكان، نەتها لەوەدا نەبووە، كە وەكو موغەكان خاوەنی پەڕتووكێكی پیرۆزی ئاسمانی، یاخود نیمچە ئاسمانی نەبوون، بەڵكو لەبەر ئەوە بووە، كە مانەویەكان لە رووی پروپاگەندەی رۆشنبیرییانەوە لە موغەكان بەهێزتر بوون بۆ دژایەتیكردنو بەربەرەكانێكردنی ئیسلامو عەرەب. مانەویەكان هەمیشە خۆیان وەكو بەرەیەكی سیاسیو رووناكبیری توندڕەو نواندووەو عەرەبی ئیسلامیان بە داگیركەر زانیوەو بە ئاشكرا پروپاگەندەیان دژی عەرەبو ئیسلام كردووەو لەو بارەیەوە چەندین نامیلكەیان نووسیوەو لە ناوچەی دوورو نزیكدا بڵاویانكردۆتەوە، تەنانەت پیشەو هونەری

فەرشچنینیشیان خستۆتە وێنەی بەربەرەكانیەوە.

لە راستیدا مانی‌یەكان ئاگری جەنگی كتێبیان دژی ئیسلامەكان بەرپا كردووە، هەر وەكو (هامیلتن گیپ) لە كتێبەكەیدا (باسێ لەسەر شارستانیەتی ئیسلام) دەڵێ: "تەنانەت مانی‌یەكان بۆ ئەوەی بیرو باوەڕەكانیان دژی ئیسلامەكان زۆر كاریگەریی هەبێ، زۆر لە نامیلكەكانیاندا، كە بە سەدان بووە، بە زمانی فارسیو سوریانیو عەرەبیو عیبری نووسیوەو بە هەموو لایەكی جیهاندا، تا دەگاتە چین لە رۆژهەڵاتو میسر لە رۆژئاوا بڵاوكردۆتەوە. قەوارەو جۆری چاپكردنی ئەو نامەو نامیلكانەشیان بە وێنەو نیگاری رەنگاورەنگ، وەك پیشەو هونەری فەرش چنین (جۆڵایی)، كە بەناوبانگ بوون تیایدا، بە زۆر بایەخەوە دەركردووە." هەر وەكو (الجاحظ) نووسیویەتی، كە: "مانی‌یەكان نامەكانیان بە باشترین كاغەزو بە مەرەكەبی رەشی بریقەدارو بە دەسخەتو رێنووسی زۆر جوانو بەهرەمەندانە نووسیوە."

بێگومان ئەم بزووتنەوە رووناكبیرییەی مانی‌یەكان تەنها لە سەرەتای سەردەمی ئیسلامییەوە نەبووە، بەڵكو بە چوار سەد ساڵیش لەوەبەر، هەر ئەوە كارو پیشەیان بووە. تەنانەت (مانی) خۆی باشترین نووسەر بووەو زۆر پەرتووكو نامیلكەی نووسیوەو بیروباوەڕەكەی خۆی بە روونی تیا

بڵاوکردوونەتەوە. زۆر رووناکبیریتری کوردیش لە کوردستاندا شوێنپێی ئەویان هەڵگرتووە، تا ئەو رادەیەی دەسنووسو نووسینو بڵاوکراوەی مانییەکان گەیشتۆتە چینو باکووری ئەفریقاو باشووری فەرەنسا.

مانی ئۆمانیس:

مانی ئومانیس لە ساڵی ٢١٠ی زایینیدا، لە شاری حەڕان لەدایکبووە. هەر لە تەمەنی هەرزەکاریدا پێرەوی ئایینی زەردەشتیی کردووەو بۆتە یەکێ لەو نووسەرانەی کە بە فرمانی شا ئەردەشیری یەکەم پادشای ساسانیەکان (٢١٤ ــ ٢٤١) (ئاوێستا)یان نووسیوەتەوەو لە فەوتان رزگاریان کردووەو دابو نەریتی ئێرانیەکانیان زیندووکردۆتەوەو بەربەرەکانێی هێلینییەکانو رۆمانیەکانیان پێ کردووە.

لە سەردەمی ژیانی مانیدا ئایینی مەسیحیو رێبازی (گینۆس)یش بڵاوبۆتەوە، هەروەها قوتابخانەی فەلسەفەی ئیفلاتوونیی نوێ (نیوپلاتۆنیزم)و نووسینی هرمسیەکان. لە ژێر هەموو ئەو کاریگەرییە ئایینیو رووناکبیریانەدا مانی هەولیداوە ئایینێکی نوێ بێنێتە ئاراوە، کە تێکڕا بیری زەردەشتیو بودیزمو مەسیحیو گنووسیی تیا کۆبێتەوە، بەڵام بە هیچ جۆرێ باوەڕی نە بە جوولەکەو نە بە موسوڵمان نەهێناوە.

هەرچی سەرچاوە مێژووییەکان هەیە، باس لەوە دەکەن کە مانییەکان لە سەردەمی ساسانییەکاندا، بە تایبەتی لە سەردەمی پادشای فارس بارامی یەکەمدا، تووشی ئەشکەنجەو ئازاردانی زۆر هاتوونو رێبازەکەیان لەلایەن فەرمانڕەوای فارسە ساسانییەکانەوە قەدەغەکراوە، لەبەر ئەوەی هەستیان بە مەترسییەکی گەورە کردووە، کە ئەو رێبازە زۆر تەشەنە بکاو رۆشنبیرانی فارسیشیان لە دوو کەوێو بگرە دەرەبەگەکانیشیانو ببێتە هۆی رووخانی بنەماڵەی شاهنشایی ساسانی. فەرمانڕەوای فارسی، بۆ لێدانی مانییەکان پروپاگەندەی ئەوەی کردووە، کە مانییەکان خەڵکی هان دەدەن بۆ گۆشەگیریو ژن نەهێنانو منداڵ نەزایینو شەوو رۆژ خەریکبوون بە یەزدانپەرستییەوە، کە شێوازێکی ئەو سەردەمە بووە لە سۆفیگەری.

(ئەلبەیروونی) نووسیویەتی: "پادشای فارس (بارام) گوتوویەتی، کە (مانی) هاتووە دونیا وێران بکا، لەبەر ئەوە پێویستە ئێمە زووتر ئەو لە نێو بەرین بەر لەوەی هیچ مەرامێکی بێتە دی." لەبەر ئەوە شا بارام فرمانی کوشتنی مانیی دەرکردووە. ئیدی مانییەکان بە ناچاری کەوتوونەتە بزووتنەوەی ئایینیو رۆشنبیریی خۆیان بە نهێنی، هەندێکیان روویان لە وڵاتی دوورکردووە. تا ئەو کاتەی ئیسلامەکان هاتوون. کە ساسانیەکان رووخاون مانییەکان گەڕاونەتەوە، بەتایبەتی

لە کۆتایی سەردەمی ئومەوییەکانو لە سەرەتای سەردەمی عەباسییەکاندا (سەردەمی عەباسیی یەکەم)دا کەوتوونەتەوە بزووتنەوەی ئاشکراو بڵاوکراوەکانیان بە ئاشکرا بە ناو خەڵکیدا بڵاوکردۆتەوە. بەڵام دیسان ئیسلامەکانو مەترسیی زۆریان لەوە کردووەو ئەوانیش هەر وەکو ساسانیەکان کەوتوونەتە لێدانی مانییەکانو قەدەغەکردنی بیروباوەڕەکەیان.

لە ساڵی ١٣١ی کۆچیدا، دامەزرێنەرو رابەری بزووتنەوەی (المعتزلە)، (واسڵی کوری عەتا)، کە لە ساڵی ١٣١ی کۆچیدا (لە ساڵی رووخانی دەوڵەتی ئومەوی) مردووە، نامیلکەیەکی بە ناوی (بەربەرەکانێکردنی زەندیقەکان) نووسیوە. بەڵام یەکەمین هەنگاوی ستراتیژی دەوڵەتی ئیسلامی، بە توندی بۆ لێدانی بیروباوەڕی مانەوییەکان، لە سەردەمی خەلیفەی عەباسی (ئەلمەهدی)یەوە دەستی پێکردووە، کە بۆ ئەو مەبەستە لە ساڵی ١٦٦ی کۆچی، بە تایبەتی (دیوان الزنادقة)ی، واتە وەزارەتێکی بۆ لەنێوبردنی (زەندەقی= زەندەکی= زیندەگی= واتە دنیایی‌و عیلمانییەکانی ئەو سەردەمە) دامەزراندووە، چونکە لە ماوەی نێوان رووخانی دەوڵەتی ئومەوی‌و دامەزراندنی دەوڵەتی عەباسی، مانەویەکان، بەهەلیان زانیوە چالاکتر بن‌و پروپاگەندەی بیروباوەڕەکەیان زیاتر بکەن. پاشان پڕیاری خەلیفەی عەباسی

(ئەلمەئموون) بووە، کە خێرا هانی وەرگێڕەکانی داوە هەرچی بیری دانا ئایدیالیستە رۆژئاواییە یۆنانییەکان بە تایبەتی ئیفلاتوونی، بهێنن‌و وەریگێڕنە سەر زمانی عەرەبی‌و بیکەن بە پروپاگەندەیەکی بەهێز دژی پروپاگەندەی گنۆسی (مەعریفەی) مانەوییەکان. بۆ ئەو مەبەستە پارەیەکی زۆری تەرخان کردووە. چونکە بە لای (ئەلمەئموون)ەوە، مانەویەکان، ئەو سەردەمە، بەرهەڵستییەکەیان لە دژی خەلیفەنیشینی بەغدا، لە بەرهەڵستییەکانی شیعەکانی ئێران دژوارتر بووە. دیارە هیچ چەکێکی بەهێزیشی نەبینیوەتەوە بۆ لێدانیان تەنها چەکی (ئاوەز)ی رۆژئاوایی نەبێ. ئینجا لەو سەردەمەوە، بە روونی جەنگی رۆشنبیری لە نێو ئیسلامدا پەرەی سەندووەو تەشەنەی کردووە. زاراوەی (زەندیق)یش نەك هەر بەسەر مانییەکاندا سەپێنراوە، بەڵکو سوننییەکان (شیعەکان)و هەر دوژمنێکی‌تریشی دەوڵەتی خیلافەتی عەباسی‌یشیان بە زەندیق لەقەڵەم دەدا.

لەوەوە ئیدی، مانییەکان بە تەواوی ناچار بوون، هەرچی کەش‌و نزاو داب‌و نەریتیان هەیە، بە نهێنی‌و بە پەنهانی‌و بە رازی بکەن‌و بیروباوەڕەکەیان زۆر بە شاراوەیی‌و بە بێدەنگی بڵاوبکەنەوە. تەنانەت زۆر لەو مانییانە، بە رێگای‌تر کەوتنە بڵاوکردنەوەی عیرفانە (گینۆس)ەکەیان، ئەویش بە داهێنانی

عیرفانی (باطنی= رازی)، كه شان بە شانی شیعەو بە هاوتای ئەوان هەوڵیان دەدا بەرەنگاری دەسەڵاتی خەلیفەی عەبباسی ببنەوە. تا بەرەبەرە هەموو لە نێو رازییە ئیسماعیلیەکاندا توانەوەو ئیتر ئەو بزووتنەوەیە ناوی لە ئارادا نەما. بەڵام شان بە شانی ئەوەش، بیری گینۆسی‌و هورمسی‌و فەلسەفەی ئیفلاتوونی‌و نیوئیفلاتوونی لە نێو ئیسلامدا، (بە تایبەتی لە بزووتنەوەی (اخوان الصفاو ئیسماعیلی‌و عیرفانی شیعەدا)و لە سۆفیگەری‌دا سەری هەڵداو بەردەوام بوو. بەرامبەر بەوەش (لە دژی ئەو بزووتنەوەو قوتابخانانە)، موعتەزلەو (اهل الكلام)ی سوننیەکان‌و پاشان فەلسەفەی ئیسلامی لە شەریعەی ئیسلامی جیابووەوەو جێگای خۆی بە تەواوی لە ناو مێژووی فەرهەنگی ئیسلامدا گرتەوە.

سوهرەوەردی‌و فەلسەفەی رووناكی لە نێوان شەریعەت‌و حەقیقەتدا

پێشەكی: بۆچی سوهرەوەردی؟:

ئەوەی راستی بێ (سوهەرەوەردی)م بۆ یەکەمجار لە ساڵی ١٩٩٢دا بە باشی ناسی، ئەویش بەهۆی هەندێ لە بەرهەمەكانی مێژووناس‌و رۆژهەڵاتناسی فەڕەنسایی (هێنری كۆرباین)ەوە، بە رێكەوت لە پەرتووكخانەی كۆلێجی رۆژهەڵاتناسی لە شاری لێۆقن، لە وڵاتی بەلجیك بەرچاوم

کەوتنو زۆر بە وردیو بە بایەخەوە
خوێندمنەوە، بەتایبەتی ئەو بەرهەمانەی، کە
ئەو رۆژهەڵاتناسە کۆیکردبوونەوە سەبارەت
بەم فەیلەسووفەو بە تایبەت دەقەکانی
سوهرەوەردی خۆی، لەوانە فەلسەفەی
رووناکی (حکمة الاشراق)، کە گەورەترینو
گرنگترین بەرهەمی فەلسەفییەتی، کە
پوختەی رێبازە داناییەکەی خۆی لە توێیدا
حەشارداوە. پاش ئەوە، بەردەوام تاسەو
خولیایی ئەوە گرتمی لە هەر کاتێکدا بێ،
ئەگەر بۆم بلوێ، لەم فەیلەسووفە مەزنە زیاتر
بکۆڵمەوەو تا بتوانم زیاتر لە بیرو بۆچوونەکانی
قووڵ ببمەوەو باشتر لێی تێبگەم. ئیتر لەو
ساتەوە، بەو تاسە زۆرەوە، بەردەوام بە شوێن
سەرچاوەو بەرهەمەکانیو خوێنەرانیدا گەڕاومو
وچانم بۆ نەکردووە.

لەم چەند ساڵی دواییشدا، کە لە لەندەن
گیرسامەوەو نیشتەجێ بووم، هاوڕێی بیرم
(د. مەحەمەد کەمال) لە شاری ملبۆرن لە
ئوستورالیاوە بەرهەمێکی چاپکراوی خۆی بۆ
ناردم، کە بە ناونیشانی (ئۆنتۆلۆجی بنەڕەتیو
بوونی مرۆڤ)ە، لە چەند جێگایەکی ئەو
بەرهەمەیدا ناوی (سوهرەوەردی)ی هێناوە،
کە دیارە بە رێکەوت نییە، هەمان بۆچوونی
هەبووە، کە بەلای منیشەوە هەر هەمان
بۆچوونن، کە کاکڵەی بیری فەلسەفیی
سوهرەوەردیی تیا دەردەکەوێ. کە دەڵێم بە
رێکەوت نییە، چونکە دەبێ دان بەوەدا بنێم،

وەکو ئەویش لە پێشەکیی ئەو پەڕتووکەیدا
دانی پێدا ناوە، کە بیرکردنەوەمان هەر لە
کۆتایی حەفتاکانەوە لە یەکترەوە نزیک بووەو
بگرە هەر ئەو هۆیەش بۆتە مەبەستێ بۆ
بەردەوامبوونی هاوڕێیەتیمان لەگەڵ یەکتردا،
ئەگەرچی بۆ ساڵانێکی زۆر درێژخایەنیش،
بەهۆی بارودۆخی سەختو دژواری ژیانمانەوە
لە کوردستان، لە یەکترەوە دابڕاوینو
هەریەکەمان لە ئەمپەڕو ئەوپەڕی ئەم دنیایە
گیرساوینەتەوە. ئەو ئاماژەکردنەی (د. محەمەد
کەمال) لە بەرهەمەیدا، کە باسمکرد، هێندەی
تر بە پەرۆشی کردم، تەقەللاو کۆششەکەم
خێراتر بکەم، تا لە دنیادا ماوم،
لێتێگەیشتنەکانی خۆم لە بارەی
(سوهرەوەردی)یەوە بنووسمەوەو بیخەمە بەر
چاوی کەسانێ، کە وەک من خولیای روانگەو
بیری ئەو فەیلەسووفە گەورەیە بنو باری
سەرنجیشیان گەر بێ، بهێننە بەر چاوی
خوێنەرانی ترەوە.

ئەوەی شایانی باسە، چەند ساڵێ
لەمەوبەر دەبێ، کە تاقە کەسێکی کورد
بیستبێتم نووسینێکی لە بارەی سوهرەوەردی
یەوە نووسیبێ، مامۆستا (حوسێنی
خەلیقی)یە، کە بەداخەوە تاکو ئێستاش ئەو
کارەیم نەبینیوە، لەبەر ئەوە ناتوانم هیچ
شتێکی لەبارەوە بڵێم.

مەكتەبی بیروهۆشیاری

مێژینەی فەلسەفەی ئیسلام بەر لە سوهرەوەردی:

لە سەرەتای ئیسلامدا سوونییەکان کاریگەریی بیری فەلسەفیی یۆنانییەکانیان پشتگوێ خستبوو، بەڵام کاتێ کە موعتزیلەکان پەیدابوون، سوونییەکان ناچاربوون بۆ بەرەنگاربوونەوە بیر لەوە بکەنەوە هەندێ دامودەزگاو قوتابخانە دابهێنن، کە بیکەن بە مەڵبەندی خوێندنو لێکۆڵینەوەی ئایینییان. لە ئەنجامی ئەوە هەندێ زانای ئیسلامی سوننی هاتنە گۆڕەپانەوەو بەهۆیانەوە هەندێ رێبازو قوتابخانە هاتەکایەوە. یەکێ لەوانە (ئەبولحەسەنی ئەشعەری) بوو، کە جۆرە زانستێکی داهێنا، کە دوایی ناوی لێ نرا (علم الكلام)، کە بە واتای (یەزدانناسی) دێ. ئەو کارەش بۆ یەکەمجار لە مێژووی ئیسلامدا، ئەو دەرگایەی خستە سەر پشت، کە دەشێ واتاکانی ئایەتەکانی قورئان لێکبدرێتەوەو فەرموودەکانی پێغەمبەر شیبکرێتەوە. هەڵبەت ئەو هەنگاوەش ئەو بیروباوەڕەی ناو ئیسلامی رەتکردەوە، کە نابێ بیر لە لێکدانەوەی وشەکانی ناو قورئانو فەرموودە راستەقینەکانی پێغەمبەرو هەڵەو راستییەکانی باوەڕی ئایینی ئیسلام بکرێتەوە. ئەم بزووتنەوەیە بووە سەکۆیەك بۆ هاتنەکایەی ژمارەیەک لە فەیلەسووفو یەزدانناسی مەزن لە نێو ئیسلامدا، لەوانە (ئیمامی غەزالی)، بۆ ئەوەی بە توندی

مەكتەبی بیروهۆشیاری

بەرپەرچی موعتەزیلەکان بداتەوە، کە لەراستیدا مەڵبەنی سەرەکییان خاکی ئێران بوو.

ئیمامی غەزالی، کە قازییەکی ناودار بوو، بیروباوەڕەکانی لە دەروونی سۆفیگەرییەوە هەڵدەقوڵا، دژی ئەو کەسانە وەستایەوە، کە بیروبۆچوونیان لە لۆجیکی (ئەریستۆتالیس)ەوە سەرچاوەی گرتبوو، کە ئەوەی دەسەلماند، کە باوەڕ لە رێگایەکی سروشتیو ئاوەزییەوە بێتە مێشکی ئادەمیزادەوە، نەک هەر بە سرووشو ئەندێشە. ئەوەی پاش ئەوانە روویدا، ئەوە بوو، موعتەزیلەکان خۆیان لەبەر هێزو دەسەڵاتی خەلیفە سوننییەکاندا نەگرتو لەنێوچوون، بەڵام تۆوی بیروبۆچوونەکانیان مایەوە، تا لە سەردەمێکی دواتردا، لە ئێران، لای (ئیبن سینا)و لە ئەندەلوس ـ ئیسپانیا لەلای (ئیبن روشد) سەری هەڵدایەوە. کەواتە (ئیمامی غەزالی) دەرگایەکی گەورەو بەرفراوانی لە جیهانی رۆژهەڵاتدا واڵا کردو خستە سەر پشت، بۆ هاتنەکایەی رێبازێکی نوێ تر، کە ئەویش رێبازی رووناکگەری بوو: (فەلسەفەی رووناکی (حكمە الاشراق) لەسەر دەستی شەهابەددین سوهرەوەردیو عیرفانی سۆفیگەری (گینۆس) لەسەر دەستی (ابن العربي).

سەرچاوەکانی بیری فەلسەفیی سوهرەوەردی:

سەرچاوەکانی بیری فەلسەفیی سوهرەوەردی هێندە زۆرن، بە ئاسانی پەی بۆ هەموویان نابرێ. ڕەنگە ئەم فەیلەسووفە تاقە کەسێ بێ لەناو مێژووی فەلسەفیی ئیسلامدا، کە پێی هاویشتبێتە هەموو بوارە فەلسەفیو یەزدانناسیو سۆفیگەریو تەوژمو بزووتنەوەو ڕێبازو قوتابخانە بیرییەکانی ناو جیهانی ئیسلامیو دەرەوەی جیهانی ئیسلامییەوە. بۆیە هەندێ لە زانایان دەڵێن سوهرەوەردی ژیانەرەوەی فەلسەفەی ئێرانیی کۆن بووەو هەنێکیتر دەڵێن، ئەم فەیلەسووفە هەرگیز بیری لەوە نەکردۆتەوەو بایەخی بۆ کەلەپووری ئێرانیی کۆن دانەناوە. بێگومان هەردوو ئەم بۆچوونانە، ئەوە دەگەیەنن، کە ئەم فەیلەسووفە شارەزاییەکی تەواوی لەبارەی بیروباوەڕی زەردەشتییەوە هەبووە. نەك بیروباوەڕە هەرەکۆنەکانی زەردەشتی، بەڵکو ئەو بیروباوەڕانەی کە لەسەردەمی ساسانییەکانو پاش سەردەمی ساسانییەکان پەیدابوون، وەک مەزدەکیو زوروانیو مانەویو بەتایبەتیش فەلسەفەی خەسرەوانیو فەهلەوی، کە ئەم دووانەی دوایی نەک لە بەرهەمەکانی سوهرەوەردی ناویان هاتووە، بەڵکو لە بەرهەمی فەیلەسووفە ئێرانییەکانی دوای ئەویش ناویان

هاتووە، بۆ نموونە لە بەرهەمەکانی (حاجی مەلا هادی سەبزەواری). هیچ کەسێ ناتوانێ نکولی لەوە بکا، کە بیری فەلسەفیی لە ئێرانی کۆندا هەرگیز لە ئایین جیانەبۆتەوە. وەک لە یۆنانی کۆندا، لە سەردەمی (ئەریستۆتالیس)دا دەیبینین. لەبەر ئەوە، کە لە بەرهەمەکانی (سوهرەوەردی)دا ئەوە دەبینین، کە باسی لە دانایانی دێرینی ئێران کردووە، مەبەستی ئەو یەزدانو خوداوەندو نیمچە خوداوەندە ئەفسانەییانە نەبووە، بەڵکو مەبەستی لەو دانا خاوەن بیرو هۆشو زانینانە بووە. واتە ئەوانە بوون، کە باسی (ئەوهورەمەزدای یەزدان)و (ئەهریمەن)و باسی بوونو نەبوونو سەرچاوەو بنەماکانیان کردووە.

ژیانو دەوروبەرو سەردەمی سوهرەوەردی:

سوهەرەوەردی پلەو پایەیەکی مەزنی لە نێو مێژووی بیری ئیسلامیدا بۆ خۆی دامەزراندووە؛ گرنگیی بیری فەلسەفیی سوهرەوەردی لە نیوەی دووەمی سەدەی شەشەمی مێژووی کۆچییەوە دەستی پێکردووەو تاکو ئیمڕۆش ئەو گرنگییەی هەر بەردەوامە.

سوهەرەوەردی لە سەردەمێکی پڕ لە ڕووداوو بەسەرهاتی مێژوویی گرنگدا ژیاوە. بە تایبەتی، کە جەنگەکانی خاچییەکان

گەیشتۆتە ترۆپک، تا لەسەر دەستی سەڵاحەدینی ئەیوبی (٥٨٩ ك/ ١١٩٣ ز)دا کۆتایی پێهاتووە. لەو سەردەمەدا دەسەڵاتی ڕێبازی سوننی بەسەر دەسەڵاتی هەموو ڕێبازەکانیتری ئیسلامیدا شکاوە، بەتایبەتی بەسەر دەسەڵاتو بزووتنەوەی ڕێبازی ئیسماعیلییەکان، کە ئەوسەردەمە توندوتیژترین تەوژم بوون لە نێو ئیسلامدا، کە بە هێزەوە بەرەنگاری سوننیەکان دەبوونەوە.

سوهرەوەردی لەو کێشەو هەرایە توندوتیژو پڕ لە بەسەرهاتە گەرمو خێرایانەدا ژیانی زۆری بەسەر نەبرد. تەمەنی ژیانی لە سیو هەشت ساڵ تێپەڕ نەبوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، ئەم مرۆڤە لەو ماوەی تەمەنە کورتەیدا توانی پەل بۆ زۆرترین بیرو ڕاکان بهاوێو بە خێرایی نزیکەی پەنجا نووسینو نامیلکەو پەڕتووک بێنێتە بەرهەم، کە لە هەموویدا ویستوویەتی گرنگترین هەنگاوی فەلسەفی بنێ، کە ببێتە ئاوێتەو گونجاندنی دوو فەلسەفەی ڕۆژهەڵاتیو ڕۆژئاوایو پێکەوە گرێیان بدا. هەڵبەت هەوێنی ئەو هەوڵو کۆششە قورسو گرانە بووە هۆی داهێنانی ڕێبازێکی هەرە نوێ لە مێژووی فەلسەفەدا، کە ئەویش (فەلسەفەی ڕووناکی – حکمة الاشراق)ە، کە ڕوونو بەرینترین وێنەیە لە کۆکردنەوەو هاوگونجانی بیروباوەڕە فەلسەفییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست لە نێو مێژووی بیری ئیسلامدا. هەڵبەت ئەم کارەی

سوهرەوەردی کردوویەتی هێند ئاسان بێ سەختیو ئازارو دژواری نەبووە، بەڵکو هەر لە یەکەم تەقەلالای ئەوکارە، ئەم مرۆڤە بەرهەڵستکارو دوژمنو ناحەزێکی لە توندڕەوەکانو چ لە نەرمڕەوەکان، لێهاتۆتە بەردەمو ڕەخنەو دژایەتیو بەربەرەکانێی بەو ڕادەیە لێ هاتۆتە پێش، کە ژیانی پێ لەدەست چووە. هەڵبەت دەنگی ئەو ڕەخنەگرو بەرهەڵستکارو دوژمنانەی هێندە توندو بە دەسەڵاتو بەهێز بوون، بەو ڕادەیە بووە، کە هەر زوو بەزوو دەنگیان خفە کردووەو لە ژیان لەنێویان بردووە. بەڵام دیارە کاریگەریی بیروبۆچوونەکانی ئەم دانا مەزنە هێندە زۆر بووە، لە پاش مردنیەوە تاکو ئەم سەدەیەش هەر بەسەر نەچووەو بگرە گرنگترین جێگای لە توێی بیروراو فەلسەفە جیهانییەکاندا بۆتەوە، نەك هەر ئەوە بەڵکو ئەو ڕێبازە فەلسەفییەی، کە دایناوە، کە ناوی (فەلسەفەی ڕووناکی)یە، بۆتە بەردی بناغەی فەلسەفەی نوێ، کە (فینۆمینۆلۆجیا)یە، کە لەسەر دەستی فەیلەسووفی ئەڵمانی (ئێدمۆند هوسرڵ (١٨٥٩ ــ ١٩٣٨)و پاشان فەلسەفەی بوونخوازییە، کە لەسەر دەستی (مارتین هایدیگەر)و سارتەرو دوای ئەوان فەیلەسووفانی سەردەمو تازەگەری، وەك: (میشێل فۆکۆ)و (جاك درێدا)، تا دەگاتە دوایین فەیلەسووفی ئەڵمانی (هابەرماس).

گرنگترین‌و دێرینترین سەرچاوەکان، کە تیایدا لەبارەی ژیانی سوهرەوەردی یەوە نووسرابێتەوە، (نزهة الارواح)ی (سوهرەوەردی)و (وفیات الاعیان)ی (ابن خلکان)ن.

ژیانی سوهرەوەردی، دیارە هەر لە بنەماوە، جۆرێ بووە لە داهێنان لە ژیانی فەلسەفی‌و ژیانی فەیلەسووف بۆ یەکەمجار لە نێو مێژووی ئیسلامدا. نیشانەی ئەوەش ئەوەیە، کە ئەو مرۆڤە هەر لە تەمەنی لاوی‌و هەرزەکارییەوە، ئەو خولیایە هاتۆتە سەری مەڵبەندو نیشتمان‌و جێ لەدایکبوونی خۆی بەجێ بهێڵێ‌و روو لە رۆژئاوای سەرزەمینی ئیسلام بکا، بۆ ئەوەی بگا بەو مەرامەی کە دەیویست پێی بگا، کە ئەویش دانایی رووناکی بووە، تا سەری بۆ ئەوەش ناوەتەوەو لە پێناوی ئەو مەرامەدا خۆی بەکوشت داوە، پێش ئەو بۆ کێشەی فەلسەفە، مەگەر تەنها سوکراتی یۆنان ئەوەی کردبێ.

سوهرەوەردی ناوی تەواوی (شەهابەددین کوری یەحیای کوری حەبەشی کوری ئەمیرەکی ئەبولفتوحە، کە بەناوبانگ بووە بە سوهرەوەردی‌و بە ئەلمەقتوول‌و بە شیخ الاشراق)، لە ساڵی ٥٤٩ی کۆچی/ ١١٧٠ی زایینی‌دا لە گوندێکدا بە ناوی سوهرەوەرد، کە رەنگە (سوورەبەرد)یش بووبێ، چونکە شوێنەواری دەکەوێتە کوردستانی رۆژهەڵاتەوە لە نزیکی شاری ورمێ لەدایکبووە.

سوهەروەردی لە نێو خێزانێکی کوردی شیعەی ئیسماعیلی‌دا، لە ئێراندا پەروەردە بووە. دەگوترێ، کە زیارەتی قەڵای کێوی (هەڵەمووت) یشی کردووە، کە لەو سەردەمەدا بنکەی سەرەکیی بزووتنەوەی ئیسماعیلییەکان بووەو لەوێ هەموو بیری باتنی‌ی خوێندووە. بەڵام هەر زوو وازی لەو بیرە ئیسماعیلییە باطنی‌یە هێناوەو بۆ خوێندنی حیکمەت بە گەنجی رووی لە مەراغە کردووە.

لەو سەردەمەدا، کە سوهرەوەردی ژیا، ئەو رووداوە گرنگانەی روویاندا، ئەوەبوو، کە وڵاتی شام، کە لە پێشدا لە ژێر دەسەڵاتی شیعەکان بووو گەورەترین مەڵبەندی رێبازەکەیان بوو، بە هۆی سەرکەوتنی فرەنجەکان بەسەر فاتمیەکان‌و بە هۆی هاتنی سەلاحەدینی ئەیوبی‌و جەنگی لەگەڵ ئەو فرەنجانەدا، چۆتە ژێر دەسەڵاتی سونییەکانەوە، چونکە موسوڵمانەکان دوای سەلاحەدین کەوتوون، کە لەژێر دەستی فرەنجەکان رزگاری کردوون‌و سەلاحەدین یش سەر بە خەلیفەی عەبباسی بووە، کە خەلیفەی سوننیەکان بووە. لەو سەردەمەدا سوهرەوەردی چۆتە شاری حەلەب، کە ئەو گۆرنکارییە لە دەسەڵاتی مەزهەبی‌دا بەتەواوی جێگیر بووە. کەواتە بەر لەو سەردەمە بە ماوەیەکی کەم، دیار بووە، کە خەڵکی وڵاتی شام هەمو لەسەر رێبازی

شیعە بوون. بەڵام دوای ئەوە هەموو بوون بە سوننی. ئەوانەی هەر بە شیعە مابوونەوە، وەکو بزووتنەوەی بە نهێنی لەوناوچانەدا کاریان لە دژی سوننیەکان کردووە، وەك شێوەیەک لە شێوەکانی بەرهەڵستی دژی خەلیفەی سوننی عەباسی، کە بە بزووتنەوەی (باطنی) ناسراوە.

ئەوەی دیاربێو ناشارەوە بێ، سەبارەت بە کوژرانی سوهرەوەردی، ئەوەیە کە ئەو مرۆڤە دانایە لە ئەنجامی کێشەو ململانێی نێوان فاتمییەکانو سونییەکاندا بووە قوربانی، بە تاوانی ئەوەی لە لایەن هەندێ لە مەلاکانی (حەڵەب)ەوە خرابووە بەرەی ئیسماعیلییەکان، ئەگەرچی بەهیچ جۆرێ لە ئیسماعیلییەکان نەبووە. بەڵام لە رووی فەلسەفییەوە، نەك دەسەڵات، باوەڕی تەواوی بە مەسەلەی ویلایەت هەبووە، کە دیارە ئەوە بۆتە هۆیەکی راستەوخۆ بۆ ئەو تاوانبارکردنە. ئەوەی سوهرەوەردی لەو مەسەلەی ولایەتەدا لێیکۆڵیوەتەوە مەسەلەی تیۆرە تایبەتییەکەی بووە، کە سەبارەت بە بنچینەی فەلسەفیی شیعەگەریو سوننیگەری بووە، کە لە زۆر جێگای نووسینەکانیداو لە راوێژەکانیدا ئاماژەی بۆ کردووەو باسی لێوەکردووە.

چیای هەڵەمووت

لێکۆڵەرەوانی سوهرەوەردی:

شایانی باسە، لە سەردەمی نزیکی پاش مردنی سوهرەوەردی، ناسراوترین قوتابیی خۆی، کە (شارەزووری)یە، لە کتێبی (نزهة الارواح)ەکەیدا بەرفراوانترین فەهرەستی بۆ بەرهەمەکانی ئەو مامۆستایەی تەرخانکردووە. هەروەها (حاجی خەلیفە)، کتێبەکەی، کە بە ناونیشانی (کشف الظنون)ە، بۆتە گرنگترین سەرچاوە بۆ باس لە بەرهەمەکانی ئەو فەیلەسووفە.

لە وڵاتانی رۆژئاواشدا، چوار لە گەورە زانایان، زۆر بە وردی لە بەرهەمەکانی (سوهرەوەردی)یان کۆڵیوەتەوە. یەکەمیان، کە (پرۆکلمان)ە، لە کتێبەکەیدا، کە بە ناونیشانی مێژووی وێژەی عەرەب)ە، زۆر بە گرنگیو بە

بایەخەوە ئاماژەی بۆ ئەو بەرهەمانەی سوهرەوەردی کردووە. پاش ئەوە (ریتەر)، کە نووسینەکەی دەربارەی سوهرەوەردی بە راستترین بۆچوونی رۆژهەڵاتناسی دەژمێررێ. بەتایبەتی ئەم رۆژهەڵاتناسە ژیانی ساڵانێکی دوورو درێژی خۆی لە ئیستەمبوول بۆ مەبەستی لێکۆڵینەوە لەسەر بەرهەمەکانی ئەو فەیلەسووفە تەرخان کردووە.

بەڵام سەبارەت بە کەسێکیتر، کە (ماسینیۆن)ە، لە راستیدا، کە دەستی بە لێکۆڵینەوە کردووە لەسەر (حەلاج)، حەزی کردووە لەو کەسانەش بکۆڵێتەوە، کە کارتێکردنی (حەلاج)یان لەسەر بووە. بۆ ئەوە دەستی بۆ هەندێ کارو بەرهەمی سوهرەوەردیش بردووە. بە پێی لێکدانەوەی خۆی، بەرهەمەکانی (سوهرەوەردی)ی کردووە بە سێ بەشەوە، (بەشی کاتی گەنجێتیو بەشی کاتی مەشائیو بەشی کاتی ئیشراقی). هەمووو ئەمانەشی لە کتێبەکەیدا تۆمارکردووە، کە بە ناونیشانی (مێژووی سۆفیگەری)یە.

بەڵام زانای ئەورووپی، کە لە سوهرەوەردی کۆڵیوەتەوەو بە جوانترین شێوە بەرهەمەکانی کۆکردۆتەوەو بە چاپی گەیاندوون، (هینری کۆربایین). ئەم زانایە بەشێکی زۆری لە ژیانی خۆی بۆ لێکۆڵینەوە لەسەر ئەو فەیلەسووفە تەرخانکردووەو بۆ ئەو

مەبەستە نزیکەی پەنجا ساڵ لە ئێرانو لە ناوچە کوردنشینەکانی ئێراندا ماوەتەوە.

... بیر و هۆشیاری

بەرهەمەکانی سوهرەوەردی بە پێی مێژووی نووسینیان:

بێگومان ئەو بەرهەمانەی، کە سوهرەوەردی، بە تایبەتی، کە بە زمانی فارسی نووسیونی، لە جوانترین شێوە نووسینەکانن، کە لە هەموو مێژووی گەنجینەی کەلەپووری پەخشانیی ئێرانیدا هاتبێتنە بەرهەم. هەڵبەت ئەو بەرهەمانە کاتێ نووسراونەتەوە، کە نووسینی پەخشانیی لە ئێراندا لە سەردەمی زێرینییدا بووە. بەڵگەش بۆ ئەوە ئەوەیە، کە لە نێو گەنجینەی کەلەپووری فەلسەفیدا لە ئێرانی ئەو سەردەمە هەرگیز شاکاری وەها نییە لە جوانیو بەهاییی زمانەوانیدا بگاتە ئاستی بەرهەمە فارسییەکانی سوهرەوەردی. بۆ نموونە، لە نامیلکەیەکیدا، کە بە ناونیشانی (لغت موران)و هەورەوەها لە نامیلکەیەکی تریدا، کە بە ناونیشانی (دەربارەی حەقیقەتی عیشق)ە، پڕە لە دەستەواژەی رەنگینیو بەهرەمەندیی مەزن لە شێوازو داڕشتنی

زمانەوانیدا. بێگومان ئەم شاکارانەی سوهرەوەردی بە تەواوی بوونە سەلمانە بۆ ئەوەی، کە زمان گرنگترین بیەشی بیرکردنەوەیەو بە هیچ جۆرێ بە بێ یەکتری نایێنە بەرهەم. واتە هەرلایان تەواوکەری یەکترن‌و سەرچاوەی یەکترن‌و بەیەکترەوە دەژین. بۆ نموونە: مرۆڤێ گەر بیەوێ بە پوختی‌و بە چاکی بیری دەربڕێ، دەبێ لە رووی زمان دەرپرینەوە داهێنەرو سەرکەوتووبێ، ئەو بەرهەمە لە کاتی کردنی بە زمانێکی‌تر راستەقینەی واتاکانی دەرپرینەکەی ئیفلیج دەبن، یاخود دەمرن. لە لایەکی ترەوە سوهرەوەردی هێند بە تواناو سەرکەوتوو بووە لە بواری زمانەوانیدا، بەو رادەیە، کە ئەو بەرهەمانەی بە زمانی عەرەبی نووسیونی، هەر هەمان بەهایی‌و جوانکاریی تیا دروستکردووە، کە گۆریونیەتیە سەر زمانی فارسی. ئەوەی شایانی باسە، من بە تاقە فەیلەسووفێکی ئیسلامیی دەزانم، کە بۆ داڕشتنی بیرە فەلسەفییەکانی، لەو سەردەمە کۆنەدا، بەهەرەی وای نواندووە، بەوپەڕی ئازایی‌و نەترسەوە دەستی بۆ وشەو زاراوەی کوردی بردووەو وەک جوانترین رەنگی گوڵی نێو فەرش‌و قاڵی خستوویەتییە نێو بەرهەمە فارسییەکانییەوەو ئەو کارەی باشترین یارمەتیدەر بووە لە دەرپرینی بیری فەلسەفی بە زمان. من، کە ئەو بەرهەمە فارسییانەی سوهرەوەردیم خوێندۆتەوە، باوەڕ

بێ، هەستم بەوە کردووە، بەرهەمێکی فەلسەفی بە گیانی زمانی کوردیدا دەخوێنمەوە، ئەگەرچی ماوەی نێوان سەردەمی ئەو نووسینانەو سەردەمی ئێستای خوێندنەوەم نزیکەی هەزار ساڵ دەبێ. جگە لەوە، سوهرەوەردی ئەوەشی سەلماندووە، کە چ زمانی فارسی‌و چ وشەو زاراوەی کوردی، وزەو توانایی وەهایان تیادا هەبووە، کە فەلسەفەیان پێ بنووسرێتەوە. من دیارە بۆ ئەوەش دەچم، کە رەنگە بۆ ئەو هۆیە، ئەو سەردەمە سوهرەوەردی دەستی بۆ وشەو زاراوەی کوردی بردبێ، کە پاشماوەی زمانی ئاوێستای زەردەشتی بووە، زانیوێتی، کە ئەو وشەو زاراوە کوردییانە بۆ دەرپرینی بیری قورس‌و ژیریێژی‌و فیزیکی‌و یەزدانناسی زۆر لە وشەو زاراوەی فارسی بەهێزتر بوون، ئەگینا لەوە زیاتر هیچ بەڵگەیەك نییە کە پێچەوانەی ئەو بۆچوونە بێ.

نموونەی پاشماوەبەرهەمی سوهرەوەردێ:

الواردات والتقديسات ـ بە زمانی عەرەبی ـ

ئەم بەرهەمە بریتییە لە هەندێ نووسینی نزاو راوێژو نامەی کورت کورت، کە زۆر رێی تێدەچێ قۆتابیەکەی خۆی، کە (شارەزووری) بووە، بەو ناونیشانە کۆی کردبێتەوەو دووبارە وەک دەستنووس نووسیبێتەوە. لەم بەرهەمەدا کاریگەریی ئیشراقیی زەردەشتی‌و

قوتابخانەی حەڕان‌و نیوپلاتۆنیزم (ئەفڵاتوونیی نوێ)و عیرافانی گینۆسی ـ هیرمسیی پێوە دیارە. پاشان ئەو بابەت‌و مەسەلانەی لەم بەرهەمەدا هاتوونەتە باس، لای فەیلەسووفەکانی‌تری ئیسلامدا بەدیان ناکەین، تەنها وەك هەندێ بۆچوونی کورت نەبێ، کە لە پەرتووکی (ئامانجی دانا)دا بەدی دەکرێ، کە دەگوترێ نووسەرەکەی فەیلەسووف‌و کیمیاناسی گەورەی ئیسپانی (ئەلمەگریتی)یەو لە یەك دوو نامیلکەی (ئیمامی فەخری رازی)دا دەبینرێ. سوهرەوەردی لەم بەرهەمەدا بە وردی مامەڵەی لەگەڵ بابەتی تەلیسمو دیاردە شاراوەو پەنهانەکان کردووە، بەڵام لە روانگەیەکی عیرفانیی سۆفیگەرییەوە، کە بناغەکەی بیری فەلسەفەی ئاینە، کە لەلای یۆنانییە کۆنەکان بە پنیوماتیکۆی، واتە (روحانی) ناسراوە. رەنگە هۆی ئەم دەستوەردانەی سوهرەوەردی لەو بابەتانە بگەڕێتەوە بۆ ئەو کاتانەی، کە لە ناوچەی دیاربەکرو نوسەیبین‌و حەڕان)دا ژیاوە، کە کاریگەریی پاشماوەی فیتاگۆرسی‌و گەردووناسیی گنۆسی یۆنانی‌و هیرمسی جوولەکەو ئەفڵاتۆنیی نوێ‌و زروانگەری‌و مانەوی‌و بیروباوەڕی حەڕانییەکانی بەر لە بیری ئایینیی ئیسلامی لەسەر نیشتووە.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

شانامەی حەقیقەت
یان
"ئەحقاقی حەق‌و کۆچی کوردی"

"مێژووی هۆنراوی پیرانی ئەهلی حەق"
شاکاری حاجی نعمەت‌اللّٰهی جیحۆن
ئاوای موکری

<u>ئەحقاقی حەق‌و کۆچی کوردی:</u>

حاجی نور عەلی ئیلاهی لە بیرەوەرییەکیدا، کە بۆتە پێشەکیی (شاهنامەی حەقیقەت) سەبارەت بەم کتێبە، کە ناونیشانێکی‌تری نووسیوە، کە (احقاق الحق و کوچی کوردی)یە، دەڵێ: "لە راستیدا هەردوکیان ناونیشانی یەک کتێبن. ئەگەر هات‌و لە هەر جێگایەکدا بە جۆرێ ناونیشان هەبێ."

هەروەها دەڵێ: "شاهنامەش راستە، چونکە مێژووی دانانی ئەو ناونیشانە درەنگترە لە مێژووی ناونیشانی کۆچی کوردی، کەواتە، وەکو لەم قسەیەی حاجی نور عەلی ئیلاهی دەردەکەوێ، کە ناونیشانی کتێبەکە یەکەمجار (احقاق الحق و کۆچی کوردی) بووە. سەردەمێکی درەنگتر بە دەستنووس گۆراوە بۆ (شاهنامەی حەقیقەت). بێگومان ئەمەش ئەو راستییە دەردەخا، کە حاجی نیعمەتاللّٰەی موکری، وەک د. محمد موکری دەڵێ: "بۆ دانانی کتێبەکەی بە تەواوی لە ژێر کارتێکردنی خوێندنەوەو نووسینو دەفتەری گۆرانیو شیعری کوردیدا بووە. هەر لەبەر ئەوەشە، کە زمانی هەڵبەستەکانی شێوەزمانی گۆرانی ـ کرمانشاییە، ئینجا فارسییە. رەنگە ناونیشانی (شاهنامەی حەقیقەت) کەسێ نووسیبێتی، کە فارسی عەلی ئیلاهی بووبێ، یاخود کورد بووبێ. بەڵام لە ژێر کارتێکردنی زمانی فارسیدا بووبێ.

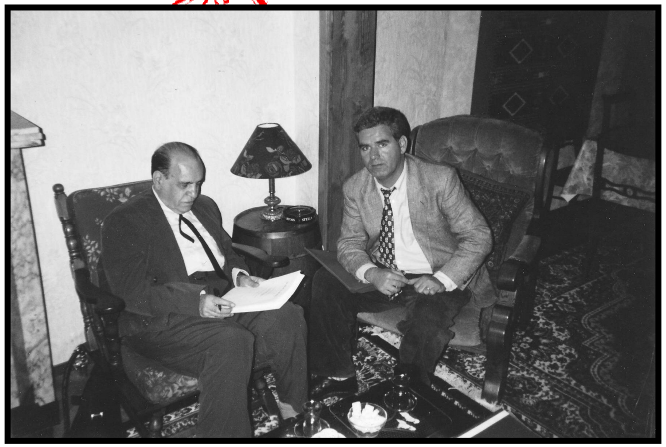

<u>رێبازی ئەهلی حەق:</u>

ئەم رێبازە یەکێکە لەو لقە ئایینیانەی بەستراوە بە ئایینی ئیسلامەوە بە گشتیو چەند مەزهەبێکی ئایینییەوە بە تایبەتی، وەک شیعە، عەلی ئیلاهی، ئیسماعیلی، باتنیو یەزیدی. بەڵام مێژینەی ئەم رێبازە رەگو ریشەی بیرو پروای ئایینییانەی لەو قووڵترە، کە لە سەردەمی داهاتنی ئیسلامەوە دەستی

پێکردبێ، کە بە تایبەتی لە ناوچەکانی کوردستاندا سەری هەڵداوەو گەشەی کردووەو بۆ ناچەکانی‌تر بڵاوبۆتەوە.[2]

بە پێی کەش‌و داب‌و نەریتی پێڕەوەکانی ئەو رێبازە ئایینییە، دەردەکەوێ، کە لە ناوچەکانی کوردستاندا، لە سەردەمی ساسانییەکان، لە ئێراندا چەند ئایینێکی کۆن هەبووە، کە رەنگە بەردەوامیی ئایینی زەردەشتی بووبن، بە تایبەتی بە جۆرێکی نهێنی کەش‌و سرووتیان پارێزراوەو ماریفەتەکانی ئەو ئایینە، جگە لە

---

[2] ـ مامۆستا (جەمیل رۆژبەیانی) لە وتارێکیدا، کە لە ساڵی ١٩٥٧دا دەربارەی مێژووی کۆن‌و نوێی مەندەلی نووسیویەتی‌و بەشێکی بۆ کاکەییەکانی ئەو ناوچەیە تەرخانکردووە، دەڵێ: "ئەهلی حەق سەر بە ئایینی کۆنی کورد (دێوپەرستی)ن. لەمەشدا لەگەڵ یەزیدی‌و میللەتانی هندۆ ـ ئەوروپیدا هاودینن. وشەی دێو بووە بە دیواو دیۆس، دوایی لە لای کاکەییەکاندا بووە بە داوو لە لای یەزیدییەکان بووە بە تاووس." لە شوێنێکی‌تردا دەڵێ: "سەر بە ئایینی کوردی (دێویسنا)یەو دوایی سووککراوەی دیواس لە لای یەزیدییەکان بووە بە تاووس‌و لە لای کاکەییەکان بووە بە داوود." بەڵام هەر لەو وتارەیدا مامۆستا رۆژبەیانی پەیدابوونی ئەم رێبازە ئایینییەی گێڕاوەتەوە پێش سەدەی دەیەمی کۆچی. بۆ ئەمەش دەڵێ: "کە مەسعود ناوی کاهکاهی هێناوە." بێگومان ئەم رایە لەگەڵ رایەکی پێشوودا زۆر جیاوازە بۆ ئاماژەکردنی سەردەمی پەیدابوونی رێبازی ئەهلی حەق. (محمد جمیل الروژبیانی، بندینجین (مندلی) فی التاریخ قدیما وحدیثا.) گۆڤاری کۆری زانیاریی عیراق، دەستەی کورد، بەرگی ٢٧ بەغدا، ١٩٨٠. لاپەڕە ٤٢٤. هەروەها پڕوانە گۆڤاری هیوا، ژمارە ٦، پاریس، ئابی ١٩٨٧.

پیرانیان، بۆ نوێژو نزاکردن بە خەڵکی هەڕەمەک نەدراوە، کە ئەوەش ریشەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو کەش‌و داب‌و نەریتە ئایینییە داخراوەی، کە موغەکان (مەگۆس)[3] پێڕەویان کردووەو لە ئۆجاخەکانیاندا (ئاتەشگەدە)[4] بەولاوە زیاتر بڵاونەبۆتەوە. دیارە هەر بەو مەبەستە بووە، وەکو مێژوو دەیسەلمێنێ، ئەو موغانە ماریفەتە ئایینییەکە لە نێو دەستی خۆیاندا بێ‌و دەسەڵاتی ئایینی‌و رامیاریی خۆیان پێ بسەلمێنن بەسەر خەڵکی هەڕەمەکدا. ئەم بۆچوونە زۆر لە مێژوونووسان رایان لەسەر بووە.

لە سەدەی چوارەمی کۆچیدا مرۆڤێ بە ناوی (موبارەک شاه)، کە ئەو سەردەمە نازناوی (شاه خۆشین)ی لێنراوە، کوڕی (مظهرالله) بووەو دایکی ناوی (جەلالە) بووە. لە نێو خێڵەکانی (لوڕ)دا دەرکەوتووەو ئایینی ئەهلی حەقی لە نێوان بەشێ لە خەڵکی (لورستان)دا بڵاوکردۆتەوە.

لە سەدەی هەشتەمی کۆچیدا، ناوچەکوردنشینەکان لە نێوان فارسەکانی ئێران‌و عەرەبەکانی عیراقدا سوڵتان ئیسحاق

---

[3] ـ مەگۆس: مزدیستان، مزداپرستان، پێڕەوکارانی ئایینی زەردەشت.

[4] ـ ئۆجاخ: راستترە لە ئاتەشگەدە بۆ زمانی کوردی لەبەر ئەوەی وشەی ئاتەشگەدە سەرچاوەکەی فارسییە، بەڵام ئۆجاخ سەرچاوەکەی کوردییە.

(سوڵتان سوهاک)[5] توانیویەتی ڕێبازی ئایینیی

[5] ـ بە پێی نامەکانی سەرەنجام، سوڵتان سوهاک لە ساڵی ٦٧٥ی کۆچی لە گوندی بەرزنجەی شەهر بە قەزای هەڵەبجە لە شاری سلێمانی لەدایکبووە. کوڕی شێخ عیسای بابا عەلی هەمەدانی بووە. دایکی ناوی خاتوون دایراک رمزبار بووە. سوڵتان سوهاک لە پاش مردنی باوکی ناکۆکی کەوتۆتە نێوان خۆیو براکانییەوە، بۆیە سەری خۆی هەلگرتووەو چووە بۆ گوندی شێخان لە ناوچەی هۆرامان. لەوێ ژیانی خەڵوەتو گۆشەگیریی بووە، ڕێبازی (یارسانی)ی نوێکردۆتەوە. موریدانی ئەهلی حەق لە کوێوە هاتبن ئەم پێشوازیی لێکردوون. موریدەکانی زۆر بوون. لە چینو لە هیندستانو بوخاراو هەرێمەکانی ئێرانەو گەیشتوونەتە لای. سوڵتان ئیسحاق موریدەکانی بەش کردووە بۆ پانزە پلە: هەر پلەیەک ناوێکی لێناوە: (حەوت تەن، حەوت وانە، یاران قۆڵ تاس، حەوت ئەردەبیر، حەوت خەلفە، حەوت خادم، حەوت حەوتەوان، چل جیهان تەن، نودونەبیر شاهۆ، شەستو شەش غوڵام کەمەر زێرین، هەزارو یەک بەندەی خواجە مانند، بیۆر هەزار بەندە، بەندەی بێ شومار). دەگوترێ تەیموری گورگانی (٧٧١ ـ ٨٠٧ی کۆچی) یەکێ بووە لە موریدەکانی. هەندێ لە مەلایانی شارەزوور، کە لە سەردەمی سەدەی حەوتو هەشتی کۆچیدا ژیاون، لە هەندێ چامەیاندا دەریانخستووە، کە سوڵتان سوهاک زمانو ئەدەبی عەرەبیی لەسەر دەستی مەلا ئەلیاسی شارەزووری خوێندووە. زانستی ئایینیی خوێندووە، پاشان رووی لە سۆفیگەری کردووە. گەشتی بۆ شارەکانی کوردستانو عیراق کردووە، پاشان رووی کردۆتە شارەکانی میسرو شام. جارێکیش حەجی کردووە. بووە بە یەکێ لە ناودارترین زانایانی ئایینیو خەتیبی سەردەمی خۆی. بووە بە مامۆستای بڵندی زمانو ئەدەبو ئایین. دەگوترێ کتێبێکی لەسەر تەفسیری قورئان داناوە. پاشان گەڕاوەتەوە بۆ گوندی

ئەهلی حەق پەرە پێ بداو بڵاوی بکاتەوە لە ناوچەکانی هەورامانو جوانڕۆو گۆرانو کێوەکانی داڵەهۆداو چەند کەسانێ لە کوردەکانی بەرزنجەو دێهاتەکانی شارەزووری کردووە بە پیرانی ئەو ڕێبازەو لە جێگایەکدا، کە بە ناوی (پەردێوەر) بووە، لە (هۆرامان)، نزیکی دێی (شێخان) لە باکووری رووباری (سیروان)، جێنزرگەی ئایینیو تەکیەی داناوە.

هەڵبەت (سوڵتان سوهاک) هەوڵی ئەوەشی داوە لە نێوان خەلکێکی زۆر لە خێڵەکییەکانی ئەو ناوچانە ماریفەتەکانی ڕێبازی ئەهلی حەق بە نهێنی بڵاوبکاتەوە. ئیتر لە پاش (سوڵتان سوهاک) کەسانیتر بە ناوی ئەهلی حەق پەیدابوونو ئەو ڕێبازە ئایینییەیان بە هەمان دابو نەریتو کەشو نزا پێڕەوکردووە. ئەو ڕێبازە پاشان لە ئازربایجانو سەردەمێکیش لە بەغدا لە سەدەمی دەسەڵاتی میرو شازادەکانی (قەرەقۆینلو)[6] بڵاوبۆتەوەو پیرو موریدیان زۆر بوون.

لە ڕاستیدا یەکێ لە مەڵبەندە گەورەکانی پێڕەوکارانی ئایینی ئەهلی حەق رۆژئاوای

شێخانو لەوێ لە ساڵی ٧٩٨ی کۆچی کۆچی دوایی کردووەو تەرمی بە گۆڕستان سپێردراوە.

[6] ـ قەرە قۆینلو ١٣٧٨ـ ١٤٦٨، ئاق قۆینلو ١٣٧٨ـ ١٥٠٢، تاریخ الدول والامارات الكردية في العهد الاسلامي، الجزء الثاني لخلاصة تاريخ الكرد وكردستان. العلامة امين زكي بك. ترجمة الى العربية: محمد علي عوني. ١٩٤٥. المقدمة طبعة برلين الغربية. سنة ١٩٨٦ للدكتور كمال فؤاد. لاپەڕە xi.

ئێران‌و ناوچەی کرماشان (کرمانشاهان) بووە، بە تایبەتی (قەسری شیرین، سەرپێڵ، ناوچەکانی زەهاو، ماهیدەشت، کەرەند، بێوەنیج، هولەیلان)و بەشێ لە (کەڵهوڕ، زەنگنەکانی کەندۆڵە، خێڵی جەلالەوەند، عوسمانەوەند) بوون بە ئەهلی حەق. لە نێو خێڵەکانی (لوڕستان)یشدا، لە سەدەی چوارەمی کۆچیدا لە ناوچەکانی (دیلفان‌و پشتکۆ)و لە نێو عەشیرەتەکان (لەک)دا هەر هەیە. لە نێو عەشیرەتەکانی‌تری ئێراندا، بە تایبەتی فارسەکانی شیرازو ئازربایجان (تەورێزو مەراغە)و لە دەوروبەری قەزوین‌و لە (تاران) گوندەکانی (هەشتگردو وەرامین) ژمارەیەکی زۆر لە ئەهلی حەق هەن. لە بەشی کوردستانی عیراقیشدا ئەمڕۆ لە شارەکانی سلێمانی‌و کەرکوکو موسڵ‌و خانەقی، هەروەها لە شاری بەغدا زۆر لە خێزانی ئەهلی حەق هەن. لە ناوچەکانی باکووری کوردستانیشدا، بەشی کوردستانی تورکیا، ئەهلی حەق هەن.

بێگومان، کۆنترین سەرچاوەکان دەربارەی ڕێبازی ئایینی ئەهلی حەق ئەو دەقە نووسراوە ـ دەستنووسە کۆنەکان ـ کە هەر هەموویان بە زمانی کوردی ـ دیالێکتی لوری ـ و شێوەزمانی گۆرانی[7] کۆن‌و زازاو گەویش‌و

[7] ـ (گۆران) لە راستیدا ئەو شێوەزمانەیە، کە عەشیرەتێ بە ناوی (گۆران) قسەیان پێکردووە. مەڵبەندی ژیانیان لە سنەو لە کرمانشان بووە. ئەم ناوە

سەیدی، کە لقێکە لە شێوەزمانەکانی هۆرامانی لهۆن، نووسراون.[8] هەندێکیشیان بە زمانی فارسیی تێکەڵ بە شێوەزمانی کرمنشایی‌و گۆران‌و هۆرامانی‌و تەنانەت ئازربایجانیش نووسراون. هەڵبەت ئەو شێوەزمانانەش سەرچاوەکەیان، کە زمانی کوردییە، تاکو ئەم سەردەمانەی دواییش لە هەموو رۆژئاوای ئێراندا، لە باکووری رۆژئاوای ئێران‌و بەرەوخوار، تاکو نزیکی رووباری (قاروون)، قسەی پێکراوەو دەستنووسی ئاخاوتنی داب‌و نەریتی ئایینی‌و ماریفەتەکانی رێبازی ئەهلی حەق‌و هەڵبەست‌و هۆنراوەکانیان پێنووسراوەتەوە. بەڵام بە هۆی سەپاندنی دەسەڵاتی رامیاری‌و ئابووریی شاهەکانی ئێران، بەتایبەتی قەڵەمڕەوی ئەو زمانە بواری تەسکتربۆتەوەو زۆربەی خەڵکی

بڵاوبۆتەوە تا ئەو رادەیەی نراوە لە شیعری ئایینی‌و میللیی کوردیش، یان ئەو شیعرانەی بە مۆسیقاو گوتراون، کە لە دە بڕگە پێکهاتوون. بۆیە بوون بە گۆرانی، واتە سەر بە گۆران. دوایی گۆرانی بووە بە وشەیەک بۆ هەموو جۆرە ئاوازە کوردییەکان.

[8] ـ رەنگە کۆنترین دەقی شێوەزمانی گۆرانی مەسنەوییاتە سۆفیگەرەکانی (مەلای پەرێشان) بێ. پەرێشاننامە. بە پێی هەندێ بەڵگەو سەرچاوەی مێژوویی، مەلای پەرێشان لە کۆتاییەکانی سەدەی چواردەهەمدا ژیاوە. د. کەمال فوئاد دەڵێ: "ئەم زاتە لە کۆتاییەکانی سەردەمی سەفەویدا، سەردەمی شانزەهەم، ژیاوە، کە بۆ ئەو مێژووە پەنای بردۆتە بەر ناوەڕۆکی هەڵبەستەکانی پەرێشاننامە. هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە xxii.

ئەو زمانەی ماریفەتەکانی ئەو رێبازە ئاینییەی پێنووسراوەتەوە رۆژ لە دوای رۆژ کەمتر بەکاریانهێناوەو زمانی فارسییان بەسەردا زاڵکراوە. ئیدی زمانی ئایینیی ئەهلی حەق بەلای خەڵکی ئاساییەوە قورسو گران بووەو وشەو زاراوەی نامۆ بووەو وەکو بیرو باوەڕە نهێنییەکە بەشێ لە زمانەکەشی وەکو نهێنیی لێهاتووە.

یارسان YARSAN:

ئەم وشەیە پێکهاتەی (یار)و (سان)ە. لە فەرهەنگی کوردیو فارسیدا یەک شتن. (یار) بە واتای هاوڕێ، یان خۆشەویست، یان دڵدار، یان بەڕێز دێ. بەڵام (سان)، کە زیاتر لە شێوەزمانی گۆرانو پەهلەویدا بەکارهاتووە، بە واتای شاە، یاخود سوڵتان دێ. بە پێی نامەی سەرنجام، وشەی (یارسان) ناوی ئەو کەسانە بووە، کە بوونەتە موریدی سوڵتان سوهاک. ئەو موریدانەش باوەڕیان وا بووە، کە سوڵتان سوهاک روحی حەقی تیادا بەرجەستە بووە، بۆیە دانراوە بە رێبەری رێبازی (یارسان)، کە رێبازی ئەهلی حەقو رێبازی کاکەییە. باوەڕیش وایە، کە (سان) کورتکراوەی (ستان)ی پاشکۆ بێ، کە بە واتای (نیشتمان) بێ، وەک: کوردستان، لورستان، ئەفغانستان، تورکمانستان..هتد. ئێستا لە کوردستاندا زۆر خەڵک (ت) ستانەکە قووت دەدەن. بۆ نموونە

دەڵێن: (کورسان، لورسان). هەندێ کەسانیش باوەڕیان وایە، کە (یارسان) بە واتای جێنزرگەی ئاشقانی حەق بێ. نووسەرێکی یارسانی، کە (د. گوڵمورادی مورادی)یە، دەڵێ: "ناوی ئەهلی حەق هەڵەیە، باشتر وایە بگوترێ یارسان." ئەوە شایانی باسە، د. گوڵمورادی دەڵێ: "لە نێو یارسانییەکاندا، جگە لە کورد تورکمانو ئازەریش هەن." دەڵێ: "ژمارەی ئەم یارسانییانە نزیکی چوار ملیۆن دەبنو لە عیراقو لە ئێرانو لە وڵاتانیتریشدا وەک پەناهندە هەن." دەڵێ: "ئەم یارسانییانە، نە سونینو نە شیعەنو نە عەلەوین، کە ناوی (یا عەلی) دەهێنن، مەبەستیان (عەلی کوری ئەبی تالب نییەو هیچ عەلییەکیتر نییە، بەڵکو مەبەستیان لە عەلی، یەزدانی بڵندە.

د. محمد موکری دەڵێ: تایەفەی ئەهلی حەق نەژادیان دەگەڕێتەوە بۆ ئایینی سانسکریتیو بەڵام بە شێوەیەکی پێشکەوتووترو تایبەتمەندیی بیری ئێرانیی کۆن، چونکە زۆر لە دابو نەریتی ئێرانیی تێدا کۆبۆتەوە. پاشتر سیمای رێبازی عیرفانی شیعەشی گرتووە. بەڵام لەگەڵ ئەمانەشدا لەو رەگە رەمزییە هرمزییە ـ عیرفانییە لای نەداوە، کە کەشی ئەفسانەیو رازو پەنهانی لەلا پارێزراوە. بۆ نموونە: سەبارەت بە دابوونی جیهانی روحو جیهانی گەردوون، دەڵێن: بەر لەوەی ئەم دوو جیهانە دابێ، خوداش

(یەزدانیش) نەبووە. لە (شاهنامەی حەقیقەت)دا هاتووە، کە نە زەمین و نە ئاسمان و نە گەردوون و نە هیچ شتێ، نە تەخت و نە تابلۆو نە پەیڤ و نە فەلەک و نە بەهەشت و نە دۆزەخ و نە فریشتەو نە مەلائیکەت و نە ئەستێرەو نە خۆرو نە مانگ نەبووە. تەنها گەوەری (یا) هەبووە. تەنها (یا) حەق بووە. جێگەی لە مرواریدا بووە. مرواری لە قاوغیدا بووەو قاوغی مرواری لە بنی دەریا بووەو دەریا شەپۆلەکانی هەموو شوێنێکی گرتۆتەوە. لە دیوانی شیعرەکانی شێخ ئەمیردا روونکردنەوە بە دەق هاتووە، کە: "کاتێ یەزدانم هێشتا (یا) بووە، نە زەمین هەبووەو نە ئاسمان و نە هەسارەو نە دەنگی ئادەمیزادێ. ئەوساتە یەزدان مەلێ بووە دوو باڵی هەبووە لە زێڕ، پاشان هاتووەو خۆی هاویشتۆتە نێو نقێمێکی بێگەردەوە. ئینجا، کە خۆی لە نێو قاوغی مرواریدا بینیوە، کە بە تەنها لە نێو دەریای پەنهاندا بووە. پاشان، کە خۆی دیوە تەنیا بووە، کەوتۆتە داهێنانی کۆیلە دڵسۆزەکانی. کە پەیمانی لەگەڵدا بەستوون و ئیتر هەنگاوی بۆ پێشەوە ناوەو لە قاوغی مرواری چۆتە دەرەوە.

سەرەنجام:

ئەمە یەکێکە لە کەلامەکانی (نامیلکە ئایینییەکانی) ئەهلی حەق، کە لە سەدەی حەوت و هەشتی کۆچیدا نووسراوەتەوە. ئەم

نامیلکەیە بریتییە لە شەش بەش، کە ئەمانەن: بارکە بارکە، دورەی چەوتەوانە، کلیمو کۆڵ، دەورەی جێهێڵان، دەورەی عابدین، وردە سەرەنجام. جگە لەم کتێبە ئەهلی حەق چەند کتێبێکی تریان هەیە، کە لە نێوان سەدەی دوو تا سیانزە نووسراونەتەوە. وەک: دەورەی باڵوڵ، دەورەی شاە خۆشین، کەلامی عێڵ بەگی جاف، کەلامی نەورۆز، کەلامی حەیدەری.. هتد. ئەم کەلامانەش هەمووی بە کێشی دە بڕگە هۆنراونەتەوە. بە شێوەزمانی گۆران نووسراون و تێکەڵ بە لەکی و لوڕی و کوردیی کرامانشایی و کوردیی مەریوانی و کرمانجیی سنەیی و کەلهوڕی.

لە توێی (سەرنجام)دا چەند بەشێ لە فەلسەفەی ئیشڕاق و دانایی کۆن و سۆفیگەریی ئیسلامیش هەیە. بە دوانزە بڕگەیی هۆنراونەتەوە.

شاهنامەی حەقیقەت، یان ئەحقاقی حەق و کۆچی کوردی:

یەکێکە لە شاکارە بە نرخ و دەگمەنەکانی پێڕەوەکانی ڕێبازی ئەهلی حەق، کە ئیمڕۆ بە ڕاستی بە گەنجینەیەکی بێ وێنەی ئەدەب و بیری ئایینیی کورد دادەنرێ. بەڵام جێی داخە،

کە بە دەگمەن خوێنەری کورد، یاخود لێکۆڵەرو شارەزای کورد باسی ئەهلی حەق پەییان بۆ بردبێ‌و کەوتبێتە بەردەستیان، چونکە تاکو ئێستا بە چاپخانەی کوردیی نەگەیێنراوەو وەکو گەنجینەی نووسراوەی ئێرانی (گنجینەء نوشتەء ایرانی) لە چاپخانەی فارسی‌و فەڕەنسیدا لەچاپدراوەو بڵاوبۆتەوە. بەڵام راستیی ئەوە نازانم، کە تاکو ئێستا کام نووسەرو رۆژنامەنووس‌و لێکۆڵەری کورد لە کاری خۆیدا لەبارەی ئەهلی حەقەوە، یاخود لە هەر بابەتێکی‌تردا بێت‌و دەستی بۆ ئەم شاکارەش راکێشاوە!

بێگومان بەهاو دەگمەنیی ئەم شاهنامەی حەقیقەتە لەوەدایە، کە مێژینەیەکی هۆنراوی گەورەو فرەوانی ئەهلی حەق‌و سەرچاوەیەکی مێژوویی گەورەی ئەم رێبازە ئایینییە، تێکڕای ژمارەی بەیتەکانی ئەو هەڵبەستە مێژینەیە ١١١١٧ بەیتن، کە بە شێوەزمانی لوری ـ گۆرانی ـ کرمانشایی‌و تێکەڵ بە فارسیی ئێمڕۆ نووسراونەتەوە.

دانەری، یاخود نووسەری ئەم شاکارە مێژوویی ـ ئەدەبییە یەکێکە لە کوردەکانی ئەهلی حەق، کە ناوی (حاجی نیعمەتاللّەی جیحۆن ئاوای مۆکری)یە، نازناوی (موجرم = مجرم)ی لە خۆی ناوەو کوری (میرزا بارامی مۆکری)یە. لە ساڵی ١٢٨٨ی کۆچیدا لە دێی

(جیحۆن ئاوا)ی سەر بە شاری (دینەوەر)[٩]، کە لە ناوچەی کرمانشاهانە لەدیکبووە. ساڵانی تەمەنی لاوی‌و هەرزەکاریی لە شاری (کرماشا، کرمانشاهان)دا بە خوێندنی ئایینی بردۆتەسەر. لە ساڵی ١٣١٨ی کۆچی بەدواوە لە دێی (جیحۆن ئاوا) چۆتە خەڵوەت‌و گۆشەگیرییەوەو رووی عیرفان (دەروێشی)و سۆفیگەریی گرتۆتەبەرو دەستی بە نووسینی بەرهەمەکانی کردووەو لە ساڵی ١٣٣٨ی کۆچیدا هەر لە (جیحۆن ئاوا)دا گیانی بە خاک سپێردراوە.

(حاجی نیعمەتاللّە) یەکێ بووە لە موریدەکانی (شاە ئیبراهیمی)و تەریقەتی لەسەر دەستی (شاە هەیاسی) وەرگرتووە. هەر وەکو خۆی لە شاهنامەکەدا، کە لە رێکەوتی ٢٢ی جەمادی ئەوەلی ١٣٢٨ی کۆچیدا بە یادداشت نووسیویەتی‌و دەڵێ: "مؤلف این کتاب شاهنامەء حقیقت یا احقاق الحق حین بندە حاج نیعمەاللّە متخلص بە مجرم بن مرحوم مغفور میرزا بهرام مکری الاصل دینور مسکن از طائفەء اهل حقیقت سر سپردەء خاندان اعلیحضرت اقدس

---

[٩] ـ شاری دینەوەر لە ماوەی ساڵانی ٩٥٠ تاکو ١٠٩٥ پایتەختی دەوڵەتی حەسنەوی برزیکانی بووە، کە فرمانڕەوایی بەشی خۆرهەڵاتی کوردستان کردووە. لە نەهاوەندەوە تاکو شارەزوور، کە ئیمڕۆش شوێنەواری ئەو شارە ماوەتەوە بە ٤٠ کم لە خوارووی خۆرئاوای شاری سنەدایە. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لاپەڕە xi.

شاهنشاه عالمیان پناه شاه حیاسی ارواحنا فدا بودم."

جگە لەوە، لەگەڵ موریدێکی ئەهلی حەقدا بە ناوی (حاجە وەهاب) گەشتو گەڕانی کردووەو لە دواساڵانی ژیانیدا بۆ مەبەستی سەردان لە جێزیارەتەکانی چۆتە لای ئەهلی حەقەکانی (کوردستانی عیراق)و چاوی پێیانکەوتووە. هەر وەکو خۆی لە شاهنامەکەیدا دەڵێ: "در عالم مراقبە و در حال بی خبری و مستی روحانی از طرف حق ملقب بە حاج وهاب گردید. وی در سال اخر حیات خود بقصد زیارت بعتبات شقافت و باکردان پیروان حقیقت ساکن عراق ملاقات کرد."

ئەوەی شایانی باسە، ئەم شاهنامەی حەقیقەتە هەر وەکو دانەرەکەی دیسان لە یادداشتدا نووسیویەتی، پێکهاتووە لە دوو بەرگ، یاخود چوار بەش. بەشی یەکەمی لە بەرگی یەکەمیدا بە ناونیشانی (فردوس)ە. بەشی دووەمی بە ناونیشانی (رضوان)ە، کە هەمووی هەڵبەستەو دەربارەی سەردەمی پێغەمبەری ئاخرزەمانە. بەشی یەکەمی لە بەرگی دووەمیدا بە ناونیشانی (خلد)ە، کە دەربارەی بەسەرهاتەکانی (سوڵتان سوهاک) تاکو غەیببوونیو هاتنی (شاە ئیبراهیم)و هەموو رەمزەکانی ئەهلی حەقە، واتە پیرانی ئەهلی حەق. بەڵام، جگە لەو چوار بەشە، دوو بەشیتریش لە نێو کتێبەکەدا هەیە، کە

یەکەمیان پێشەکیی کتێبەکەیە بە هەڵبەست دەربارەی خەڵقبوونی ئادەمو هارووتو مارووتو پێغەمبەرەکانی پێشینو پێشدادییەکانو کەیانییەکانو ئەشکانییەکانو ساسانییەکانو دانایانی پێشینو چوار روکنی ئیسلامو چینی مەخلووقاتو ئیمامەکان. دووەمیان، هەر وەکو نیعمەتاللە مۆکری خۆی دەڵێ: "لە کۆتایی شاهنامەکەدا نووسراوەو ناونیشانی (نعیم)ە." واتە، بە پێی دانانی بەشەکانی دانەر، چوار بەش لە دوو بەرگداو بەشێکی کۆتاییش. بەڵام لە چاپە فارسیو فەڕەنسییەکەدا بەشی پێشەکییەکی بۆ زیادکراوەو بووە بە شەش بەش.

ئەوەی شایانی باسە، لە چاپخانە فارسیو فەڕەنسییەکەدا (تهران، قسمت ایرانشناسی، انستیتو ایرانو فرانسە ١٩٦٦) بە دوو بەش، واتە دوو کتێب لە چاپ دراوە. کتێبی یەکەم دەقی شاهنامەکەیە، لەگەڵ پێشەکییەکو یادداشتێکو لێکۆڵینەوە، کە (دکتۆر محمد مۆکری)، بە هاوکاریی رۆژهەڵاتناسی فەرەنسی (هێنری کۆربەین) نووسیویەتی. کتێبی دووەمیش بەشی دووەمی بەرگی یەکەم، کە لە ساڵی ١٩٧١دا چاپکراوە، پێرستەکانی بەشی یەکەمە.

مەكتەبی بیروهۆشیاری

هێنری كۆرباین

مەكتەبی بیروهۆشیاری

هێنری کۆرباین **Henry corbin:**

ئەم توێژەرە یەکێکە لە رۆژهەڵاتناسە جیهانییەکانو پسپۆری ئایینو فەلسەفەی ئێرانیو ئیسلامی. لە رۆژی چواردەی نیسانی ساڵی ١٩٠٣ی زایینی لە پاریس لەدایکبووە. لە خێزانێکی خاوەن بیروباوەڕی کاتۆلیکدا پەروەردە بووە. بۆیە بە کارتێکردنی ئەو جۆرە پەروەردە ئایینییە چۆتە قۆناغێکی باڵای زانستەکانی مەسیحی. بەڵام لە پاڵ ئەوەشدا خەریکی لایەنی فەلسەفیو سۆفیگەری بووە لە ئاییندا و لەبەر ئەوەی رووی لە خوێندنی رێبازی ئایینی پڕۆتستانتیو سەردەمی راپەڕین (رینیسانس) کردووە. بۆ ئەو مەبەستەش چۆتە زانکۆی سۆربۆن. لە ساڵی ١٩٢٦دا بەڵگەنامەی باڵای لە خوێندنی فەلسەفەدا وەرگرتووە. جگە لەمانە، بەردەوام خەریکی خوێندنی فەلسەفەی رۆژئاواییو زمانە کلاسیکەکانی ئەوروپاو عەرەبیو فارسیی کۆنو نوێ تەنانەت زمانی پەهلەویو چەند شێوەزمانێکی کوردی بووە.

کۆرباین هەر لە سەرەتاوە فەلسەفەی دیاردەناسی Phenomenology ئێدمۆند

هوسـرڵو فـەلـسـەفـەی بوونگـەری Existents philosophy ی مــارتین هایدیگــەر کاریــان تێکـردووەو بـەر لـە هـەڵگیرسـانی جـەنگـی جیهانیي دووەم، چەند بەرهـەمێکـی گـەورەی لـە ئـەڵمانیـاوە وەرگێـڕاوەتـە سـەر زمـانی فــەڕەنـــسی. لـــەوانـــە: (دیــــاردەی مـەرگناسـی)یـەکـەی هایدیگـەرو یاسـبرزو (میتافیزیک چییە؟)ی هایدیگەر، کە ئـەم کتێبـە گـەورەتـرین هـۆ بـووە بـۆ سـەرهـەڵـدانو بڵاوبونـەوەی فـەلـسەفـەی بوونگـەری لـە فەڕەنساداو تەنانەت ژان پۆڵ سارتەریش دانی بـەوەدا نـاوە، کـە بـە هـۆی خوێندنـەوەی ئـەو بـەرهـەمـە وەرگێڕاوانـەوە چۆتـە نێـو دنیـای فەلسەفەی بوونگەرییەوە.

هەڵبەت (کۆربایین)یش خۆی بە دیاردەناسـێ زانیوە. بەڵـام لـە پـاش داهـاتنی فـەلـسەفـەی وجـودی لـە فـەڕەنـسا، بـەڵکـو لـە ئـەنجـامی لێکۆڵینەوەی بیرو هۆشی ئایینیو فەلسەفەی خۆرهـەڵـاتی نزیـک، بـە تایبـەتـی، کـە ئـەو فەلسەفەی بوونگەرییە لە توێی دەقە ئـایینیو ئایینزاییو سۆفیگەرییەکانی ناوچەکانی ئێرانو کوردستاندا دۆزیوەتەوە، یەکـەمجـار لـە ڕێگـەی مامۆستایەکییەوە، کە ئیـسلاسـی گـەورەی فـەڕەنـسییە بـە نـاوی (لـوی ماسـگنۆن L. Massignon)ە، ڕۆژێ لـە کـاتی وانـەوتنـەوەدا دانـەیـەک لـە کتێبـی (حکمـة الاشــراق)ی (سـوهرەوەردی)ی بۆ خوێندنەوە دەداتێ.

لە سـەرەتـای جـەنگـی جیهـانیی دووەمـدا، کــۆربین بــە مــەبــەســتی لێکۆڵینــەوەی دەستنووســـــەکـــــانی ســــوهرەوەردیو دەستنووسـیتر، ڕووی لە وڵاتی ئێران کـردووە. ئیتر لەبەر پەرەسـەندنی ئاگری جەنگ، کۆربایین نەیتوانیوە بگەڕێتـەوە بـۆ فـەڕەنـساو بـۆ مـاوەی شـەش ساڵ، واتـە تـا کۆتاییهـاتنی جـەنـگ لـە ئێران ماوەتـەوە. ئـەو مـاوە درێـژەش هـەلێکـی باشـی بۆ ڕەخساندووە، کە بتوانێ بـە باشـیو بــە وردی لــە هــەمــوو بــەرهــەمــەکــانی ســوهرەوەردیو زۆر لــە دانــاو زانایــانیتــری ئیسلام بکۆڵێتەوەو لە سـاڵی ١٩٤٥دا هـەمـوو بەرهەمە دەستنووسـەکانی سـوهرەوەردی لـە چاپ دراوە.

لـە سـاڵی ١٩٤٦یـشدا لـە لایـەن وەزارەتـی دەرەوەی فــەڕەنــسا (کۆربــاین) کــراوە بــە سـەرۆکـی بـەشـی ئێرانناسـی لـە دەزگـای ئێرانیو فـەڕەنـسیدا لـە تـارانو لـەو مـاوەیـەدا توانیویـەتـی زنجیـرەیـەک نامیلکـەو دەقو دەستنووس بە چاپ بگەیەنێو بڵاویانبکاتـەوە، بـە نـاوی (زنجیـرەی کۆمـەڵـە کتێبـی ئێرانـی bibliotheque Iranienne). (کۆربــاین) هــەر وەکـو خـۆی دەڵـێ: "سـوهرەوەردی دەسـتی گرتووەو گەیاندوویەتیە ئێرانو خستوویەتییە نێو دەریـای قـووڵو بـەرینـی بیـرو فـەلـسەفـەی سـۆفیگەریـی خۆرهـەڵـاتی، کـە لـە کـۆری زانستیو ئەدەبیی ئەوروپادا نەناسراوە.

هەڵبەت گرنگیی لێکۆڵینەوەکانی (کۆربـاین) تـەنهـا لـەوەدا نـەبـووە، کـە لایـەنـەکـانی بیـرو هۆشـی ئـایینیو فـەلـسـەفـیو مـەزهـەبو سۆفیگەریی گرتۆتەبەر، بەڵکو لەوەدا بووە، کە پێش سـەردەمەکانی ئیسلامیـشی گرتۆتـەوەو زۆر لایەنی فەلسـەفی، مێژوویـیو ئـەدەبیـی میللەتانی ئێران، بە تایبەت فارسو کـوردی لـە رووی ئـایینو فـەلـسـەفـە کـۆنو نوێیـەکانییـەوە دەرخـستووە. چـەنـد گوتـاری نووسـیوە، یـاخود وەرگێـراوە بـۆ زمـانی فـەرەنـسی دەربـارەی سرووودناسـیی (مانـەوی)و پـەندنامـەکـانی (ماریفـەتـەکـانی) زەردەشـتو ئـایینی (مـەزدەک)و رێبـازی (ئیـسماعیلی)و شـیعەو عەلی ئیلاهیو ئەهلی هەق.

ئەوەی لـەم لێدوانـەدا ئێمـە بـە لامانـەوە زۆر گرنگە، ئەوەیە، کە (کۆربایین) بایەخی زۆری بـە رێبازی ئایینیی ئەهلـی حـەق داوەو لـە زمـانو نووسـینی شێوەزمـانی گـۆرانی، کرمانـشانی، لـور لـە بـاکووری کوردسـتان، بـە تایبـەت لـە ناوچەکانی بەختیاریو پشتکۆو نێو خێڵـەکـانی کەلهورو لـەکو لـور، ئـەنـدامێکی کـارا بـووە بـۆ هاریکـاریکردن لـەگـەڵ (دکتـۆر محمـد مـوکری) مامۆسـتای زانکـۆی تـارانو سـۆربۆن لـە زمانناسـیدا بـۆ لێکۆڵینـەوەو بـەچاپگـەیانـدنی دەقـی شـاکاری گرنگـی ئـەهلـی حـەق، کـە (شاهنامەی حەقیقەت)ەکەیە.

لە کۆتایی ئەم لێدوانـەدا بـە پێویـستم زانـی خوێنـەری کـورد ئاگـادار بـێ سـەبـارەت بـە

سـەرنووسـینی ئەو وتارانـەی بـە زمـانی بێگانـە لەسـەر ئەهلـی حـەقو چـەند بابـەتێکـی‌تـری مێژوویی، زمانـەوانـی، ئـایینیو دابو نـەریتـی کورد نووسـراونو لـە پێـشەکیـی (شـاهنامەی حـەقیقـەت)ەکـەدا ئامـاژەیـان بـۆ کـراون، کـە ئەمانەی لای خوارەوەن:

١ــ پـەنجـاو دوو وشـەی شـێخ ئـەمیـر بـە دیالێکتی گۆرانی: وەرگێرانی دەقی ئـەم وتـارە بۆ زمانی فەرەنسی بە لێکۆڵینەوەو پەراوێـزەوە لـەگـەڵ پێـشەکییـەکـدا دەربـارەی روانگـە فـەلـسەفییـەکـانی ئـەهلـی حـەق. "گۆڤـاری ئاسیایی، پاریس، سـاڵی ١٩٥٦. لاپەڕە ٣٩١ تا لاپەڕە ٤٢٢.

٢ـــ ئاووهـەوای کوردسـتان: دەربـارەی جوگرافیاو ئەفسانەکانی دیالێکتەکـانی زمـانی کوردییـە لـە کوردسـتان. گۆڤـاری ئاسـیایی. پاریس، ١٩٥٩. لاپەڕە ٤٧٢ تا لاپەڕە ٥٠٥.

٣ـ باسـی جلو بەرگو رواڵـەتو روخـسار لـە لای ئەهلی حـەق؛ دەقـی وتـووێژ لـە بیـستو چوارەمـین کـۆنگرەی خۆرهـەڵاتناسـان، کـە لـە سـاڵی ١٩٥٧ لـە شـاری میـونیخ لـە ئـەڵمانیـا بـەسـتراوە. کۆمـەڵـە وتـارو راپـۆرتی زانـستیی کۆنگرەی ویسپادن ١٩٥٩. لاپەڕە ٤٩٦ تا لاپەڕە ٤٩٩.

٤ـ خـەونـی بـاطنیو لێکدانـەوەیـان لـە لای کوردەکانی ئەهلی حەق لە ئێراندا: کۆمەڵـەی منـابع شـرقی، ژمـارە ٢، کۆمـەڵـە وتارێکـە

دەربارەی خەون‌و لێکدانەوەی خەون. پاریس، ١٩٥٩. لاپەڕە ١٩١ تا لاپەڕە ٢٠٥.

٥ـ گەوهەرو دوڕ لە ئەدەبیاتی فارس‌و فۆلکلۆری ئێران‌و ئەفسانەکانی تایبەت بە کوردەکانی ئەهلی حەق: گۆڤاری ئاسیایی، پاریس، ١٩٦٠. لاپەڕە ٤٦٣ تا لاپەڕە ٤٨١.

٦ـ مۆسیقاو سۆفیگەری: ئینسکلۆپیدیای مۆسیقا. پاریس، بەرگی سێیەم، ١٩٦١.

٧ـ ئۆجاخی کورد: (گڕی پیرۆزو پەرستگای سەرەتایی، کوانووی ئاگری سەرەتایی، جێگای ئاگردان، خانەی ئۆجاخ، پاشماوەی ئاگر، بەردەوامیی خێزان، هێزی ئەفسوونی‌و خۆڵەمێشی ئۆجاخ، دەسەڵاتگەی خانەدان، ستارگەی گزینی، خانووی لادێکان، کەلەی خێزانی). گۆڤاری ئەتنۆگرافی، پاریس، ١٩٦١. لاپەڕە ٧٩.

٨ـ داب‌و نەریتی شایی‌و ژنهێنان لە لای کورد: یادداشتەکانی مرۆڤناسی‌و باسی کۆمەڵناسی. گۆڤاری ئەتنۆگرافی، باریس. ١٩٦٢.

٩ـ (رازو نهێنییەکان مەدرکێنە)و (بەردەڕەش) لە ئێراندا: دەربارەی رێبازو مەزهەبی ئایینیی لوڕەکان‌و کوردەکانی ئەهلی حەق. (دەورەی وزاور) لە دەقە کۆنەکانی گۆرانیی ئەهلی حەق، لەگەڵ لێکۆڵینەوەو لێکدانەوەی زمانەوانی. گۆڤاری ئاسیایی، پاریس، ١٩٦٢. لاپەڕە ٣٦٩ تا ٤٣٣.

١٠ـ (چوارشەممە سووری)و کەش‌و داب‌و نەریتی ئەفسوونی‌و مەزهەبی لە ئێراندا: کۆمەڵێ وتار. هنری ماسە. تاران، زانکۆی تاران، ١٩٦٣، لاپەڕە ٢٢٨ تا ٣٠٢.

١١ـ مەسەلەی خوڵقان لە لای کوردەکانی ئەهلی حەق: دەقی وتووێژ لە بیست‌و پێنجەمین کۆنگرەی خۆرهەلاتناسی، کە لە سێپتەمبەری ساڵی ١٩٦٠دا لە شاری مۆسکۆ بەستراوە. بەرگی دووەم، کۆمەڵە وتارو راپۆرتی زانستیی بیست‌و پێنجەمین کۆنگرەی خۆرهەڵاتناسان لە مۆسکۆ ساڵی ١٩٦٣. لاپەڕە ١٥٩ تا ١٦٨.

١٢ـ لێکۆڵینەوەیەک دەربارەی یەکێ لە بەڵگە مێژووییەکانی کوردستان لە سەدەی دەیەمی کۆچیدا: قەباڵەی ئەنزلە، لەگەڵ نووسینە مرۆڤناسی‌و مێژووییەکان. گۆڤاری ئاسیایی، پاریس، ١٩٦٣. لاپەڕە ٢٢٩ تا ٢٥٦.

١٣ـ ئەرمەنستان لە فۆلکلۆری کورداندا: گۆڤاری توێژینەوە سەبارەت بە زمان‌و مێژووی ئەرمەنەکان. خولی دووەم، بەرگی یەکەم، پاریس، ١٩٦٤. لاپەڕە ٣٢٧ تا ٣٧٦.

١٤ـ کوردیۆلۆجی‌و فێربوونی زمانی کوردی لە یەکێتیی سۆڤیەتدا: راپۆرتی زانستی لەگەڵ ئیندێکسی کتێبە چاپکراوەکان. گۆڤاری ئەتنۆگرافی، پاریس ١٩٦٣. لاپەڕە ٧١ تا ١٠٥.

١٥ـ صیادی ئیلاهی‌و شاهبازی ئەزەلی: سەردەمی دامیاری. دەقی گۆرانی لەگەڵ وەرگێڕان‌و لێکدانەوەو لێکۆڵینەوە دەربارەی

(صـیدی عیرفـانی)و (زمـانی دروی) لـەگـەڵ نووسـینەکانی زمانەوانی. ویـسپادن، ئـەڵمانیـا خۆرئاوا.

١٦ـ رازو نهێنییەکانی دەروێشایەتی لەگـەڵ کـورددا: لـەگـەڵ وەرگێڕانـی نووسـینەکـانی دەربـارەی (ئـایینی حـەقیقـەت)ی حـاجی نـور عـەلـی شـاهی ئیلاهـیو لێکدانـەوەکـانی. پاریس ١٩٦٥ـ ١٩٦٦. لاپەڕە ٢٤٢.

١٧ــ (پـەرسـتنە راسـتەقینـەکـان لـە کوردستاندا)، لە نووسینی: ئیڤانۆف، لەندەن، ١٩٥٣.

سەرچاوەکان:

١ــ موکری، د. محمد: شاهنامەء حقیقت (تاریخ منظوم بزرگان اهل حق): اثر حاج نعمةالله جیحون ابادی مکری، متخلص به مجرم، بخش اول، متن شاهنامه، تهران، قسمت ایرانشناسی، انستیتو ایران و فرانسه، ١٩٦٦م، دانشگاه پاریس.

٢ـ نصر، سید حسین: جشن نامه، هنری کربن، تهران، ١٩٧٧.

٣ـ زکی بگ، محمد امین: خلاصة تاریخ الکرد وکردستان (من اقدم العصور التاریخیة حتی الان)، ترجمة: محمد علي عوني. ط٢، سنة ١٩٦١. ج١.

٤ــ گۆڤاری هیوا. ژمارە ٦، ئابی ساڵی ١٩٨٧، پاریس. لاپەڕە ٥٧.

هرمز خوداوەندی وەرگێڕان

(پرۆسەی تێگەیشتن لە تێگەیشتن)

پێشەکی:

لە فەرهەنگی میتۆلۆجیدا هرمز یەکێ بووە لە خوداوەندەکانی جیهانی ئەفسانەیی

شارستانییەتی کۆنی گریک (یۆنانی کۆن). ئەم خوداوەندە پەیامبەری خوداوەندی ئۆلۆمپیا بووە، زمانی هەموو خوداوەندە نەمرەکانی زانیوە، چی بە بیریاندا هاتووە ئەم خوداوەندە زانیویەتی، وەریگێڕاونەتە سەر زمانی ئادەمیزادو مەبەستەکانیانی پێی گەیاندوون. بێگومان هەر کەسێ (ئیلیادە)[10]ی هۆمیرۆسو (ئینیادە)ی ڤەرجیلی خوێندبێتەوە دەزانێ، کە هرمز Hermes ئەو خواوەندە بووە، کە پەیامو نامەکانی (زیۆس)[11]ی گەورەی خوداوەندەکانی بە هەموو خوداوەندە نەمرەکانیتر گەیاندووە، پەیامو نامەی ئەم خوداوەندانەیتریشی گەیاندۆتە مرۆڤ. کەواتە هرمز ئەو تواناییەی هەبووە ئاسۆی بەرینو بێ سنوور تەی بکاو ببڕێو بیرو بڕیار لە ئاستی گەورەی خوداوەندەکانەوە بگەیەنێتە ئاستی خوداوەندە نەمرەکانو لە ئاستی خوداوەندە نەمرەکانەوە بگەیەنێتە ئاستی ئادەمیزاد.

ئەفسانەکان دەڵێن هرمز کڵاوزەڕێکی ئەفسوونیی لەسەرکردووە، پێیانگوتووە کڵاوزەڕی (هادیس)، هەر کاتێ لەسەری کردووە، لە چاو گومبووەو هەر کاتێ لایداوە هاتۆتە بەرچاو. جووتێ پێڵاوی لەپێ بووە، هەر کاتێ ویستوویەتی، باڵی پێ گرتووەو بۆ هەر

---

[10]ـ ئیلیادە بە زمانی یۆنانی واتە (وڵاتی، یاخود خاکی یۆنانییەکان).

[11]ـ ئەم وشەیە لە لای لاتین بووە بە (دییۆ)و لە لای فارس بووە بە (دیڤ)و لە لای کورد بووە بە (دێو).

شوێنێکی هەرە دوور بووە، پێی فڕیوە. گۆپاڵێکیشی بە دەستەوە بووە، هەر کەسێکی ویستبێ پێی خەواندووەو هەر کەسێکیشی ویستبێ لە خەو ڕاپەڕاندووەو بە ئاگای هێناوەتەوە. ئەم خوداوەندە، نەک هەر مەودای نێوان ئاسۆکانی بڕیوەو تەی کردووە، بەڵکو توانیویەتی مەودای نێوان دیارو نادیار، ئاشکراو پەنهان، خەونو ئاگایی، هەستو نەستیش ببڕێ. هرمز خوداوەندێکی جیوەیی بووە، خزاوەتە نێو خەونو ختوورەو سرووشو رامانو دۆش دامانو سەرسوڕمانو ئەفسوونو جادووو بیرەوەریو یادەوەریو پێشبینیشەوە. دزو جەردەیەک بووە، هەر شتێکی لە هەر شوێنێکدا پەی بردبێ، خێراو لەپڕ خۆی پێگەیاندووە، دووڕێیان نەبووە ئەم چەقی لێ نەبەستبێ، چیاو کێوو دۆڵو بیابانو دەریاو ئۆقیانووس نەماوە ئەم نەیگەیشتبێو چۆکیان بۆ دانەدابێ، بەختگرەوەیەکی بێ ئەندازە بلیمەت بووە، ڕێنمای گیانی مردووی مردووان بووە بۆ بردنیان بەرەو جیهانی دۆزەخو ڕێگاکانی مردنو ژیانی هەموو زانیوە، هرمز خوداوەندی هەموو سووچو کونو قوژبنو کەلەبەر بووە، خوداوەندی هەموو ڕێگاو ئاسۆو پانتایی بووە.

ئەم خوداوەندە لای گریکەکان بۆتە واتای لێکدانەوە (Hermeneia)[12]، کە زاراوەی هرمنیۆتیکا (Hermeneutics) لێیەوە داهاتووە، کە لە زمانی کوردیدا دەقاودەق بە واتای (تیۆری لێکدانەوە) دێ.

ئەم تیۆرە بۆ ئەوە هاتۆتە کایەوە، کە ببێتە بوارێ بۆ لایەنێکی گرنگ لە لێکۆڵینەوە لە بیری مرۆڤایەتی، کە ئەویش (پرۆسەی تێگەیشتن)ە، واتە (تێگەیشتن لە تێگەیشتن)، بە تایبەتی تێگەیشتن لە دەق (Text).

بێگومان دیارە دەرکەوتووە، کە پەیوەندییەکی هێمایی تەواو لە رووی ئیتیمۆلۆجییەوە لە نێوان سروشتی هرمزی خوداوەندو سروشتی وشەی (هرمنیۆتیکا)، واتە لێکدانەوەدا هەیە. بۆیە لە پرۆسەی لێکۆڵینەوە لەم چەمکە، لە رووی مێژووی رۆشنبیریی مرۆڤایەتییەوە، ئەم زاراوەیە وا بەکارهاتووە ببێتە هونەری تێگەیشتنو لێکدانەوەی دەق.

لە راستیدا زاراوەی هرمنیۆتیکا لە سەردەمی (ئەفلاتۆن)ەوە بەکارهاتووە، بەڵام لە سەدەی نوزدەهەمو بیستەمو بیستو یەکەمدا بڵاوبۆتەوەو رێبازەکانی تێگەیشتن لە دەقە ئایینیو سۆفیگەری وێژەییو فەلسەفییەکۆنەکان بوونەتە بەشێ لێی. هەر لە سەرەتاوە ئەم زاراوەیە مەبەستی

12ـ لە زمانی عەرەبیدا ئەم وشەیە بە (تأويل) بەکارهاتووە، لە زمانی ئینگلیزیشدا بە (Interpretation) بەکارهاتووە.

لێکدانەوەی واتا هێمائامێزو نیشانەپەنهانو ئایینیەکانو سرووشو خەونو رەوانو ئەندێشەکانو هۆشو هۆشیاریو هەستو نەستو دواجار زمانو نهێنییەکانی بە گشتی بووە، تاکو گەیشتۆتە ئەو رادەیەی پەل بۆ فەلسەفەی بوون (ئۆتۆلۆجیا)و زانستی جوانیش بهاوێژێ.

ئەستووی (مادەی) ئەو بابەتانەی (هرمنیۆتیکا) لێکۆڵینەوەیان لەسەر دەکا، هەموو ئەو دەقە کۆنانەن، بە تایبەتی دەقە پیرۆزەکان، کە لە زمانی ئارامیو یۆنانیو عبریو لاتینیو ئاوێستاییو سانسکریتیو عەرەبییەوە مێژوو هێشتوونیەتییەوە.ئەو دەقانەش بێگومان دوو خاسیەتیان تێدایە: یەکەم کۆنو دێرینو مێژووینو دۆخی سەردەمانیان لە دۆخی سەردەمانی ئێمەوە نامۆیە، دووەم شوێنانیان لە شوێنانی ئێمە ناچنو دیسان هەر لە ئێمە نامۆن.

لە تیۆری لێکدانەوە (هرمنیۆتیکا)دا میتۆدی لێکۆڵینەوەی ئەو دەقە کۆنانەش سێ رێگایە، یەکەم: خوێندنەوەیان، دووەم روونکردنەوەیان، سێیەم: وەرگێرانیان.

لێکدانەوە بە واتای خوێندنەوە:

یەکەم هەنگاوی لێکدانەوەی هەر دەقێ، بە تایبەتی دەقێکی پیرۆز دەبێ لە رێگای خوێندنەوە دەست پێبکا، واتە شێوازێک (Context) بۆ لێکدانەوە دیاری بکا، کە ئەویش

شێوازی خوێندنەوەی راستەوخۆ بێ. هەڵبەت ئەم جۆرە شێوازە لای گریکەکان زۆر باو بووەو زۆر بەراستیان زانیوە. گریکەکان مەبەستیان لە هەڵبژاردنی ئەو جۆرە رێگایە بۆ لێکدانەوەوەی دەق بۆ ئەوە بووە، کە سەرنجی بیسەر، یاخود گوێگر بۆ ناوەڕۆکی زمانی دەقەکە رابکێشن، نەک توێکڵی دەقەکە، چونکە بەم جۆرە رێگایە گریکەکان لێکدانەوەیان کردووە بە جۆرێ لە جۆرەکانی ئاخاوتن، کە لە ئاخاوتنیشدا وشە دەبیسترێو دەنگی دەبێو لەرەو ئاوازو مۆسیقاشی دەبێ. هەڵبەت لیریکو گۆرانیو شانۆو بەیتبێژیو رەوانبێژیو قورئانبێژی هەموو ئەمانە لەو سەرچاوەیەوە هەڵقوڵاونو داگەڕاون.

دەقەئاینییەکان چەندە پیرۆز بوون، بە خوێندنەوەیان بە دەنگەوە هێند ئەوەندەیتر لە لای مرۆڤ پیرۆزترو پڕ بەهاتربوون. شانۆ بەچێژتر بووە، شیعر پرخرۆشتر بووە، داستان مەزنتر بووە.

هۆمیرۆس کاتێ، کە ئیلیادەی بۆ گوێگرانی خوێندۆتەوە، بیسەرانی تەنها هەر وەک شاعیر، یاخود بەیتبێژ تەماشایان نەکردووە، بەڵکو بە کەسێکیان زانیوە لێکدانەوەدەربێو نوێنەرێ بێ لە لایەن ئەپۆڵۆی خوداوەندەوە بۆ مرۆڤ، کە فەرموودەکانی ئاسمانیان بۆ لێکبداتەوە. کەواتە هۆمیرۆس بە بیرو واتای سەرەتایی، تەنها هەر شاعیرو بەیتبێژ نەبووە، بەڵکو لێکدەرەوە بووە، لێکدەرەوەی هێما

پەنهانەکانی ئەو ئەفسانانە بووە، کە لە پێش سەردەمی خۆیەوە داهاتوون، هۆمیرۆس خۆیشی هەر بەو کەسە زانیوە، کە خوداوەند سرووشی بۆ ناردووە. کەواتە هۆمیرۆس وەرگێڕی زمانی خواوەندەکان بووە بۆ مرۆڤ. دیارە هەر لە سەردەمانی کۆنەوە هەرچی شاکارە ئەدەبییەکان هەبووە، بۆ ئەوە داهێنراوە، کە بە دەنگ بخوێنرێنەوە، هەڵبەت ئەم شێوازو نەریتە تاکو سەردەمانی نزیکیش هەر بەکارهاتووەو بگرە تاکو ناوەڕاستی ساڵانی سەدەی بیستیش لە خوێندنگاکاندا (لە حوجرەی فەقێیانو لە قوتابخانەکان) هەر پێڕەو کراوە. شایانی باسە، ئەم شێوازی خوێندنەوەیە، (التجوید)، لە لای قورئانبێژەکانمان تاکو ئێستاش هەر نەریتەو هەر بە کارێکی پیرۆز دەزانرێو بە بەشێکی گرنگ دەزانرێ لە لێکدانەوەی دەقی پیرۆزی قورئان بۆ تێگەیشتنی (undderstanding).

هەندێ لە تیۆرناسانی (لێکدانەوە) هۆکاری بەکارهێنانی ئەو جۆرە رێگای لێکدانەوەیە دەگێڕنەوە بۆ ئەوە، کە زمانی نووسراوە لە رووی هێزی دەربڕینەوە هەمیشە بێهێزتر دەبێ لە زمانی بیستراو. دەڵێن راستە، کە نووسینەوە زمانی لە نێوچوون رزگارکردووەو لە فەوتان پاراستوویەتی، کە ببێتە بناغەی مانەوەی مێژووو ئەدەب، بەڵام لە هەمان کاتیشدا بێ هێزو بێ پێزیشی کردووە. ئەفلاتۆن ئەمەی لە نامەی حەوتەمیدا بۆ

(فایدرۆس) دەرخستووە، دەڵێ: "ـــ هیچ زمانێکی نووسراوە نییە، بە بێدەنگ بانگ نەکاو بڵێ وەرمگێڕنەوە سەر شێوازە دەنگیدارەکەم بۆ ئەوەی هێزی ونبووم بێتەوەبەر." کەواتە بە گوێرەی ئەم وتەیەی ئەفلاتۆن بێ، دەبێ پرۆسەی نووسین کاری نامۆکردنی زمان بێ‌و داپڕینی بێ لە هێزە زیندووەکەی، کەواتە دیارە هەر لەبەر ئەوەیە، وشەی زمان لەلای زۆربەی زۆری میللەتانی دنیا لەو بەشەگرنگەی لەشی مرۆڤەوە خوازراوە، کە دەنگی لێوەدێتەدەر. زمان هەتا دەنگە جۆرە هێزێکی ئەفسوونیی هەیە، بەڵام، کە بوو بە شتی بینراو بە بێدەنگ، زۆر شت لەو هێزە ئەفسوونییەی لە دەست دەدا. بێگومان لێردا مەبەستمان ئەوە نییە بگەڕێینەوە ئەو سەردەمانەی، کە چالاکیی ئەدەب تیایدا بەیتبێژی بووە، هەروەها مەبەستیشمان ئەوە نییە، کە بڵێین، ئەدەبی نووسراوە نەگونجاوە، بەڵکو تەنها مەبەستمان ئەوەیە بڵێین، کە زمان لە بنەڕەتدا بە بیستن‌و گوێگرتن گەیەنراوە، نەک بە نووسین‌و مەبەستیشمان ئەوەیە بڵێین تێگەیشتن لە زمان بە بیستن‌و گوێگرتن ئاسانتر دەبێ وەک بە نووسین. شایانی باسە، دیاردەی داهێنانی دەق بۆ خوێندنەوە لەو سەردەمەوە هاتۆتە ئاراوە، کە ئامێری چاپەمەنی داهاتووە. لەم سەردەمی خێراییەی ئێستاشماندا، لەبەر کۆمەڵێ هۆکار، خوێندنەوەی دەقی چاپکراو زۆر بە

پەسەندتر دەزانرێ لە خوێندنەوەی دەق بە بیستن. بە بۆچوونی من ئایین هێشتا هەر خوێندنەوەی بەدەنگەوەی پەسەندکردووە، بەڵام زانست‌و پەروەردە تاکو بەرەوپێشتر بچێ، روو لەوە دەکا خوێندنەوە بکا بە بێ دەنگ.

لێکدانەوە بە واتای روونکردنەوە:

دووەم هەنگاوی لێکدانەوەی هەر دەقێ دەبێ لە رێگای روونکردنەوەوە بێ. ئیتر لەم قۆناغەدا دەرپڕین بۆ پرۆسەی تێگەیشتن لە دەق رۆڵی گەورەی نامێنێ. ئیتر وشە دەنگی نامێنێ، بەڵکو تەنها روونکردنەوەی بۆ دەبێ. بەم قۆناغە هەر کەسێ دەتوانێ هەلوێستێ بنێ بە وشەی نووسراو لێکیبداتەوە. لەم هەنگاوەدا زمان زیاتر لە ژیان (بوون لە نێو ژیاندا)و داکەوت (جیهان) نزیکدەبێتەوەو لە ئەفسوونی پیرۆزی‌و لە هێمای ئەفسانە دووردەکەوێتەوە. لە شتێکیتر نزیکدەبێتەوە، کە دەکرێ پێی بڵێین لێکدانەوەی میتافۆر (Metaphor)و جیناس (Polysemy)و وێنە (Image)و گێرانەوە(Narrative). بۆ نموونە ئەگەر تەماشای هۆنراوەکانی (مەحوی) بکەین، دەبینین، بە خوێندنەوەیان، (مەحوی) زۆر شتی بۆ لێکداوینەتەوە، بەڵام هەمووی لێکدانەوەی میتافۆری‌و جیناس‌و وێنەو گێرانەوەن، دوورکەوتوونەتەوە لەوەی لە شێوەی دەقی ئایینی بچن، باس لە ئەفسانەو

هێمای ئایینی ناکەن، بەڵکو باس لە (بـوون لـە نێو ژیاندا) دەکـەن، واتـە زمـانی مەجـوی بۆتـە دەقـی زمـانی شـیعریی بۆتـە دەقـی زمـانی ئۆنتۆڵـۆجیو لـەم زمانـەوە لێکدانـەوە (تأویـل) دەنوێنێ، واتە لێکدانەوەی واتا، واتا بەو جۆرەی دەربـڕەکـە پێـشبینیی بـۆ واتاکـە کـردووە (for-Understanding). ئەم جۆرە تێگەیـشتنە زیـاتر لـە دەقـی سـۆفیگەرییـەکانـدا دەرکـەوتـووە. ئـەرسـتۆ ئـەم جـۆرە دەربڕینـەی بـە لێکدانـەوە نـەزانیـوە، بـەوەی نـەزانیـوە، کـە پرۆسـەی هەڵێنجاندنی واتای ئاشکرا بێ لە نائاشکراوە، بەڵکو بەوەی زانیوە، کە لۆجیک بێ. لۆجیکیش بەلای (ئەرستۆ)وە هەڵێنجاندنی واتایـەکـە لـە بـەراوردکردنـی نێـوان دوو ئاشـکرا، نـەک لـە دۆزینـەوەی ئاشـکرایەک لـە نائاشـکرایەکـەوە. ئاشـکراکردن بـە لای ئـەرسـتۆوە، کـە بناغـەی (هرمنیۆتیکا)یە، پەیامێ نییە میتافیزیکی بـێو لـە ئاسـمانەوە داگـەڕێ، بـەڵکـو پرۆسـەی بیرکردنـەوەی مێـشکە. ئـەڕیـستۆ پرۆسـەی لێکدانـــەوەی خـــستۆتە پـــێش پرۆســـەی لۆجیکـەوە. کـەواتـە بـە تـەواوی لـە لـۆجیکی جیاکردۆتـــەوە. بیرکردنـــەوەی لـــۆجیکی کۆتییهێنانە بە گەیـشتن بـە تێگەیـشتن، واتـە بـــوون لـــە قۆنـــاغی پێـــشبینی-Pre) (Understanding، بـەڵـام لێکدانـەوە بـەو جۆرەیە، کە (نیچە) دەڵێ: "ـ هـیچ راسـتییەک بوونی نییە، بەڵکو هەمووی لێکدانەوەیە."

لێکدانەوە بە واتای وەرگێڕان:

سێیەم هـەنگـاوی لێکدانـەوەی هـەر دەقـێ دەبـێ لـە (وەرگێـڕان)ەوە بـێ، واتـە دەبـێ بـە پرۆسـەی (وەرگێڕان)دا تێپەڕێو بۆ تێگەیـشتن لێی، واتاکانی لە زمانێکی نـامۆوە وەربگێڕرێتـە سـەر زمانێکیتری نامۆ. (وەرگێڕ) پیشـەی وەکو پیشـەی هرمزی خوداوەنـدە، دەبێتـە نێـوەنـدی جیهانێکو جیهانێکیتر. وەرگێڕان ئاسان نییـەو کـارێکی ئـامێردی نییـە، کـە تـەنهـا دانـانی کۆمەڵێ وشە بێ لە زمانێکەوە بـەرامبـەر بـە زمـانێکیتـر، وەک لـەم سـەردەمـەدا هـەنـدێ بەرنامەی کۆمپیوتەری داهاتووە ئەو کارەی پـێ دەکـرێ، ئامێردانـە وشـەیـەک بخرێتـە بریـی وشەیەکیتر، چونکە وەرگێر نێوەندی دوو زمـان نییە، کە فەرهـەنـگو وشـەکـانی سـینۆنیمی یەکترین، بـەڵکـو نێوەنـدی دوو زمانـە، کـە دوو جیهانی جیاوازیان هەبی لە یەکتر.

وەرگێـــڕ دەبـــێ ئـــەوە بزانـــێ، کـــە زمـــان لێکدانەوەی بەرینی تێدا هـەیـە، لـەبـەر ئـەوە، ئـەو کـەسـەی کـاری وەرگێـڕان دەکـا، دەبـێ رۆشـنبیریی بـەرینـی هـەبـێو هـەسـتیاربـێ بەرامبەر بەو لێکدانەوە بەرینە، تەنانەت ئـەگـەر یـەک وشـەش لـە زمانێکـەوە وەرگێڕرێتـە سـەر زمـانێکیتـر. زمـان گـەورەتـرین گـەنجینـەی شارەزابوونی رۆشـنبیریو شارسـتانییە. ئێمـە هەموو لە نێو زماندا دەژین، بە چـاوی زمـانیش دەبینین. هەر وەکـو هایدیگـەر دەڵـێ: "ـ زمـان مرۆڤ دەڵێ."

با ئێمە نموونەی ئەوە بهێنینەوە، کە چۆن بوێرین دەقی پیرۆزی بایبڵ (پەیمانی کۆنو پەیمانی نوێ) وەربگێڕینە سەر زمانی کوردی[13]، ئەمە بکەین بە نموونەیەک بۆ هەموو وەرگێڕانی دەق لە زمانەکانیترەوە بۆ زمانی کوردی. هەڵبەت (پەیمانی کۆن)[14]ی بایبڵ لە جیهانێکەوە ماوەتەوە، کە سەرەتاکەی بەر لە چوار هەزارساڵەوەیە. هەروەها (پەیمانی نوێ)ی بایبڵ سەرەتاکەی بەر لە دوو هەزار ساڵەوەیە. بێگومان، چ بەر لە چوار هەزار ساڵو چ بەر لە دوو هەزار ساڵ، جیهانی هێند لێمانەوە دوورن، لە رووی مێژووو شوێنو زمانەوە زۆر بە ئێستای ئێمە نامۆن، مەگەر هەر وەرگێڕێ دەرەقەتی بێ وەریبگێڕێ، کە هرمزی خوداوەند هێزو سرووشی خۆی پێ ببەخشێ. ئاسۆی تێگەیشتن لە جۆری دەقی پیرۆزی وەها بۆ وەرگێڕی ئەم سەردەمەی ئێستامان کارێکی وەها ئاسان نییە، تەنها ئەوە کەسێ زمانی عیبری، یاخود لاتینی، یاخود ئینگلیزی، یاخود زمانێکی ئەوروپییتر بزانێو قۆڵی بۆ هەڵماڵێو خامە بگرێتە دەستو دەست بە وەرگێڕانی بکا، بەڵکو دەبێ تەواو شارەزای مێژووی جوولەکەو یۆنانو مادو رۆمانیش بێ.

[13]ـ شایانی باسە، بەشێکی کەم لە دەقی پیرۆزی بایبڵ وەرگێڕراوەتە سەر زمانی کوردی.
[14]ـ ئێمەی کورد تاکو ئێستا بە هەڵە بە تەورات ناسیومانە، ناونیشانە راستەکەی (پەیمانی کۆن)ە.

نەک هەر ئەوە، بەڵکو دەبێ وا شارەزا بێ، کە خۆی لەو سەردەمەدا ژیابێ، وەک هرمزی خوداوەندی ئەفسانەیی یۆنان بێ. تێگەیشتنو شارەزایی بست بە بستی ئاسۆی ئەو مێژووو زمانو کۆمەڵگاو شارستانییە کۆنانە بێ، کە (بایبڵ)یان لێوە هاتۆتە بەرهەم. لێکچوونی ئەو سەردەمانە بەم سەردەمە نەکا. تێگەیشتنی ئێمە بۆ شانۆگەرییەکانی سۆفۆکلیس، یاخود شیعرەکەی پارمینیدس پێویستی بە تێگەیشتنی مێژووییش هەیە، نەک بە تەنها هەر لە زمان. واتە دەبێ وەرگێڕ لە پاڵ رۆشنبیریی لێکدانەوەی زمانی، دەبێ رۆشنبیریی مێژووییشی هەبێ.

پەیوەندیی وەرگێڕان بە (پۆست کۆڵۆنیالیزم)ەوە

یەکێ لەو کتێبە گرنگانەی دەربارەی زانستی وەرگێڕان تاکو ئێستا نەکەوتوونەتە بەردەستی خوێنەرانی کوردمان بە زمانی کوردی کتێبەکەی (دۆگلاس رۆبنسن Douglas Robinson)ە بە ناونیشانی (وەرگێڕانو ئیمبراتۆریەت: تیۆرەکانی وەرگێرانی پاش کۆڵۆنیالیزم Translation and Empire: Postcolonial Theories Explained)، کە لە ساڵی ١٩٩٧دا دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی (سانت جیرۆم) خستوویەتیە بازاری کتێبەوە.

نووسەری ئەو کتێبە لە پێشەکیدا نووسیویەتی، کە زۆر لە وەرگێڕاناسان بەوە راهاتوون لەو گۆشەنیگایەوە پروانە ئەو کێڵگەیە، کە تەنها یەکێ لە دوو لایەنی دژ بە یەک هەڵبژێرن، یان وەرگێرانی وشە بە وشە، یاخۆد وەرگێرانی رستەی تەوا بە رستەی تەواو. واتە، بۆ ئەو بابەتە، یان ئەوەتا پەنا بەرنە

بەر لایەنی زانستی زمان، یاخۆد پەنا بەرنە بەر تیۆری ئەدەب.

بەڵام (رۆبنسن)، ئەم کارەی لە کتێبەکەیدا هەر وا بە سانایی لێکنەداوەتەوە، بە تایبەتی پاش ئەوەی زانایانی‌تر، لە دوای ئەو سەردەمە کلاسیکییەوە پەیدابوون، بۆ نموونە، وەکو: (جۆلیان هاوس)، کە ساڵی ١٩٧٧ جیاوازیی لە نێوان وەرگێرانی (ئاشکراو راستەوخۆ)و وەرگێرانی (باوەرپێهێنەر)دا دەرخست. یاخود وەکو: (لۆرانس ڤینۆتی)، کە ساڵانی ١٩٨٦و ١٩٩٥ وەک رۆمانتیکیەکانی ئەڵمان جیاوازیی لە نێوان وەرگێڕان بە هێشتنەوەی گیانی بێگانەیی دەقو نێوان وەرگێڕان بە گۆڕینی دەق لە گیانێکەوە بۆ گیانێکی‌تردا دەرخست. هەر وەکو (فرێدریک شڵایماخەر) ١٨١٣ دەڵێ: "جیاوازی لە نێوان راکێشانی خوێنەر بۆ لای نووسەرو راکێشانی نووسەر بۆ لای خوێنەر."

هەڵبەت ئەم کێشەیە لەم ساڵانەی دواییدا تەواو پەرەی سەندووەو بۆتە کێشەیەکی ئاڵۆز لە نێوان هەوڵی نزیککردنەوەی پرۆسەی وەرگێڕان لە زانستی زمانەوەو هەولێ نزیککردنەوەی لە زانستی ئەدەبەوە، بە رادەیەک، کە لێکۆڵەرانی زمان زانستی دەروونیی زمانیان دۆزیوەتەوەو لە رووی بیریشەوە شیانکردۆتەوە، بەڵام لێکۆڵەرانی ئەدەبی، بوونەتە زاناو فەیلەسووفی لێکدانەوەگەری (تەئویلی)و لە روانگەی فەلسەفییەوە، نەک دەروونییەوە تەماشای

پرۆسەی وەرگێڕان دەکەن. لەوانە، کە ناسراون ئەم کارە دەکەن: (والتەر بنیامین)و (مارتین هایدیگەر)و (جاک دریدا)ن.

بەڵام، ئەوەی شایانی باسە، ئەو جیاوازیو لایەنییانەی کاری وەرگێڕانە، تەنها هەر لەو مشتومڕەدا نەوەستاوەتەوە، کە ئایا بەرەو چ ئاستێ ببرێ، بەرەو ئاستی وەرگێڕانی وشە بە وشەو زمانناسیی دەروونی، یاخود بەرەو ئاستی وەرگێڕانی رستە بە رستەو زمانناسیی فەلسەفیو لێکدانەوەگەری.! بەڵکو لەو ئاستانەش تێپەڕیکردووەو گەیشتۆتە ئەوەی لێکۆڵینەوەی وەرگێڕان بخرێتە تونی ئانترۆپۆلۆجیو ئەتنۆگرافیو تەنانەت مێژووی (کۆلۆنیالیزم)و (پۆست کۆلۆنیالیزم)یشەوە. یاخود پەیوەندیی وەرگێڕان بە ئیمپریالیزمەوە.

هەڵبەت ئەم روانگە زۆر تازەیەی سەبارەت بە وەرگێڕان، بە هۆی کاریگەریی بیری ئەنترۆپۆلۆجیستەکانو ئەو مێژوونووسانەوە داهاتووە، کە لەم ساڵانەی دواییدا بە گرنگییەوە ئاوڕیان لە کێشەی پێکدادانو ململانێو چارەنووسی کەڵچەری ئایینیو ئایینزاییو نەریتیو نەتەوەییو رووناکبیریی شارستانەتە جیاجیاکان داوەتەوە.

کەواتە لەم سەردەمە (پۆست کۆلۆنیالیزم) بە دواوە وەرگێڕان دیارە ئەرکی تەنها هەر ئەوە نەبێ شیعرێ، یان چیرۆکێ، یان شانۆگەرییەک یان وتارێ لە زمانێکەوە بکا بە زمانێکیتر، بەڵکۆ رەنگە ببێتە رۆڵێکی گرنگ لە

ئاڕاستەکردنی چارەنووسی مێژووی بیرو ئایدیۆلۆجیەتی نەتەوەکانو شارستانیەتەکانی، کە ئێستا لە ئارادا هەن، کە ناویان لێنراوە شارستانیەتیەکانی (پۆست کۆلۆنیالیزم). بە تایبەتی لە رووی تێگەیشتنەوە، لە رووی ئەنترۆپۆلۆجیو ئەتنۆلۆجییەوە لەو نەتەوانەی، کە هێشتا بە تەواوی بەرهەمە رۆشنبیرییەکانیان لە زمانەکانی جیهانی سێیەمەوە وەرنەگێرراونەتە سەر زمانەکانی جیهانی یەکەم.

هەڵبەت وەرگێڕان لە سەردەمی کۆڵۆنیالیزمدا لە یەکێ لە ئامانجو مەبەستەکانی بۆ ئەوە بەکارهاتووە، کە کاری داگیرکەران ئاسانتر بکا بۆ داگیرکردنی گەلانی بندەستو شێوازی فێرکردنو پەروەردەش بگۆڕێ بۆ ئەو ئاقارەی وڵاتە داگیرکەرەکە دەیەوێ. بەڵام لەپاش ئەو قۆناغەوە، واتە بە داهاتنی قۆناغی پوست کۆڵۆنیالیزم، ئامانجی وەرگێڕان بوو بەوەی هەوڵ بدرێ رێبازو شێوازیتر بۆ بەرهەمهێنان بۆ ئایندەی مرۆڤ بدۆزرێتەوە.

بێگومان رۆڵی وەرگێڕان بۆ داهێنانی ئیمپریالیزمو بۆ لەنێوبردنیشیو بۆ دروستکردنی ئەم سەردەمەی ئێستاشمان کاریگەریی روونو ئاشکرای نیشانداوە. بۆ نموونە: (ڤایسنت رۆفاییل) ئەوەی نیشانداوە، کە چۆن وەرگێڕان بۆتە کەناڵێکی گرنگ لە قازانجی هێزە بەرگرییەکانی دژی ئیمپریالیزم.

مێژووی رۆڵی وەرگێڕان وەک پەیوەندیی گرنگی بە ئیمپریالیزمی جیهانییەوە لە نێوەڕاستو کۆتایی ساڵانی هەشتای سەدەی بیستەمەوە دەستی پێکردووە، بەو بیرو روانگەیەی، کە وەرگێڕان هەمیشە کەناڵی گرنگ بێ بۆ هێرشو پەلامارو داگیرکردنی گەلو وڵاتانی بێ هێز. گرنگیشی بۆ ئەوە بووە، کە ببێتە ئامرازێ بۆ ئاسانکاری لە پەیوەندیی نێوان داگیرکەرانو گەلانی داگیرکراو بە هەموو شێوازەکانییەوە. نەک هەر ئەوە، بەڵکو بۆ ئەوەی بە وەرگێڕان یارمەتییان بدرێ، رێو شێوازی نوێترو چاکترو ئاسانتر بۆ مەبەستی داگیرکردن بدۆزنەوە، یاخود داگیرکەران بەو رێگایە بتوانن یارمەتیدەرانو لایەنگرانو سیخوڕانو جاشو خۆفرۆشان لە خۆیان نزیک بکەنەوە. بۆ نموونە: لە سەرەتای سەردەمی جەنگی جیهانیی یەکەمدا پێشکاروانی ئەو ئەفسەرو سەربازانی وڵاتی داگیرکەری ئینگلیز بۆ کوردستان ناردبوونی زۆربەیان پسپۆڕو شارەزاو کارمەندی تایبەت بوون لە بواری تۆپۆگرافیو ئەتنۆگرافیو ئەنترۆپۆڵۆجیو بەرەمەند بوون لە زماندا، کە یەکەم هەوڵیان ئەوە بووە، بە خێرایی فێری زمانی ناوچەکانی کوردستان ببنو ئاسانتر بتوانن خۆیان لە ئاغاو بەگەکانی ناوچە جیاجیاکانی کوردستان نزیک بکەنەوەو ببنە دۆستو هاورێیان، کە (مێجەر سۆن) هەرە باشترین نموونەیانە. بەرامبەر بەوەش ئەو کارە

رۆڵی کاریگەریی هەبووە بۆ پێگەیاندنی هەندێ لە پیاوانی کورد، کە بتوانن فێری زمانی ئینگلیزی ببنو تەنانەت هەر بۆ فێربوونی زمانی ئینگلیزی بیشیاننێرنە وڵاتی ئینگلترا. بۆ نموونە کەسایەتییەکی وەکو تۆفیق وەهبی، کە بە بۆچوونی من دانانی (رێزمانی زمانی کوردی)یەکەشی هەر وا (لەخۆڕا) نەبووە. من دەڵێم هەر (لەخۆڕا)ش نەبووە، کە کەسانی وەرگێڕی لەو جۆرە، لەو قۆناغە مێژوویەدا بچنە بوری رامیارییەو ئەو رۆڵەش ببینن، کە رامیارانی ئەو سەردەمانە دەیانبینیو ئەرکیان دەبوو لە خزمەتی کاری رامیاریو نەتەوەیی وڵاتو نیشتمانەکەیان بن، نەک لە شێوەی ئەو سەردەمانە کۆنتر کە کەسانی وەرگێر بۆ وەرگێڕانی شاکارو دەقی فەلسەفیو ئەدەبی دەیانبینی.

کەواتە، لە قۆناغی کۆلۆنیالیزندا کارو رۆڵی وەرگێڕان وەکو پێشتر لەو قۆناغە بۆ لایەنی زمانەوانیو دەقی رووت نەبووە، کە لە سەردەمی کلاسیکییەوە، کەسانی وەکو شیشرۆنو هۆراسو بلینیو کوینتلیان دایانهێناوە.

لە ساڵی ١٩٧٥دا جۆرج شتاینەر لە کتێبەکەیدا (دوای بابل)، کە باسی رۆمانتیکەکانی ئەڵمانی کرووە، هەر لە (یۆهان ئۆلف فۆن گۆتەوە تا دەگاتە مارتن هایدیگەر، گەیشتۆتە ئەو ئەنجامە، کە وەرگێڕان بەلایەوە

جەنگو هێرشو پەلاماردانو بەدیلگرتنو تاڵانیکردن بێ.

بەڵام کاتێ، کە قۆناغی پۆست کۆڵۆنیالیزم داهاتووە، کێڵگەیەکی نوێ بۆ لێکۆڵینەوەی تیۆری ڕووناکبیریی هەمە لایەن هاتۆتە ئاراوە، کە بناغەکەی ئەنترۆپۆڵۆجیو سۆسیۆلۆجیو ڕەگەزناسیو کەمایەتیناسیو ڕەخنەی ئەدەبیو مێژووو شیکاریی دەروونیو ڕامیایو زمانناسیو فەلسەفەن. بە واتایەکیتر جۆرە ڕەخنەگرانێ هاتوونەتە ئاراوە، کە دەتوانین ناویان لێ بنێین (ڕەخنەگرانی ڕووناکبیری). نەک بۆ دەمەتەقێ (Discuorse)ی ڕووناکبیریانە، بەڵکو بۆ قووڵکردنەوەی ستراتیجیی ڕەخنە. بێگومان تیۆرناسانی ڕووناکبیری زۆرجار هەست دەکەن، لقو بەشەکانی زانستی ئاکادیمی بەربەستو ڕێگر دەبن لە بەردەم ڕەخنەی ڕووناکبیری، کە دەبنە هۆی داپڕینی بیرمەندەکان لە بەشی نوێترو ڕێبازگەرییتر. بە جۆرێ، کە بۆتە هۆی ئەوەی نەکرێ کۆمەڵناسێکو ئەدیبێک پێکەوە بە ئاسان گفتوگۆ لەسەر بابەتێ بکەن، واتە یەک پەیڤیان لەسەر بابەتێکی هاوبەش هەبێ، بۆ ئەوەی لە ئەنجامدا بۆیان دەرکەوێ، کە هەر هەمان بابەت دەخوێننەوە. بە تایبەتی ئەو بارە دەخوێننەوە، کە بۆتە هۆی سەپاندنی دەسەڵات بەسەر بیرو هۆشو پەنهانو فێڵی جۆراوجۆر لە لایەن کۆڵۆنیالیزمەوە.

ڕەگی لێکۆڵینەوەی پۆست کۆڵۆنیالیزم لە کۆنەوە لەلای بیرمەندە ڕادکاڵە ڕۆژئاواییەکانەوە دەستی پێکردووە: (کارڵ مارکس، فرێدریک نیچە، لوی ئەلتۆسێر، فرێدریک جێمس، جاک دێریدا، میشێل فۆکۆ، ئێدوارد سەعید)، ئەمانە، کە تێکشێوانو تێکشکانیان لەو بیرو بۆچوونو تیئۆرە نەریتییانەدا کرد، کە پەیوەندییان بە زانین (معرفة)وە هەیە.

جیان پراکاش، کە خاوەنی کتێبی (لێکۆڵینەوە بەراوردکارییەکانی سەبارەت بە کۆمەڵگاو مێژوو)ە، یەکەم هۆکاری بۆ ئەو تێکشێواندنو تێکشێواندنە داهاتنی مێژووی ئۆریەنتالیزمە. واتە خوێندنەوەیەکی نوێی ئەو دەوڵەتو گەلو نەتەوە بندەستانەی وڵاتانی کۆڵۆنیالیستەو بەراوردکردنیانە بەوەی، کە بوونە کۆڕپەی لەدایکبووی ئەوروپا. بەڵام شایانی باسە، کە هۆکاری دووەم بۆ لەدایکبوونی سەردەمی پۆست کۆڵۆنیالیزم، لەدایکبووی مێژووی نژادگەریی نەتەوەیی ئەو میللەتە ژێردەستانە بووە، کە ئامانجیان بۆ دۆزینەوەو وەرگرتنەوەی پێناسەی گیانی ئەفسانەیی نەتەوەگەری بووە. ئەم تەقەللاو هەوڵدانە بۆ مەبەستی دۆزینەوەو وەرگرتنەوەی ئەو جۆرە پێناسەیە بووە هۆی نەفرەتکردن لە ئایدیۆلۆجیاو داهێنانی بونیادگەری (کلود لیڤی شتراوسو گاستۆن باشلار)و پۆست بونیادگەری (جاک دێریداو میشێل فۆکۆ). لە پاشاندا بانگەوازی

ڕووناکبیرانە بۆ نەهێشتنی گوتاری دەسەڵاتی ئایدیۆڵۆجیو دامو دەزگای حزبیو پۆلیسیو عەسکەرتاری بەسەر زانین (معرفة)دا.

بێگومان ئەو بانگەوازە بۆ نەهێشتنی گوتاری دەسەڵاتی ئایدیۆلۆجیو توندڕەویی مادیو مەعنەوی لە ئەڵمانیا لەلای (نیچە)وە بووە، لە کتێبەکەیدا (جینیۆلۆجیی ڕەوشت) (١٨٨٧). دوای ئەوە لای (فۆکۆ) لە (پشکنینو سزا)دا بۆتە گوتاری شارستانیو ڕووناکبیریی پۆست کۆڵۆنیالیزمەکان بۆ داماڵینی پەردەی سیستەمی دەسەڵاتی ساختەییو نارەوشتی لە فەڕەنسادا.

لە ڕاستیدا (نیچە) کەسێکی تەوەری بووە لە تیۆریی پۆست کۆڵۆنیالیزم، کە فۆکۆو دێریدا قوتابیی ئەون. بە تایبەتی لە باسکردنی مەسەلەی خەفەکرنی هێزی شاراوەی ڕووناکبیریی مرۆڤایەتی. جگە لەوە کاریگەریی نیچە گەیشتۆتە ئەوەی زاراوەی دیاسپۆرا (Diaspora)، واتە پەرشو بڵاوکردنەوە بێتە نێو فەرەنگی ڕووناکبیرییەوە نەک بە واتای داپڕانی ڕەگەزە جیاجیاکان لە یەکتر، بەڵکو بە واتای جیاجیاییو تێکەڵبوون، کە ئەم بۆچوونە لەو ڕاستییەوە هەڵقوڵاوە، زۆربەی گەلانو میللەتانی جیهان لە یەک شوێنەوە هاتوونو ئێستا لە ناشوێنیدان. ئەمە ئەوەش دەگەیێنێ، کە لەم سەرزەمینەدا هیچ ئادەمیزادێ نییە، کە ڕەگەزی کولتووریو فەرهەنگیو ڕۆشنبیریی وەک خوێن خاوێن

بێ. ئەم قسەیەش بێگومان تیۆری هەر کەسێ پووچەڵ دەکاتەوە، ئەگەر بڵێ: "میللەتێ لەم سەرزەمینەدا هەبێ ڕەگەزی خوێنی خاوێنی هەبێ!." ئەمە هەروەها ئەوەش دەگەیێنێ، کە مرۆڤ ناو بە ناو لە بارو دۆخێکی ڕۆشنبیرییەوە دەچێتە بارو دۆخێکی ڕۆشنبیریی‌ترو خۆی لەگەڵ نوێیەکەدا دەگونجێنێ. وایە خوێنێکی تازەتر لە کۆنەکە وەردەگرێو تێکەڵ بە (شوێن)ێکی ناوچەیی جیاواز لەوەی پێشووی دەبێ. ئیتر لەمەوە سنوور بۆ ناوچەیی نامێنێو هەر زمانێ لە هەر ناوچەیەکدا بەکار بێ، ئەو زمانە دەبێتە بەشێ لە زمانی جیهانیو نرخو بەهای ڕووناکبیریی جیهانیی خۆی دەبێو لە ژێر دەسەڵاتی ئایدیۆلۆجیو سیاسیو مەزهەبیو حزبیو پەروەردەییو تەنانەت ئابووریش دەردەچێ. کەواتە ڕۆشنبیریی (داسپۆرا) لە پۆست کۆڵۆنیالیزمدا دەبێتە ڕۆشنبیرییەکی جیهانی تێکەڵەوەشاوو تێکەڵبووی بەردەوام. دەبێتە ئاوارەو پەناهەندەو لە نێو خەڵکە نامۆکاندا دەژیو لە دەرگاوە دەچێتە ماڵەکانیشیانەوە. کاریگەریی لەسەر هەموو شوێن دەبێو لەهەر شوێنێکی ئەم جیهانەدا دەبینرێو دەبیسترێ. دەبێتە ڕووناکبیریی سنووریی جیهانی. ئەمە ئەوەیە، کە دیاردەی گلۆبالیزەیشنی لێوە پێکهاتووە.

لێرەوە بۆمان دەردەکەوێ، کە ئامانجی بزووتنەوەی وەرگێڕان لە سەردەمی پۆست

کۆڵۆنیالیزمـدا هـەرگیـز لـەوەی سـەردەمـی کۆڵۆنیـالیزم نـاچێ. واتـە وەرگێـڕان بـە شـێوازە بـاوەکـەی (نـەریتییـەکـەی) مـەحـاڵ دەبـێ لـە سـەردەمی پۆسـت کۆڵۆنیالیزم، بەڵام لـە بریـی ئەوە سـەردەمی وا دەبێتـە شـانۆیەکـی یـاخۆد گۆڕەپانێکی زۆر قەرەباڵغ لە وەرگێڕان. واتە لـەم دیـاردەیـەوە وەرگێـڕان، هـەروەکـو دۆگڵـاس رۆبنسـن دەڵێ: "لەوەدا نامێنێتەوە، کـە تـەنها ئەرکی گواستنەوەی واتا بێ، کـە وەرگێڕەکـان لەسـەر دەقـە زمانیـەکـان تاقیکردنـەوەی تیـادا بکەن، بـە پیـشەو بـە شـارەزایـی زمانـەوانـیو رۆشـنبیریی نـەتـەوەیـیو ناوچـەیـی، بـەڵکـو ئـەرکـی وەرگێـڕان گـۆڕاوەو بۆتـە بناغـەی بەشێکی زۆر لە پـەیـوەنـدیی ئاسـایی رۆژانـەو بازاڕی ئەم سەردەمەی مرۆڤایەتی.

ئەپۆریای هێرمۆنیتیکاو پەردەی زمان هونەری تێگەیشتن لە دەق

ئـەپۆریـا (aporia)[١٥]ی هێرمۆنیتیکـا بـەو جۆرەی، کە (پۆڵ ریکۆر) تێیدەگا، ئـەپۆریایـەکـە لە سـیمیۆلۆجیاوە دەسـت پێـدەکـا، تـا دەگاتـە راڤەکردن (explanation)و تێرامانی ئایینی.

هێرمۆنیتیکـا بـەلای (پـۆڵ ریکـۆر)ەوە تیـۆری پرۆسـەی تێگـەیـشتنە (undestanding)و پـەیـوەنـدیی تێگـەیـشتنیش بـە لێکدانـەوە (interpretation)ی دەقـەوەیـە. لێکدانـەوەی دەقیش بەلایەوە راڤەکردنی ناگەیەنێ. یەکـەم هەنگاوی هێرمۆنیتیکا، واتە یـەکـەم هـەنگـاوی تیۆری پرۆسەی تێگەیشتن لـە دەق، ئـەوەیـە، کـە پـەردە لـەسـەر (زمـان) هـەڵـدەمـاڵێ، بـە تایبەتی زمانی نووسراو، کـە دەشـێ بـە زیـاتر لـە جـۆرێ لێکبدرێتـەوە، واتـە زیـاتر لـە یـەک نـاوەڕۆکـی هـەبـێ. بـە واتایـەکـیـتر، دەشـێ ئاماژە بێ بۆ زیاتر لە یـەک مـەبـەسـت. تـەنها یەک وشە، رەنگە چۆن ئەتۆم رەفتـاری هـەیـە، لە هەر دۆخێکدا جۆرە کارێ دەنوێنێ، ئەمـیش

٦ـ ئاپۆریا: وشـەیەکی گریکییە بە واتای کێشەی گەورەی بێ چارەسەر دێ.

وەها بە پێی هەر جۆرە هەست (sensitivity)و جۆرە نەستێ، هەر جۆرە کاتو هەر جۆرە شوێنێ، بە جۆرێ واتا ببەخشێ. واتە (وشە)ش وەک ئەتۆم، بە پێی شوێنی لە داڕشتندا، رەفتاری سایکۆلۆجیی هەیەو یەک لایەنە کرداربەخش نییە. ئەمە دەمانگەیەنێتە ئەوەی زمان ئاپۆریای لێکدانەوەی هەبێ، نەک ئاپۆریای راڤەکردن. ئاپۆریای لێکدانەوەش ئەوەیە، کە چۆن بتوانین لە فەرهەنگی زمان دروستکردندا واتای وشەیەک بدۆزینەوە، کە بە تاقە یەک واتا لێکبدرێتەوەو ئاماژە نەبێ بۆ دوو جۆر مەبەست (univocity)، بۆ نموونە وشەی (رادان) ئاماژە نەبێ بۆ دوو جۆر واتا: ١ــ دەنگدان. ٢ــ رامالّیین. چونکە پێشگری (فۆنیمی) را لە نێو زمانی کوردیدا، وەک لە نموونەی دووەمدا هاتووە، بۆ جووڵە بەکار دێ. بەڵام لە نموونەی یەکەمدا بۆ جووڵە بەکار نایەت، بەڵکو بۆ شتێکی‌تر بەکاردێ، کە لە زمانی کوردیدا نییە، بەڵکو لە زمانی عەرەبیدا هەیە، کە لە بنەڕەتدا وشەی (رأي)یە، واتە چاوگی بینین. ئێمەی کورد ئەگەر بێتو بە راستی لێکی بدەینەوە، لەلامان دەبێتە (بینیندان)، نەک (دەنگدان). بێگومان (بینین) ئاماژەیە بۆ مەبەستێکو (دەنگ)یش ئاماژەیە بۆ مەبەستێکی‌تر. ئیدی ئەگەر بێتو لە زمانی کوردیدا بەم جۆرە وشەیە بۆ نێو فەرهەنگی کوردیمان داتاشرابێ، ئەوا دیارە هەر لە ئێستاوە خۆمان لە خوێندنەوەی ئەو دەقی

هۆنراوە عەرەبییانە بپارێزین، کە زۆرجار بۆمان کراون بە زمانی کوردی، چونکە دەقی هۆنراوە بە پێی تیۆری پڕۆسەی تێگەیشتن، پڕە لە ئاپۆرای لێکدانەوەگەریی هەستیاری.

شلّایماخەر لەم بارەیەوە دەڵێ: بۆ خوێندنەوەو پاشان بۆ لێکدانەوەی هەر دەقێ، پێویستمان بە هونەری تێگەیشتن هەیە (Art of Understanding). هەروەها پێویستمان بەوەیە ئاستی راڤەکردنو فیلۆلۆجی (زانستی بەراوردە زمان)ی دەقە ئاینییەکان بەرز بکەینەوە بۆ رادەی چەشنێ لە تەکنۆلۆجیا، کە کاری تەنها کۆکردنەوەی ئەو کۆمەڵە پڕۆسانە نەبێ، کە بەیەکەوە نەگونجاونو ئێمە بێین پێکەوە بیانگونجێنین. دەبێ، هەروەکو (کانت) دەڵێ: هەموو کاتێ باوەڕمان بەوە نەبێ، کە بتوانین بە تیۆری زانین (ئێپستمۆلۆجی) لە تیۆری بوون (ئۆنتۆلۆجی) تێبگەین.

کەواتە لە هەر شوێنێکدا بە هەڵە تێگەیشتن هەبێ، هێرمۆنیتیکاش هەیە. واتە هێرمۆنیتیکا رێبازێکە بۆ تێگەیشتن، بە واتایەکی‌تر، هونەری تێگەیشتنە.

ماتماتیکی زمانی هۆنراوی کوردی

<u>پێشەکی: (پێناسەی عروض‌و برگە):</u>

گومان نییە، کە وشەی (عروض) وشەیەکی عەرەبییە. وشەیەکی (کۆ)یەو (تاك)ەکەی (عرض)ە، کە بە واتای (نیشاندان ـ پێشاندان ـ دەرخستن ـ خستنەڕوو ـ دەربڕین، هتد...)

بەکار دێ. پێویست بە سەلماندنیش ناکا، کە ئەم وشەیە عەرەبی نەبێ‌و لە زمانێکی دیکەوە، وەك فارسی یاخود تورکی‌و هتد..ەوە وەرگیرابێ. چونکە لە وشەی (عرض = عروض)دا پیتی (ض = ضاد) بەکارهاتووە، کە لە هیچ زمانێکی‌تردا جگە لە عەرەبی نییە. هەر لەبەر ئەوەشە، کە بە زمانی عەرەب دەگوترێ زمانی (ضاد).

ئیدیۆمێکی‌تریش هەر لە (عروض)ەوە وشەساز کراوە، کە ئەویش ئیدیۆمی (عروضیون)ە، واتە ئەوانەی پەیوەندیپان بە باسی (عروض)ەوە هەیەو لێی دەکۆڵنەوەو پسپۆریی تیادا دەکەن. کەواتە (عروضیون) بە زمانی ئێمە (عروض) ناسەکان دەگرێتەوە. هەڵبەت ئەم وشەیەش (عروض) لە واتادا دوو مەبەستی زمانەوانی دەگەیێنێ، یەکەم: ئەو شتانەی پێشان دەدرێن‌و دەخرێنە رووو دەردەبڕرێن، دووەم بۆ مەبەستێکی کێش‌و پێوانەی هۆزان بەکارهاتووە. ئیتر ئەم ئیدیۆمە عەرەبییە بەرە بەرە لە زمانی هەندێ میللەتانی‌تریشدا وەك فارس‌و تورك‌و کورد وەکو زانستێکی سەربەخۆ لە ئەدەب‌و هونەری هۆزانیاندا جێگیرکراوە.

ئێمە گەر پرسیاری ئەوە بکەین، کە ئایا کێش‌و رەزمو پێوانی هۆزانی کوردی لە کوێوە هاتووەو یاخود سەری هەڵداوە؟ ئەوە بێگومان دەمانباتە بەر توێژینەوەو لێکوولەوەیەکی ئەدەبی – مێژوویی تایبەت‌و سەربەخۆ، لەم

باسەماندا ناكرێ جێگای بە سانایی بۆ بكەینەوە. بەڵام ئێمە دەمانەوێ لێرەدا ئەوەمان بۆ دەربكەوێ، كە ئایا كێشی هۆنراوەی كۆنی عەرەبی بووە بە نموونەو سەرمەشقی هۆنراوەی كوردی یان نا؟ هەڵبەت ئێمە ئەگەر كێشی هۆزانی خۆمان هەر لەسەردەمەكانی (باباتاهیری عوریان*ەوە (٩٣٥ـ١٠١٠ز) لە (عروض)ی عەرەبییەوە وەرگرتبێ، ئەوا بێگومان هەر دەبێ سەردەمێ پێشتر هەبووبێ، كە هۆنراوەی كۆنی كوردی لە قۆناغێكی پێشتر لە قۆناغی (عروض) بووبێ. واتە بەر لە پەیدابوونی (عروض)و بەكارهێنانی وەك یاسای كێش لە هۆنراوەی كوردیدا، یاسای كێشیتری بۆ هۆنراوە هەبووبێ.

ئەگەر تەماشای مێژووی هۆزانی میللەتانی دەوروبەرمان بكەین، وەك فارسو تورك، دەبینین بە تێكڕا یاساو سیستەمێكی هاوبەشیان تا رادەیەك لە نێواندا هەیە، لە شێوەی دانانی، یاخود هۆنینەوەی هۆنراوەكانیان. بناغەی ئەو یاساو سیستەمەش، كە رەزمە (ریتم)، كە لە زمانی عەرەبیدا ناوی لێنراوە (ئیقاع)، یاخود (بحر = بحور)، كە مەبەستەكەی كێشی هۆزانە لە (عروض)دا.

(رەزم) مرۆڤی سەرەتایی لە بۆنەو كەشەكانیدا، بەر لەوەی مۆسیقا دابێ لەگەڵ سەمای سەرەتاییدا بەكاری هێناوە. ئەمەش بێگومان ئەوەمان بۆ دەسەلمێنێ، كە كوردیش

وەكو میللەتێكی (نەتەوەیی) زیندوو لەو سیستەمە جیانەبۆتەوەو بێبەش نەبووە. بە واتایەكیتر، بەر لەوەی (عروض)ی هۆزانی عەرەبی داهاتبێ، كورد هۆزانی خۆی لەسەر بناغەی ئەو سیستەمە داناوە، كە لە رەزمو كێشدا لەگەڵ میللەتو نەتەوەكانی تردا هاورەنگو هاورەنگییان هەیە. بەڵام بە كام ئیدیۆم ناوی لێنراوە؟ واتە ناوی چی بووەو چی پێگوتراوەو بووە بە چیو ئێستا چیی پێدەگوترێ؟ ئەوەیان دیسان باسێكی ترە.

ئێمە لێرەدا تەنها ئەوە دەبێژین، كە كورد هەروەكو فارسو توركو.. هتد بە هۆی هاتنی دەسەڵاتی ماددیو رووحیی ئیسلامەوە، كە عەرەبەكان پێشڕەوییان كردووە، بەسەر هەموو لایەنەكانی ژیانی ئەو سەردەمەی میللەتانیتر وەك فارسو كوردو.. هتد، لە رووی ئابووریو فەرهەنگیو كۆمەڵایەتییەوە، وشەی (عروض)ی ناسیوەو ئەوجا دەقاودەق شاعیران فێری یاساكەی بوونو لەسەر رێبازی هۆزانی كلاسیك (عەمودی) هۆنراوەیان داناوەو پێڕەوی ئەو شێوە كێشە هۆزانیەیان كردووەو تاكو ئێستاش هەندێ لە شاعیرانمان پێڕەوی دەكەن. ئیمڕۆ شان بە شانی یاسای (عروض) لە هۆزانی كوردیدا یاسای پڕگە هەیە، كە بە پەنجە دەژمێررێ. بە بڕوای من ئەم جۆرە یاسایەش سەرچاوەكەی فارسییەو ئێمەش راستەوخۆ لە فارسەكانەوە وەكو زانست وەرمانگرتووە.

شیاوی باسە، ئێمە تاکو ئێستا بە تەواوی بۆمان روون نەبۆتەوەو نەسەلمێنراوە، کە هۆزانڤانی کورد ئایا ئەو (عروض)ەیان راستەوخۆ لە عەرەبەکان خۆیانەوە وەرگرتووە یاخود ناڕاستەخۆ لە رێگای فارسەکانەوە وەرگرتووە؟ کە ئەمەش دیسان هەر باسێکی دییە، چونکە ئەو باسەی ئێمە لێرەدا دەمانەێ بیکەین ئەوەیە، کە ئایا پڕگە، یاخود (عروض) چییەو ماتماتیکی پڕگەو (عروض) لە هۆنراوەی کوردی چۆن دەبێ؟

پڕگەو (عروض) خۆی لە خۆیدا لقێکی سەربەخۆیە لە زانستی ماتماتیکی هۆنراوی زمانو دەتوانرێ بەم سێ بەشەی لای خوارەوە دیاری بکرێ:

١ـ دەنگ (صوت).
٢ـ پڕگە (ئیقاع).
٣ـ کێش (وزن).

بەشی یەکەم: دەنگ (صوت):

سەرەتا دەبێ بزانین، کە ئیمڕۆ بۆ رێنووسی زمانی کوردی دوو جۆر پیت بەکاردێ، یەکەم: رێنووسی کوردی بە پیتی عەرەبی، کە لە نووسیندا لە کوردستانی باشووردا، واتە ئەو بەشەی، کە ئیمڕۆ لە بەشی کوردستانی ئێرانو عێراقو سوریا بەکاردێ. دووەم: رێنووسی کوردی بە پیتی لاتینی، کە لە نووسیندا لە کوردستانی باکووردا، واتە ئەو

بەشەی، کە ئیمڕۆ لە ژێر دەسەڵاتی تورکیایە، بەکار دێ.

پیتەکانی رێنووسی کوردی بە شێوە عەرەبییەکە ژمارەیان (٣٣) پیتەو لەوانە (٧)یان پیتی بزوێنن، واتە دەنگدارن (vowel)و (٢٦)یان پیتی نابزوێنن، واتە بێدەنگن یاخود کۆنسنەنتن (consent).

پیتە دەنگ بزوێنەکان ئەمانەن: ئا (بزوێنی درێژ)، ئە (ە) (بزوێنی کورت)، ێ،ی، وو،ۆ، و.

پیتە دەنگ نابزوێنەکانیش ئەمانەن: ب، پ، ت، ج، چ، ح، خ، د، ر، ڕ، ز، ژ، س، ش، ف، ڤ، ق، ك، گ، ل، ڵ، م، ن، ع، غ، یی.

هەروەها پیتەکانی رێنووسی کوردی بە شێوە لاتینییەکەش (٣١) پیتەو لەوانە (٧)یان پیتی بزوێنەو (٢٤)یان پیتی نابزوێنە.

پیتە بزوێنەکان: (a) بزوێنی درێژ، (e) بزوێنی کورت، e، i، u، o، u.

پیتە نابزوێنەکان (بێدەنگەکان consents :y, w, n, m, l, g, k, q, v, f, s, ş, j, z, r, d, x, h, h, ç, c, t, ç, t, p, b.

پیتی (ئـ) هەمزە لە رێنووسی کوردیدا لە بنچینەدا فۆنیم نییە، بەڵام دەنگی هەیە، بۆ نموونە: ئازاد = ئـ + ازاد، ئەز= ئـ + ـەز، ئێك = ئـ +ێك، ئێش = ئـ +ێش، ئۆف = ئـ +ۆف. ئەم دیاردەیەش بە روونی لە رێنووسی بە پیتی لاتینی بە جوانی دەردەکەوێ: AZAD, EZ, EK, IŞ, OF.

پیتەکانی (ر)، (ل)، بە پێی سووکو گران یاخود لاوازو قەڵەو جیاکراونەتەوە. وەك: (ر، ڕ)، (ل، ڵ). چونکە دەبینین لە شێوازی ڕێنووسی کوردستانی باکوور (کرمانجی سەروو) هەموو (ر)و (ل) بە سووکی دێنە سەر زار. لە شێوە زاری کرمانجی خوارووش زۆربەی (ر) بە قورسی دێنە زارنان. ئەگەر وشە بە (ر) دەست پێبکا، وەك (ڕێبوار).

گەرچی هەرچەند هەندێ وشە هەن، کە فۆرمەکەیان لە یەك دەچێو دوو واتای جیاواز دەنوێنن، ڕەنگە فۆنەتیکەکەش لە یەکتریان جیابکاتەوە، وەك (گوڵ)، گول). ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ، کە ئێمە هەر دەبێ (لامەکانیان) لە یەکتر جیابکەینەوە بە شێوازی نووسینیان. چونکە ئەو دیاردەیە لە زمانی نەتەوەکانیتردا هەیەو نەبۆتە هیچ گیرو گرفتێ بۆ ڕێنووسی زمانەکەیان.

بە پێی بۆچوونی هەندێ لە زمانەوانەکانی کورد، پیتەکانی: ع ، غ، ح، ق، بە پیتی کوردیی ڕەسەن ناناسن، بەڵکو لە زمانە دراوسێکانەوە خزاونەتە نێو زمانی کوردیەوە. من بڕوام بەم بۆچوونە زۆرە. بەڵام، بە هەڵەشی نازانم ئەگەر بەکارهاتبن. یاخود بەکار بێن لە هەندێ حاڵەتی پێویستدا. چونکە بە بڕوای من بەکارهێنانیان ئیمڕۆ نیشانەی دەوڵمەندکردنی زمانەکەمانە لە رووی فۆنەتیکەوە، نەك لە رووی پیت سازیەوە.

هەروەك چۆن لە مۆسیقای کلاسیکیی ڕۆژهەڵاتیدا هەندێ تۆنی مۆسیقا هەیە، کە پێشتر بەکارنەهاتووەو زیرەکانە مۆسیقادانەرەکان توانیویانە لە مۆسیقای ڕۆژئاواییەوە وەری بگرنو مۆسیقای خۆیانی پێ دەوڵەمەند بکەن، بە پێچەوانەشەوە هەر ڕاستە. بۆ نموونە: ئەگەر پیتی پێش یاخود پاش (و) بزوێن بوو، ئەوا دەبێ (w) جێگیر بکەین. بۆ نموونە: وەرە wara – بوار bwar ـ نەورۆز nawroz ـ وان wan ـ کردەوە kirdawa – راو raw.

ئەگەر پێش یاخود پاش (یـ، ی) بزوێن بوو، ئەبێ (y) جێگیر بکەین. بۆ نموونە: یاسەمین yasamin ـ بیارە biyare ـ برایەتی birayeti ـ پەیرەو payrew ـ مۆریاس moryas ـ بەیانی bayani .

پیتی بزرۆك (ی) نادیاری (i) ئەگەر چی ڕەنگە لە نووسینی کوردیدا بە ڕێنووسی عەرەبی زۆر بۆمان دیاری نەکرێ. بەڵام بە پێی ڕێنووسی لاتینی بە تەواوی دەردەکەوێ. بۆ وێنە: ژن jin ـ بردن birdin ـ سڕکردن sirkirdin ـ بنکر binkir – کلك kilik.

نیشانەی (ئـ) لە زمانی کوردیدا وەك پیت بوونی نییە. بەڵام پێویستە بنووسرێ، چونکە بە ڕێنووسی عەرەبی ناتوانین ئەو وشانە هەرگیز بنووسین، کە بە پیتی بزوێن دەست پێدەکەن. بۆ نموونە: ئێران eran ـ ئازا aza ـ ئۆخەی oxey – ئەندام endam.

ئەم رواڵەتە لە زمانە بێگانەکانی تریشدا بەدی دەکرێ. بۆ نموونە: وشەی ئێران ئەگەر بە زمان‌و رێنووسی ئینگلیزی بنووسرێ، یەکسەر (ئـ) دەتوێتەوە لە نێو پیتی (i)ی ئینگلیزیدا. هەمان دیاردە لە رێنووسی کوردی بە شێوەی لاتینی بە ئاسانی دیارەو تەنها لە سەرەتای وشەدا هەر بزوێنێ ئەکسنتی (ئـ) وەردەگرێ.

ئەمجا با بێینەوە سەر باسی، کە بچووکترین بەش لە (عروض)دا بریتییە لە یەك پیتی فۆنەتیکی.

لە راستیشدا سێ ڤاوڵی ئە (ە) (e)، و (ئو) (o)، ی (ئی) (i) – لە وشەدا بە شێوەی جودا یاخود تاك دێ‌و لە ژمارەی (عروض)یشدا تەنها بە یەك ڤاوڵ دەژمێررێ. هەروەها ڤاوڵی ئا a، و u، ی e، دووجاری یەك لە دوای یەك لە وشەدا پەیڤ دەکرێ‌و دێتە بەر گوێ، کە لە رێنووسی راستیشدا دەبێ دوو جار، واتە بە یەك بو دوای یەك ئەو دوو ڤاوڵە بنووسرێتەوە = aa، uu، ee و بەرانبەر بە دوو یەکەی فۆنەتیك لە (عروض)دا بژمێررێ.

هەر یەك لەم سێ ڤاوڵانە: a، u، e، پێش پیتی (ن) دێن. بە مەرجێ، کە ئەم پیتە لە دوای رستەوە بێ، یاخود پیتەکە لە دوای ئەو کۆنسنەنتەوە بگوترێ. بۆ نموونە: کانی ، روون، تیین، یاخود گیاندار ، روونبوون، تییندار.

بەڵام ئەگەر هاتوو پیتەکە لە پاش ئەو ڤاوڵە بێ، ئەوا هەر یەك لەو سێ ڤاوڵانە بە

شێوەی یەك لە دوای یەك دێ‌و دەبێ لە نووسینیشدا بەدوا نەبێ‌و بەرانبەر بە دوو یەکەی فۆنەتیکی لە (عروض)دا بژمێررێ. (aa، uu، ii) بۆ نموونە: jaanii، chuunin، kiine . هەر وشەیەك یاخود تەنانەت هەر بڕگەیەك لە هەر زمانێکدا بێ، دەبێ بە سەرزاری بە کۆنسنەنت دەست پێبکاو چونکە ئەگەر وا نەبێ هەرگیز نایێتە سەر زمان‌و لە هەر حاڵەتێکدا، کە ئەم کۆنستەنتە سەرەتاییە یەك لەو کۆنستەنتانە بێ، کە ناسراون. وەك: ب، ك، س ...هتد. بێگومان ئەو کۆنستەنتە دەبێ، یاخود بە واتایەکی دی، لەو کۆنستەنتە بریتی دەبێ. بۆ نموونە: وەك چۆن لە سەرەتای ئەم وشانەوە دێ: ئەگەر agar، ئەو auu، ئەبی abii ، ئیش eys .

بەشی دووەم: بڕگە (ئیقاع):

لە زمانی کوردیدا چەند دەنگێکی تاك، واتە پیت، کۆدەبنەوەو بڕگەیەکی (عروض) پێکدەهێنن. هەروەها هەر لە زمانی کوردیدا تەنها دوو جۆر بڕگەمان هەیە. جۆری یەکەم: بڕگەی کورت، کە لە دوو پیت پێك دێ‌و جۆری دووەم: بڕگەی درێژ، کە لە سێ پیت پێك دێ.

جۆری یەکەم: بڕگەی کورت: کە پێکدێ لە یەك کۆنسنەنت‌و یەك ڤاوڵ. دەتوانرێ بەم جۆرە وێنە بکرێ: (cv)، کە هێمای (v)، واتە ڤاوڵ‌و هێمای (c) واتە کۆنسنەنت. لە

وێنەکانی بڕگەی کورتیش ئەمانەن: بە = be تۆ= to .

جۆری دووەم: بڕگەی درێژ: ئەم جۆرەش بریتییە لە هەمان بڕگەی کورتو پیتێکی فۆنەتیکی بە پاشەوە دەلکێ، کە ئەمیش دوو ڕواڵەتی جیاوازی هەیە. واتە ئەگەر پیتی سێیەمی لە کۆنسنەنت بێ، ئەوا شێوەی بڕگەی درێژ (cvc) وەردەگرێ. بۆ نموونە: ژان jan ، کام kam ، کەم kem ، مەم mem ، بەش bes ...هتد. بەڵام ئەگەر پیتی سێیەم ڤاوڵ بێ، ئەوا ئەو ڤاوڵە لە هەموو ڕواڵەتێ دووبارەبوونەوەی هەمان ڤاوڵەکەیە، کە پیتی دووەمی ئەو بڕگە (عروض)یە پێکدەهێنێ. نموونەی ئەم چەشنەش لە بڕگەی سێ پیتی وەك (cvv) دەبینرێ. بۆ نموونە: با baa ، بوو bu ، بی bii، چوو cuu .

ئەوجا هەردوو جۆری بڕگەی درێژی (cvc)و (cvv) کوتومت وەکو یەکن. واتە لە ڕاستیدا پیتی سێیەم، کە لە یەك هێمانی کۆنسنەنتو لە یەك هێمای تری ڤاوڵە هەر یەك ئەندازەی (عروض)یان هەیە.

پاشان بڕگەی کورت لە (عروض)ی کوردیدا هەمیشە بە یەك کۆمەڵەی دوو یەکەیی دەژمێررێو بڕگەی درێژتریش یەك کۆمەڵەی سێ یەکە. بە واتایەکی دی، دەتوانین بڵێین، کە لە (عروض)ی کوردیدا زۆر بە وردی ژمارەی (٢)ی ماتماتیکی لە بریی بڕگەی کورتدا

دابنێینو ژمارەی (٣)ی ماتماتیکی لە بریی بڕگەی درێژ بەکاربهێنین.

وشەی یەك بڕگەییش لە زمانی کوردیدا هەیە، کە لە چوار یاخود پێنج پیتی فۆنەتیك پێکهاتووەو وەك لە نموونەی لای خوارەوە دەیبینین:

دەرد	cvcc	٤	dard
دووگ	cvvc	٤	duug
سوور	cvvc	٤	suur
بیست	cvvc	٤	biist

ئێمە هەندێ جار ناتوانین لە پیتە لاتینیەکەدا (y) لە وێنەکردنی بڕگەدا وەکو خۆی بهێڵینەوە، چونکە، کە وێنەی دەکەین، دەبێ بە پێی فۆنەتیکەکە دووبارەی بکەینەوە. ئەم حاڵەتەش لە پیتە عەرەبیەکەدا ئاسانە. وەك: (ی ی)، کە خۆی هەیە وەك (بییست)=(cvvcc)، لەبەر ئەوە ناچارین بۆ وێنەکردنی پیتی (y) لە بڕگەدا بیکەین بە دوو بەشەوە، وەك (ii) بۆ وێنە (jeyn) دەبێ بە (jiin)و (seyr) دەبێ بە (siir)و (seyn) دەبێ بە (siin) . بەڵام ئەم حاڵەت ڕەنگە لە زمانێکی وەکو زمانی ئینگلیزیدا کیشەی نەبێ، چونکە بۆ (ی) هەر (i) دانراوە. بەڵام ئێمە (i)مان کردووە بە بزوێنی شاراوە، کە بەرانبەر بە عەرەبیەکە (الکسرە) دێ.

شایانی باسە، بە پێی یاسای بڕگەی جیهانی هێمای بڕگەی کورت (ب) دانراوە، واتە لە شێوەی پیتی (ب)ی عەرەبی. بەڵام بێ

ئەوەی خاڵەکەی لەژێر دابنرێ. هەروەها بۆ بڕگەی درێژیش هێڵێکی کورت (ـ) دانراوە.

ئێمە لە نووسیندا بۆ نووسینی پیتی عەرەبی لە راستەوە بۆ چەپ دەستپێدەکەین و بۆ نووسینی پیتی لاتینیش لە چەپەوە بۆ راست دەستپێدەکەین. بەڵام بە بڕوای من ئێمە بۆ ئەوەی لە بناغەیەکی (عروض)ی جیهانی نزیکتربین، چاکتر وایە بۆ وێناندنی نیشانەکانی (عروض) لە چەپەوە دەستپێبکەین بۆ راست، چ لە نووسین و چ لە خوێندنەوەدا.

بەشی سێیەم: کێش (وزن):

لە ئەنجامی پێکهاتنی کۆمەڵێ بڕگەی تایبەتی لە هۆزاندا کێش دروست دەبێ، کە لە زمانی عەرەبیدا پێی دەگوترێ (وزن). هەروەها چەند کێشێ لە هۆزان ستوونێ پێکدەهێنێ، کە بە زمانی عەرەبی پێی دەگوترێ (بحر)و بە زمانی فارسیش ناوی لێنراوە (رکن).

پێش هەر شتێ دەبێ ئەوە بزانین، کە سەرەتای هۆزانی کوردی لە سەردەمی (باباتاهیری عوریان)ەوە بە چوارینە دەستی پێکردووە. ئەم جۆرە هۆزانانەش بۆیە ناوی لینراوە چوارینە، چونکە هەر کۆپلەیەك لەو چامەیە لە چوار ستوون پێکهاتووەو کێشی ئەو ستوونانەش چوار بڕگەییە. واتە هەر ستوونێ لە چوار بڕگە پێکهاتووە. گومانیش لەوەدا نییە،

کە ئێمە ئەو شێوە رەزمی هۆزانە، ئەگەر لە فارسەکانەوە وەرمانگرتبێ، ئەوا لە عەرەبەوە وەرماننەگرتووە. کەواتە ژمارەی چوار لە (عروض)ی هۆزانی کوردیدا رۆڵێکی گرنگی دروستکردووە. چونکە کێشی ستوونە سەرەکییەکان هۆزانی کوردی هەر چوار بڕگەیین. کەواتە هەر لە سەرەتاوە دەتوانین بڵێین، کە باوەگەورە کێشەکانی (عروض) لە هۆنراوەدا، چ کوردی بن و چ عەرەبی، ئەو کێشە، کە لە چوار بڕگەی درێژ پێکهاتووەو، کە بریتییە لە کێشی (عروض)ی ((مفعولاتن)) (ـ ـ ـ ـ).

چەند بڕگەیەك لە (عروض)دا رەزمێ (ریتم)ێ پێکدەهێنن، کە دووەم بەردی بناغەی دروستکردنی کێشە لە هۆزاندا. رەزم لە زمانی عەرەبیدا وشەی (بحر)ی بۆ دانراوە. هەروەها پێشی دەگوترێ (تفعیلة) بە پێی ئەوەی، کە هەر وشەیەك لە زمانی عەرەبیدا یەك رەزمی سەرچاوەیی بۆ دانراوە، کە ئەویش وشەی (فعل= ف.ع.ل)ە. ئیدیۆمی (تفعیلە)ش لە زمانی عەرەبیدا واتە (فعلسازی) یاخود تصریفی فعلەکانی نێو فەرهەنگی عەرەبی ، کە بناغەکەی (ئیقاع) دروستکردنە لە وشەدا یاخود نیشاندانی هارمۆنیەتی وشەکانە.

بێگومان کۆکردنەوەی چەند بڕگەیەکی (عروض)یش بۆ دروستکردنی رەزمێ لە هۆزاندا چەند یاسای جۆربەجۆری خۆی هەیە.

ئەوەی شایانی باسە، ئیمڕۆ بە لای کەمەوە چ هۆنراوەی نوێو چ هۆنراوەی کۆن (کلاسیك)ی کوردیمان، کە پێوانەی دەکەین، دەبینین ڕەزمەکانی چوارپڕگەیین. واتە هەر ڕەزمێ لە ڕەزمەکانی هۆزانی کوردی کۆنو نوێ ئەگەر بە (تفعیلة)و یاسای (عروض) کێشیان بپێوین، یاخود بە پەنجە بیانپێوین، دەبینین زۆربەی زۆریان چوار پڕگەیین، مەگەر بە دەگمەن ئیمڕۆ لە هۆنراوەی نوێی کوردیدا سێ پڕگەیی، یاخود پێنج پڕگەیی بەدی بکەین. ئەمەش هەڵبەت ئەوەمان بۆ دەسەلمێنێ، کە هۆزانی کوردی لە کۆنەوە لە یاساکانی هۆزانی فارسیەوە نزیکبووەو ئەوجا پاش دروستبوونی دەسەڵاتی ئیسلامو فەرهەنگەکەی لە نێو کورددا بە هۆی عەرەبەکانەوە بۆتە هۆی بەکارهێنانی (عروض) لە لایەن هۆزانڤانەکانمانەوە.

کەواتە بەردی بناغەی کێشەکانی (عروض) ئەو (کێش)ەیە، کە ڕەزمەکانی لە چوار پڕگە پێکهاتوون، کە درێژن ((مفعولاتن)) (ــ ــ ــ ــ). ئیتر هەرچی ڕەزمیتر هەیە هەمووی لەو ((مفعولاتن))ەوە خوازراون، یان بە هۆی زیادکردنی ئەو چوار پڕگەیە، یاخود کەمکردنەوەی ئەو چوار پڕگەیەیە.

یەکەم پرۆسێسی چۆنیەتیی خواستنی هەر ڕەزمێکیتر لە ڕەزمی چوار پڕگەیی ((مفعولاتن)) ئەوەیە، کە یەکێ لە پڕگەکانی ئەو تفعیلە چوارپڕگەییەی، کە درێژە بگۆڕرێ بۆ

پڕگەیەکی کورت. بە مەرجێ پڕگەی چوارەم نەبێ، کە لە چەپەوە بۆ ڕاست دەست پێبکەین بە ئەژماردنیان. واتە تەنها دەتوانین لە چەپەوە بۆ ڕاست یەکەمجار پڕگەی یەکەمی بگۆڕین، ئەوجا پڕگەی دووەمیو ئەوجا پڕگەی سێیەمی. واتە بە گۆڕینی ئەو ڕەزمە چوار پڕگەی درێژە سێ ڕەزمیتر بەدەست دەهێنین. وەک لە نموونەی لای خوارەوە دەیانبینین:

مفاعیلن ــ ــ ــ ب لە پاش کورتکردنەوەی یەکەمین پڕگەی درێژی مفعولاتن

فاعلاتن ــ ــ ب ــ لە پاش کورتکردنەوەی دووەمین پڕگەی درێژی مفعولاتن

مستفعلن ــ ب ــ ــ لە پاش کورتکردنەوەی سێیەمین پڕگەی درێژی مفعولاتن

ئەم ڕەزمانەش بوون بە سێ ڕەزمی سەرەکیی هەموو (عروض)، چ لە فارسی، چ لە کوردیدا، کە هەر یەکە لە زمانی عەرەبیدا ناوێکی تایبەتیی لێنراوە .

١ـ مفاعیلن هزج
٢ـ فاعلاتن رمل
٣ـ مستفعلن رجز

لە ئەنجامی کورتکردنی یەکێ لە پڕگە درێژەکانی، کە ماونەتەوە، تەنها پڕگەی چوارەمیان نەبێ، کە نابێ کورت بکرێنەوە. لەم سێ ڕەزمە چوار پڕگەییانە سێ ڕەزمی تر دروست بوون. ئێمە بۆ مەبەستی باشتر نیشاندانی ئەم پرۆسێسە لە ڕەزمی

(مفاعیلن)ەوە دەست پێناکەین، بەڵکو لە ڕەزمی (فاعلاتن)ەوە دەست پێدەکەین. لەبەر ئەوەی یەکەم بڕگەی (مفاعیلن) لە کاری یەکەممانـدا کورتبۆتەوەو هەر وەکو لەم نەخشەیەی لای خوارەوە دەیبینین:

فعلاتن ـ ـ ب ب لە ئەنجامی کورتکردنەوەی یەکەمین بڕگەی درێژ لە ڕەزمی فاعلاتن ــ ـ ب ـ

مفتعلن ـــ ب ب ـــ لە ئەنجامی کورتکردنەوەی دووەمین بڕگەی درێژ لە ڕەزمی مستفعلن ـ ب ـ ـ

مفاعلن ـــ ب ـــ ب لە ئەنجامی کورتکردنەوەی سێیەمین بڕگەی درێژ لە ڕەزمی مفاعیلن ـ ـ ـ ب

کەواتە بە پێی چۆنیەتیی ئەو پڕۆسێسی خواستنی سێ ڕەزمی تر لە ڕەزمە سەرەکییەکانی (عروض) بۆمان دەردەکەوێ، کە ئەو کێشەی، لەسەر بناغەی ڕەزمی ((مفاعیلن)) (ـــ ب ـــ ب) دادەمەزرێ لە خێزانی ((مفاعیلن)) (هزج)ە. هەروەها ئەو کێشەی، کە لەسەر بناغەی ڕەزمی ((فعلاتن)) (ـ ـ ب ب) دامەزراوە، لە خێزانی ((فاعلاتن)) (رمل)ە. ئەو کێشەی، کە لەسەر بناغەی ڕەزمی ((مفتعلن)) (ـــ ب ب ـــ) دروستبووە، لە خێزانی ((مستفعلن)) (رجز)ە. بەڵام وەکو دەردەکەوێ، تاکو ئێستا ڕەزمێکی چوار بڕگەییتر نییە، کە ((مستفعل)) (ب ب ــ

ــ) بێ و ئەگەر بشبێ ئەوا بە کارێکی نا ئاسایی دەژمێررێ.

بینیمان، کە یەك ڕێگای خواستنی ڕەزم لە ڕەزمیتر هەیە، کە یەکێ لە بڕگە درێژەکانی ڕەزمی باوك دەگۆڕێ بۆ بڕگەی کورت، ئەگەرچی دوایین بڕگەش بێ. ڕێگای دووەم بۆ خواستنی ڕەزمێ لە ڕەزمێکیتر ئەوەیە، کە دوایین بڕگەی ڕەزمی باوك نامێنێ. ئەم ڕێگایەش ئەم خشتەی لای خوارەوە بۆمان ڕووندەکاتەوە.

بنچینەی چوار بڕگەییەکان:

ـ ـ ـ ب مفاعیلن

ـ ب ـ ب مفاعلن

ـ ـ ب ـ فاعلاتن

ـ ـ ب ب فعلاتن

ـ ب ـ ـ مستفعلن

ـ ب ب ـ مفتعلن

ڕەزمی سێ بڕگەیی:

ـ ـ ب مفاعی (فعولن)

ب ـ ب فعول (بەکارنەهاتووە)

ـ ب ـ فاعلن

ـ ب ب فعلن

ب ـ ـ مفعول (بەکارنەهاتووە)

ب ب ـ فاعل (بەرکارنەهاتووە)

کەواتە بە پێی چۆنیەتیی ئەو پڕۆسێسە، واتە پڕۆسێسی خواستنی سێ ڕەزمی تر لە ڕەزمە سەرەکییەکانی (عروض)، بۆمان دەردەکەوێ، کە ئەو کێشەی لەسەر بناغەی

ڕەزمی ((مفاعلن)) (ـ ب ـ ب) دادەمەزرێ، لە خێزانی ((مفاعیلن)) (هـزج)ە. هەروەها ئەو کێشەی لەسەر ڕەزمی ((فعلاتن)) (ــ ــ ب ب) دامەزراوە، لە خێزانی ((فعلاتن)) (رمل)ە. ئەو کێشەش، کە لەسەر ڕەزمی ((مفتعلن)) (ــ ب ب ــ) دروست بووە، لە خێزانی ((مستفعلن)) (رجز)ە. بەڵام وەکو دەردەکەوێ، تاکو ئێستا ڕەزمێکی چوار پڕگەیی تر نییە، کە ((مستفعل)) (ب ب ــ ــ) بێو ئەگەر بشبێ، ئەوا کارێکی نەگونجاوە.

بینیمان، کە ڕێگای یەکەم بۆ خواستنی ڕەزمێ لە ڕەزمێکیتر ئەوەیە، کە یەکێ لە پڕگە درێژەکانی ڕەزمی ((مفعولاتن)) (ــ ــ ــ ــ) دەگۆڕرێ بۆ پڕگەی کورت، ئەگەرچی لێرەشدا دوایین پڕگەش بێ. بەڵام جگە لەوە ڕێگایەکی تریشمان هەیە بۆ پرۆسێسی ئەو خواستنە، واتە بۆ خواستنی ڕەزمێ لە ڕەزمێکیتر. یان بە ئیدیۆمی عەرەبی، وەرگرتنی تەفعیلەیەك لە تەفعیلەیەکیتر ئەویە، کە دوایین پڕگەی ئەو ڕەزمانەی لە ڕەزمی بناغەوە ((فعولاتن)) دروست بوون، نەمێنن و لەنێو بچن. بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم پرۆسێسەش، ئەم نەخشەیەی لای خوارەوەمان دروستکردووە:

بنچینەی ڕەزمە چوار پڕگەییەکان

ـ ـ ـ ب مفاعیلن

ـ ب ـ ب مفاعلن

ـ ـ ب ـ فاعلاتن

مەکتەبی بیروهۆشیاری

ـ ـ ب ب فعلاتن

ـ ب ـ ـ مستفعلن

ـ ب ب ـ مفتعلن

ڕەزمی سێ پڕگەییەکان

ـ ـ ب مفاعی (فعولن)

ب ـ ب فعول (بەکارنەهاتووە)

ـ ب ـ فاعلن (فاعلن)

ـ ب ب فعلن (فعلن)

ب ـ ـ مفعول (بەکارنەهاتووە)

ب ب ـ فاعل (بەکارنەهاتووە)

لە پاش ئەوە یەکەم: بۆمان دەردەکەوێ، کە لەم ڕێگایەوە سێ ڕەزمی سێ پڕگەیی دروست دەبێ، کە ئەمانەی لای خوارەوەن :

ـ ـ ب فعولن (لە خێزانی هـزج) ـــ ـــ ـــ ب مفاعیلن

ـ ب ـ فاعلن (لە خێزانی رمـل) ـــ ـــ ب ـــ فاعلاتن

ـ ب ب فعلن (لە خێزانی رمـل) ـــ ـــ ب ب فعلاتن

بەمە ڕووندەبێتەوە، کە لەم ڕێگایەوە سێ ڕەزمی سێ پڕگەیی بەکاردێ، وەکو لەم خشتەیەی لای خوارەوە بەدی دەکرێن:

خشتەی خێزانی (عـروض)ی سێ ڕەزمی کاریگەری سێ پڕگەیی:

ـ ـ ب فعولن (لە خێزانی) ـ ـ ـ ب مفاعیلن (هزج)

ـ ب ـ فاعلن (لە خێزانی) ـ ـ ب ـ فاعلاتن (رمل)
ـ ب ب فعلن (لە خێزانی) ـ ـ ب ب فعلاتن (رمل)

بەمەش ئاشکرا دەبێ، کە رەزمی سێ بڕگەیی ((مفعول)) (ب ـ ـ ـ)و ((فعول)) (ب ـ ب)و ((فاعل)) (ب ب ـــ) لەبەر ئەوەی بە بڕگەی کورت کۆتاییان هاتووەو لە (عروض)ی کوردیدا بەکار ناهێنرێنو ئەگەر کێش وەکو یەکێ لەم رەزمانە بێ، ئەوا دەبێ هەمان ئەنجام بەدەستەوە بدا، کە لە دەستنیشانکردنی رەزمەکانی ئەو کێشانەدا هەڵە روو دەداو دەبێ دووبارە بگێڕرێتەوە بەو رەزمانەدا.

رەزمی ئاسیایی لە زمانی کوردیدا چوار بڕگەییە. بە نەمانی دوایین بڕگەش دەتوانین لەوە رەزمێکی سێ بڕگەیی بەدەست بهێنین، یاخود دروست بکەین. بەڵام رەزمی دوو بڕگەییو یەك بڕگەییمان نییە. لەبەر ئەوە، بە شێوەی یەك بڕگەیی، یاخود دوو بڕگەیی لە جیاتیی رەزم لە هەندێ کێشی کوردیدا دەبینرێ، کە پێکهاتووە لە رەزمی درێژتر، کە بەشێکی قرتانی (عروض) لێکراوە. جگە لەمانە رەزمێکی سێ بڕگەییتریشمان هەیە، کە ئەویش ((مفعولن))ە، کە خوازەیەکی تایبەتی لە (عروض)ی کوردیدا بەکارهاتووەو دەبێ بە نیشانەی جیهانی (ـــ ـــ ـــ) نیشان بدرێ.

سێیەمین رێگا بۆ خواستنی رەزمێ لە رەزمێکی تر زیادکردنی بڕگەیەکی درێژە بە کۆتاییەکەیەوە. هەروەها بنچینەی ئەو کارە لە شەش رەزمی سەرەکیو لاوەکیی (عروض)دا دەبینین، کە لەم خشتەیەی خوارەوەدا بە روونی دیارە:

چوار بڕگەیی	پێنج بڕگەیی
ـ ـ ـ ب مفاعیلن	مفاعیلاتن ـ ـ ـ ـ ب
ـ ب ـ ب مفاعلن	مفاعلاتن ـ ـ ب ـ ب
ـ ـ ب ـ فاعلاتن	فاعلاتاتن ـ ـ ـ ب ـ
ـ ـ ب ب فعلاتن	فعلاتاتن ـ ـ ـ ب ب
ـ ب ـ ـ مستفعلن	مستفعلاتن ـ ـ ب ـ ـ
ـ ب ب ـ مفتعلن	مفتعلاتن ـ ـ ب ب ـ

هەر رەزمێکی (عروض)، کە زیاتر لە سێ بڕگەی (عروض)ی درێژی یەك بە دوای یەك بێ، گرانترو قورسترە لەوەی، کە لە شیعری کوردیدا بەکاربێ. بەڵگەش بۆ ئەو ئەوەیە، کە ((مفاعیلاتن)) (ـ ـ ـ ب) لە شیعری کوردیدا بەکارنەهاتووەو تەنانەت ((فاعلاتاتن)) (ـــ ـــ ـــ ب ـ)یش بۆ زمانی فارسی بە قورسو گرانی دێ. بەڵام لە شەش رەزمی پێنج بڕگەیی بەرەو سەرەوە چوار رەزمی، کە پێکهاتووە لە مستفعلاتن، مفاعلاتن، فعلاتاتنو مفتعلاتن، یاخود لە رابووردووی شیعری کوردیدا بەکارهاتووە، یاخود دەتوانرێ لە داهاتوودا بەکاربهێنرێ.

لێرەدا دەتوانین هەنگاوێکیتریش لە زەمینەی خواستنی رەزمەکاندا بچینە

مەکتەبی بیروهۆشیاری

پێشەوەو بڕگەی پێش دواییني هەر یەک لەو شەش ڕەزمە پێنج بڕگەییەی بەرەو سەرەوە، کە لە هەمان حاڵەتدا بڕگەی درێژە کورتکەینەوە. بۆ نموونە وەک لەم خشتەیەی لای خوارەوە دەبینین:

بڕگەی درێژە پێش دوایین:

ــ ــ ــ ــ ب مفاعیلاتن
ــ ــ ب ــ ب مفاعلاتن
ــ ــ ــ ب ــ فاعلاتاتن
ــ ــ ــ ب ب فعلاتاتن
ــ ــ ب ــ ــ مستفعلاتن
ــ ــ ب ب ــ مفتلاتن

دوای کورتکردنی بڕگەی پێش دوایین:

مفاعیلتن ــ ب ــ ــ ب
مفاعلتن ــ ب ب ــ ب
فاعلاتن ــ ب ــ ب ــ
فعلاتن ــ ب ــ ب ب
مستفعلتن ــ ب ب ــ ــ
مفتعلتن ــ ب ب ب ــ

لێرەوە دەبینین، کە دوایین ڕەزم، کە (ــ ب ب ب ــ) یاخود ((مفتعلتن))ە لە سێ بڕگەی کورتی یەک بە دوای یەک هاتووە. هەر ڕەزمێکیش، کە بڕگەکانی کورتو یەک بە دوای یەک بێ، سێ یاخود زیاتر بێ، خێراتر دەبێ، کە لە شیعری کوردیدا بەکاردێ. بەڵام لە ((مفتعلتن))دا دەبینین، کە بە کوردتکردنەوەی بڕگەی پێش دوایین لە شەش ڕەزم پێنج بڕگەیی دەستی ڕاستو پێنج ڕەزمی جوان

دروست دەبێ، کە هەمووی لە شیعری کوردیدا بەکارهاتوون، یاخود لە داهاتوودا بەکاردێنو ئەو پێنج دانەیە ئەمانەن: مفاعیلتن، مفاعلتن، فاعلاتن، فعلاتنو مستفعلتن.

دواهەمین خاڵ لەم خشتەدا ڕاستەوخۆ ئەمەیە، کە ((فعلاتن)) لە (عروض)ی ئاسایی (کلاسیکی)دا بە ((متفاعلن)) دەخوێندرێتەوە. بەڵام ناوی ((فعلاتن)) بۆ ئەم گونجاوترە، چونکە دەگاتە ئەوەی خواستنی ئەم ڕەزمە بە شێوەیەکی ڕاست لە فعلاتاتنو فعلاتنو فاعلاتن (باوکی رمل)ە.

هونەری خاڵبەندی لە چاپدا بە زمانی کوردی

پێشەکی:

ئیمڕۆ زۆربەی کتێبە کوردیەکانمان، لە قۆناغە جیاجیاکانی قوتابخانە کوردیەکانمان، هەر لە سەرەتاییەوە، تا دەگەنە زانکۆو خوێندنەکانی باڵا، کە بۆ فێرکردنی شێوازو هونەری نووسین تەرخان دەکرێن، دوو تەوەری سەرەکیی تیادا دەخوێنرێنەوە: مۆرفۆلۆجیو سینتاکس، کە دوو بابەتی هەرە گرنگن لە زماندا، کە رێساو رێزمانو رێنووسو لۆجیکی تیادا پێڕەو بکرێ.

ئەم نووسینە تایبەتە بە خوێندنەوەی ئەو لایەنە بۆ ئەوەی هەر کەسێ بیەوێ زانستیانەو لۆجیکانە بە دەقێ بە زمانی کوردی بنووسێ، یان لە سەر کۆمپیوتەر چاپی بکا، رەچاوی ئەو رێزمانو رێساو رێنووسە بکاو لە هەڵەی زمانەوانی دوورکەوێتەوە، بە تایبەتی لەم رۆژگارەماندا، کە ئامێری کۆمپیوتەر داهاتووەو بۆتە ئامرازێکی خێرا بۆ چاپکردنی دەق بە زمانی کوردی. ئەگەرچی شارەزایانی زۆر لە بواری چاپکردنو بەکارهێنانی ئەم ئامێرەدا زۆر بوون، بەڵام بە داخەوە، هێندەی زۆرییان، هەڵەی زمانەوانیو چاپیان زۆرە. هەروەها جێی داخە، زۆر لە نووسەرانمان تاکو ئێستا بۆ خۆیان فێری چاپ نەبوون بە کۆمپیوتەرو شارەزاییان پەیدا نەکردووەو تەنانەت نەشیانویستووە خۆیان شارەزا بکەن، بەڵکو ئێستاش هەر کاری نووسین بە دەستنووسی دەکەنو ئەوجا پەنجەنووسی دەکەن، یان دەیدەنە چاپکەرەکان (تایپێستەکان)و ئەو (تایپێستانەش) بێ بایەخدان بە شێوازی زانستیانەی چاپ، لە رووی رێنووسو رێزمانو بناغەی لۆجیکو زمانەوانییەوە، ئەو دەستنووسانە دەخەنە سەر کۆمپیوتەرو دەزگای چاپخانەکان هەر بە هەڵەو بێ بژارکردن بۆیان دەخەنە سەر لاپەڕەی گۆڤارو رۆژنامە کوردییەکان، یان دەیانکەن بە کتێبو هەر بە پڕ لە هەڵەیی دەیانخەنە بەرچاوی

خوێنەرانیان. بۆیە لە ئەنجامیشدا، هەڵبەت ئەو بەرهەمی ماندووبوونانە دەبنە بەرهەمی کاڵو کرچو بێ پێزو هەر بیرو بیرکردنەوەیەک لەو بابەتانەدا بووبن، بە کاڵو کرچیو بێ پێزیو لاوازیو نازانستانە دەگوێزرێنەوە لە کەسانێکەوە بۆ کەسانێکیتر.

بۆیە، من لەم بوارەدا، بە پێویستم زانی بۆ رێنووسی زانستیانەی زمانی چاپکراوی کوردی، هەندێ بناغەی پێویست دەستنیشان بکەم، کە بریتین لە هەندێ ئامرازو هۆکار، کە یان (پیت)ن، یان (وشە)ن، یان (رستە)ن، یان (دەربڕین)ن، کە بۆ ئەوەی دەق بە زمانی کوردی بە راستیو بێ هەڵەکردن بنووسرێ، یان چاپ بکرێ.

یەکێ لە هەرە گرنگترین لایەنەکانی رێنووسی زمان (خاڵبەندی)یە. واتە دانانی ئەو نیشانە پێویستانەن، کە لە نێو بەشەکانی رستە، نەک لەبەر رازاندنەوەو جوانکاریکردنی دەق، بەڵکو لەبەر ئەوەی خوێنەرانی ئەو دەقە بزانن بە شێوەیەکی لۆجیکی بە تەواوی لە واتاو ناوەڕۆکی رستەکەو دەقەکە تێبگەن. بۆ نموونە ئەگەر هاتو رستەیەک لەم جۆرە بێتە بەرچاومان: (لێبوردن پێویست ناکا ئیعدام بکرێ) بێ ئەوەی خاڵبەندیی تیادا بکرێ، رەنگە بە دوو جۆر واتا لە هەمان رستە تێبگەین:

(لێبوردن، پێویست ناکا ئیعدام بکرێ.)

یان

بیر ـ ئاوەز ـ زمان ....

(لێبوردن پێویست ناکا، ئیعدام بکرێ.)

بێگومان تەنها هەر بە هوی گۆرینی شوێنی ئەو (،)یە واتاو لۆجیکی رستەکە بە تەواوی لە یەکەمدا بە جۆرێ کەوتەوەو لە دووەمدا بە جۆرێکیتر کەوتەوە.

دیارە (خاڵبەندی) لە زماندا ئەو رۆڵە دەبینێ، کە یاسای هاتووچۆ لە سەر شەقامدا دەیبینێ. ئەگەر هاتو هەڵەیەکی بچووک لە هەر یەکێکیاندا بکرێ، رەنگە بەرژەوەندیی مرۆڤیشی تیدا زیانبەخش بێ.

کەواتە، ئامانجی ئەم نووسینە هەوڵو تەقەللایە بۆ هاوکاریکردنی نووسەرو چاپکەرە بە زمانی کوردی، بۆ ئەوەی رێژەو ئاستی بەهرەو شارەزاییو زانیارییە تیۆریو پراکتیکیەکانی خۆی لە بواری نووسینو چاپکردنی دەق بە کۆمپیوتەر زیاتر بکاو بەرزتر بکاتەوە، ئەوەش بە بەکارهێنانی کۆمەڵێ ئامرازی پەیوەندی بۆ بەستنەوەی کۆمەڵێ وشە لە نێو رستەدا، یاخود بەستنەوەی کۆمەڵێ رستە بە یەکترەوە. هەروەها ئامانجی ئەم نامیلکەیە ئەوەشە، کە نووسەر یان چاپکەر بتوانێ چۆن کاری خاڵبەندی لە دەقدا بە شێوەیەکی راستو زانستانە بکا. لە هەمان کاتدا هانی بدرێ، کە چۆن بتوانێ بەهرەکانی خۆی لە بواری مۆرفۆڵۆجیو سینتاکسو فیلۆلۆجی لە زمانی کوردیدا زیاتر بکاو بتوانێ چۆن بەراودیان لەگەڵ زمانی ستانداردیتری بێگانەدا بکا. هەروەها بتوانێ

چـۆن فۆنــتو کیبــۆردی کــوردی بــە شــێوازە راستەکـەی بکـار بهێنـیێو هونـەرسـازیی تیـادا بنوێنیێ.

خاڵبەندی:

بەکارهێنانی بۆشـایی‌و نیـشانەی نـەریتـی‌و یاسـاو رێـسایی‌و بـاوو لـە چـاپکردن بـە وردی‌و راسـتی لـە سـەر ئـامێری چـاپ، بـۆ نموونـە (کۆمپیوتەری کەسـی)، وەک یارمـەتیـدەرێ بـۆ تێگەیـشتن‌و بـە راسـتی خوێندنـەوەی دەقـی دەسـتنووس، یـان دەقـی چـاپنووس، چ بـە بێـدەنگـی‌و چ بـە دەنگـەوە، کـارێکی یـەکجـار گرنگە.

هـەڵبـەت وشـەی (خاڵبـەنـدی) لـە زمـانی کوردیدا وشـەیـەکـی لێکـدراوە، کـە یـەکـەمیـان (خـاڵ)ەو دووەمیـان (بـەنـدی)یـە. هـەردوو وشـەکـەش پێکـەوە واتایـەک دەبـەخـشن، کـە بـەکارهێنـانی خـاڵی پێویـستن لـە رسـتەدا، وشەکانی تیا پێکەوە بە شـێوەیـەکـی راسـتو پڕ واتاو ژیریێژانە پێکەوە ببەستێتەوە.

ئەوەی راستی بێ بەر لەوەی ئێمـەی کـورد وشـەی (خاڵبەندی) دابهێنـین، زۆر لـە مێـژووی کۆندا بە زمانی لاتـین داهـاتووەو نـاوی لێنـراوە (*punctus*). پاشان بووە بە (point). بـەڵـام لـە سەدەی پانزەهەمەوە تـا سـەرەتـای سـەدەی هەژدەهـەم، ئـەم زاراوەیـە بـووە بـە بابـەتێکـی جیـاو تایبـەتو سـەربـەخـۆ لـە نێـو زمـانی ئینگلیزیداو وەک خاڵبەندی (pointing)و پاشان

وەک ئیدیۆمی (punctuation) بۆ یەکەمجار لـە نێوەڕاستی سـەدەی شـانزەهـەمدا چۆتـە نێـو فەرهـەنگـەوە. بـەکارهێنـانی ئـەو خاڵبـەندییـە تـەنهـا بـە شــێوەی خـاڵێ نێـوان دووپیتـی دەنگـدار، کـە پیتێکـی بێـدەنگیـان کـەوتبێتـە نێوانەوە. ئـەم کـارەش یـەکـەمجـار لـە نێـو ئـەو دەقانەدا بەکـارهێنراون، کـە بـە زمـانی عیبـری (هیبرۆ) بوون.

لـە سـەدەکـانی شـانزەهـەمـەوە تیـۆرو بەکارهێنانی (punctuation) بوو بە دوو لەتەوە لە نێوان دوو رێبازی بیرکردنـەوەوە: یـەکـەمیـان (elocutionary school)، واتـە رێبـازی شـێوەی وتارخوێندنــەوە، یــان دووان لــە کۆبوونــەوەی گشتیدا، یاخود هونـەری دەق خوێندنـەوە، کـە لە دوای سـەدەکـانی نێـوەڕاسـتەوە خـەڵکیـان فێرکردووە چۆن بە خاڵ دانان چـارەسـەری ئـەو جۆرە رستانە بکەن، کە زۆر درێژ بوون‌و قـورس‌و گران بوون بۆ خوێندنـەوەیـان. بـە تایبـەتـی ئـەو کاتانـەی، کـە وتـاردەرەکـان بـە دەنگـی بـەرز دەقیــان بــۆ بیــسەرانو ئامــادەبووانیــان خوێندۆتـەوە. دووەمیـان (syntactical school) رێبازی تایبەت بە رستەداڕشتن، یان تایبەت بـە رستەسازی، کە کەسەکانی خۆیان کەمتـر بـە سەپێنەر لە رێبازەکەی‌تر دەزانی، بەڵکو خۆیـان بە کەسانێ دەزانی، کە رابەر بن لە داڕشتنی رستەی رێزمانی. بە تایبەتی لە نیشانەدانانی پـشوو، لـە نێـو ئاخاوتنـدا، یـان بـڕین لـە نێـو رسـتەی رێزمانیـدا. ئـەم رێبـازە لـە کۆتـایی

سەدەی هەڤدەهەمەوە لە ئەوروپادا گەشەیکرد. بەڵام، ئەوەی شایانی باسە، ئەم ڕێبازە ڕۆڵێکی گرنگی نواند لە داهاتووی ئەو سەردەمەی زمانی ئینگلیزیدا، کە بووە هۆی ئەوەی بتوانرێ دەستنیشانی ریتمی جوانی زمانی نووسین‌و ئاخاوتنی ئینگلیزی بکرێ، لە پاڵ دانانی (خاڵبەندی) بە شێوازێکی راستتر.

ئیمڕۆ ئەو خاڵبەندییەی لە زمانی ئینگلیزی‌و زمانەکانی ئەوروپای رۆژئاوادا بەکارهاتووە، سەرچاوەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی کلاسیکی زمانی گریک‌و لاتین. دەستنووسەکانی سەردەمی گریک بەردەوام بە جۆرێ نووسراونەتەوە، کە هیچ پرینی لە نێوان وشەو رستەدا نەبووبێ. بەڵام لە هەندێکی کەم لەو دەستنووسانەی، کە کۆنتر بوون لە سەدەی پێنجەمی پێش مێژووی زایینی، بڕگەکانی رستە یان بە هێڵێکی ستوونی، یان دوان، یاخود سێ لە یەکتر جیاکراونەتەوە. لە هەرە کۆنتری دەقی ئەدەبیی گریکەکاندا، لە سەدەی چوارەمی پێش مێژووی زایینی، کە لە سەر گەڵای بەرەدی تۆمارکراوە، هێڵی لاکێشەیی چۆتە نێو رستەوە. ئەمە تاقە شێوەیەکی خاڵبەندی بووە، کە (ئەڕستۆ) باسیکردووە.

خاڵبەندی لە زمانی ئینگلیزیدا لە ١٦٠٠ی مێژووی زایینیەوە دەستی پێکردووە.

لە کۆتایی سەدەی شانزەهەمدا نووسەرانی زمانی ئینگلیزی هەر هەموو

کەوتنە لاساییکردنەوەی (ئەڵدۆی بچووک younger Aldo)، کە لە ساڵی ١٥٦٦دا کۆمەڵێ نیشانەی خاڵبەندیی داهێنابوو. هەڵبەت ئەو ڕێبازەی ئەو کەسە گرتوویەتییە بەر (elocutionary) بووە، نەک (syntactical).

لە زمانی (جاپان)یشدا خاڵبەندی بە دوو سیستمی جیاواز بەکاردێ: (کێریتن *kaeriten*)و (کونتن *kunte*)، کە لە سەدەی هەژدەیەمەوە بەکارهاتووە بۆ ڕوونکردنەوەی واتاکان‌و بنەمای ڕێزمانیی دەق لە نووسینی (چینی)دا. وەک بەرەنجامێکی پەیوەندی دروستکردنیش لەگەڵ ئەوروپییەکاندا لە سەدەی پانزەو شانزەی مێژووی زایینیدا، نیشانەی بەتاڵ ([ ])و نیشانەی لار (\ ) لە ساڵی ١٦٠٣ تا ساڵی ١٨٦٨ بە هەمان شێوەی ئەوروپییەکان خاڵی کۆتایی ئاخاوتن، یان رستە بەکارهاتووە، یان بە شێوەی (،) وێرگوله بەکارهاتووە. بەڵام لە ساڵی ١٨٦٨ بە دواوە، جاپانیەکان لە بریی ئەو دوو نیشانەیە داش (ـ)یان بەکارهێناوە.

مێژووی خاڵبەندی لە زمانە ئافریقاییەکانیش بەشێکە لە مێژووی ئەو دەستنووسانەی، کە لە وڵاتە جیاجیاکانی ئەوروپادا بەکارهاتوون. کەواتە دیسان ئەو شێوازە خاڵبەندییەی لە وڵاتانی ئافریقادا بەکاردێن، بناغەکەیان هەر دەگەڕێتەوە بۆ شێوازی ئەلفابێتی گریک، بەڵام بە هەندێ گۆڕان، کە زمانی نووسینی ناوچەیی (میللی) دایهێناوە، بە تایبەتی، کە

میسرییە کۆنەکان دایانهێناوە، کە لە دەستنووسەکانی زمانی سامیەکانی باشوورەوە داهاتووە، کە پێیانەوە دەگوترێ (ئەتیووبی)، (بەربەری)، (سواهیلی).

مەکتەبەی پڕۆهۆشیاری

فەرهەنگی نیشانەکانی خاڵەندی:

جۆری نیشانه	له زمانی كوردیدا	له زمانی عەرەبیدا	له زمانی ئینگلیزیدا
((_))	جووتەکەوانە	المزدوجتان	Bracket
.	خاڵ	نقطة	Point
ـ	داش	عارضة	Dash
(_)	دوو مەحاق	الهلالان	Brackets
=	نیشانەی پاشکۆیی	علامة التابعية	Mark of continuity
؟	نیشانەی پرسیار	علامة استفهام	Question mark
" _ "	نیشانەی خواستن	علامة اقتباس	Quotation mark
:	نیشانەی روونکردنەوە	علامة توضيح	Colon
...	نیشانەی سڕراوە	علامة حذف	Dots of suspension
؛	نیشانەی لێکدانەوە	علامة التفسير	Interpretation mark
[_]	نیشانەی قەتیس	علامة حصر	Brackets

مەکتەبەی پڕۆهۆشیاری

دەقی وەرگێڕاو:

چەند وانەیەکی مێژووی بیری رامیاریی نوێ

کە لە لایەن (ئیحسان عەبدولهادی)ی مامۆستای بابەتی بیری رامیارییەوە بۆ قوتابیانی قۆناغی سێیەمی کۆلێژی زانستەکانی رامیاریی سەر بە زانکۆی سلێمانی وتراونەتەوە

مێژووی مرۆڤایەتی هەڵبەت تەنها بە ئاماژەکردن بە رووداوە مەزنەکان دیاری ناکرێ، بەڵکو بە ئاماژەدان بەو بیرە رامیارییانەش دەبێ، کە زۆر جار بەشێ بوون لە هێنانەدیی

ئەو رووداوانە. رامیاریش وەک شێوەیەك لە شێوەکانی زانین (المعرفة)، نەک وەک شێوەیەک لە شێوەکانی کردار، بابەتەکەی رەفتاری مرۆڤایەتییە لە سنوورێکدا، کە پەیوەندیی بە حوکومڕانیی کۆمەڵانەوە هەیە، چ لە ناوخۆو چ لە دەرەوە. بەڵام ئەم رەفتارە دابڕ نییە لەو بیرە رامیارییانەی تیایدا رەنگ دەدەنەوە. بەڵکو رەنگە بەمە بوونو سروشتی مرۆڤ لە ئاژەڵ جیابکرێتەوە. بێگومان رەفتاری ئاژەڵی بە سروشت (غریزە) بەڕێوە دەچێ، بەڵام رەفتاری مرۆڤی بە بیرو بیرکردنەوە بەڕێوە دەچێ. چونکە مرۆڤ بەر لەوەی هەر رەفتارێ بنوێنێ، پێشتر لە مێشکی خۆیدا بە شێوەی ئاوەز (عقل) دەیسازێنێو ئەوجا دەینوێنێ. سەبارەت بە رەفتاری رامیاریش، مرۆڤ بەر لەوەی بینوێنێ، پێشتر لە مێشکیدا بە شێوەی بیری رامیاری دەیسازێنێ.

ئێمە، لەم لێکۆڵینەوەیەماندا هەوڵ دەدەین لەو بیرە رامیارییانە بدوێین، کە رووداوە مێژووییە رامیارییەکانیان بەڕێوە بردووەو رەفتاری مرۆڤایەتیی رامیاریشیان بەڕێوە بردووە. بە تایبەتی لە چوارچێوەی پەیوەندییەکانی بە حوکومڕانیی کۆمەڵگاکانەوە، هەر لە سەردەمی راپەڕینەوە تا دەگاتە سەرەتاکانی سەدەمی بیستەم.

لەم خوێندنەوەیەماندا هەوڵ دەدەین باس لە بیری رامیاریی نوێ بکەین لە چوار بەشدا، کە بەشی یەکەمی تەرخان بکرێ بۆ

خوێندنەوەی بیری رامیاری لەو لایەنەوە، کە رووبەڕووی کێشەی دروستبوونی دەوڵەتی پۆزەتیڤیزمو شێوازی رەهای دەبێتەوە. بەڵام بەشی دووەمی تەرخان بکرێ بۆ خوێندنەوەی بیری رامیاری لەو لایەنەوە، کە رووبەڕووی ئەو ململانێو دژایەتییە ئایینییە دەبێتەوە، کە بزووتنەوەی چاکسازیی ئایینی تەقاندوویەتیەوە. بەشی سێیەمیشی تەرخان بکرێ بۆ خوێندنەوەی بیری رامیاری لە سەردەمی هەڵاتنی کازیوەو بەرەبەیانی لیبرالیزم. بەشی چوارەمیشی بۆ خوێندنەوەی بیری رامیاری لە سەردەمی ئاڵۆزیو توندوتیژیی لیبرالیزم.

هەڵبەت خوێندنەوەی بیری رامیاری لە لایەنە جیاجیاکانیەوە پێویستی بە زانینی بەربڵاوو بەرفرەوان هەیە لە بارەی مێژووی ئابووریو مێژووی رامیاریو مێژووی رووناکبیرییەوە لە هەموو سەردەماندا. جگە لە زانینی بەربڵاوو بەرفرەوان سەبارەت بەو بیرو باوەڕو فەلسەفەو بۆچوونانەی، کە هەر سەردەمێ لە سەردەمانی پێ دەستنیشان دەکرێ.

بیری سیاسی لە سەردەمی راپەڕینو لە دەوڵەتی پۆزەتیڤیزمدا

سەردەمی راپەڕین لە ئەورووپادا ئەوکاتو ساتە دەگرێتەوە، کە بە گشتی دەکەوێتە نێوان سەدەی شانزەو حەڤدەوەو قۆناغێکی دیاریکراوی مێژووی گشتی دەخاتە بەرچاو.

بێگومان راپەڕین بە واتای لەدایکبوونی تازە هاتووە. بەڵام، ئەم لەدایکبوونە تازەیە بووژانەوەی وێژەیی باڵای گرتۆتە خۆ، واتە ئەو چەشنە وێژەیەی لە ئامێز گۆتووە، کە دووبارە لەدایکبۆتەوە. هەروەها لەدایکبوونی هونەرەکانی تری وەك هەڵبەستو نووسین. بەڵام ئەم راپەڕینە بووژانەوەیە واتایەکی بەرفرەوانتری بە هۆی زانای سویسری (جاکۆب برکهارت)ەوە وەرگرتووە، کە پێی لەسەر ئەو واتایە داگرتووە، کە مێژوونووسی فەرەنسی (میشلە) دایناوە، کە دەڵێ سەردەمی راپەڕین ئەو سەرهەڵدانی وێژەو هونەرە نییە، کە ئادەمیزاد دایهێناوە، بەڵکو راپەڕینی مرۆڤ خۆیەتی.

(برکهارت) راپەڕینی بەوە دەستنیشان کردووە، کە نموونەی باڵای رووناکبیرییەو لەسەر ئەو بناغەیە دامەزراوە، کە مرۆڤ پێوەی پابەندە پاش ئەوەی گەشەی پێکردووەو بۆتە هۆی پێشکەوتنی بە ئاراستەی کەسایەتیی بەهێزو بە هەستکردنی تەواوی بە تاکیی خۆی بەرابنەر بە ژیان بە شێوەیەکی گشتیو بەرامبەر بە دەوڵەت بە شێوەیەکی تایبەتی. واتە مرۆڤ پێناسەی ئامانجەکانی خۆی دەکا لە رووی کەسایەتییەوەو رێڕەوی

ژیانی خۆی وەك تاکێکی سەربەستو ئازاد دەستنیشان دەکا. واش دەبینێ، کە واتای لەدایکبوونی نوێ، لەدایکبوونەوەی سەردەمانی کۆنی گریکە بە تایبەتیو رۆمانییە بە پێی ئەوەی، کە نموونەی قەوارەیەکی رۆشنبیریی تایبەتە، واتە رێبازێکی نەریتییە (کلاسیکە)، کە پەیوەستە بە میراتیی فەرهەنگو کولتوورو رۆشنبیریی ئەو سەردەمو قۆناغانە، هەروەها نموونەی لایەنی کەسایەتییەو هەستە، کە ئامرازن بۆ دەربڕینی ناخی خودی مرۆڤ. بەڵام (هێنری لڤیفەر) بەلایەوە وایە، کە راپەڕین سیماو خاسیەتی وەرچەرخانی قووڵی تیادا بووە لە بناغەکانی ئابووریو ژێرخانی کۆمەڵایەتی. بە واتایەکی تر، لەدایکبوونی داکەوتێکی نوێ، واتە لەدایکبوونی قۆناغی سەرمایەداری.

بەڵام ماوەتەوە سەر ئەوەی دەستنیشانی ئەو قۆناغە بکەین، کە بەشێکە لەم سەردەمە، بە تایبەتی مێژووی سەرەتای ئەم سەردەمە، کە بە یەك شێوە پێناسە ناکرێ. هەن، کە سەرەتای ئەم سەردەمە دەگەڕێننەوە بۆ سەدەی سیانزەهەم، کە ئیتر دەستبەرداری ئەو نەریتە بیزەنتینیانە بووە، کە لە بواری وێژەو هونەردا بەرچاوبوونو بە رەقو دژواریش ناسراون. کەسانیتریش هەن وا دەبینن، کە سەرەتاکەی لەگەڵ کۆتایی سەدەکانی نێوەڕاستدا بووە، بە تایبەتی لەگەڵ کەوتنی شاری کۆنستانتینەدا بووە.

ئیتر لەو سەردەمەوە هونەرو زانستەکان لە وڵاتی ئیتاڵیادا گەشەیانکردووە، بە تایبەتی بە هۆی ئەو خەڵکانەی یۆنانەوە، کە شاری کۆنستانتینەیان بەجێهێشتووەو روویان لە ئیتاڵیا کردووە. بەڵام (برکهارت) سەرەتای سەردەمی راپەڕین دەگەڕێنێتەوە بۆ سەرەتای سەدەی پانزەهەم بە پێی ئەوەی، کە لایەنی کەسایەتیو هەستکردنی توند بە تاکە کەسی لەو مێژووەوە گەشەیان سەندووە.

ئەوەی دەیبینین لە دەستنیشانکردنی سەرەتای راپەڕین (رێنیسانس) هەوڵدان بوون بۆ دەستنیشانکردنی هەندێ لە دیاردەکانی: وەك گەشەکردنی وێژەو هونەر، سەرهەڵدانەکانی رووناکبیریی نەریتانە (کلاسیکی)، پێگەیشتنی لایەنی کەسایەتیو هەستکردن بە خودی تاکەکەسی، .. هتد. واتە خۆبەستنەوە بە رواڵەتو بێ گەڕانەوە بۆ سەرچاوەکانی ئەو رواڵەتانە، واتە بێ گێڕانەوەی ئەو دیاردانە بۆ نەژادو بنچینە کۆمەڵایەتییەکانی، کە بوونەتە هۆی پێکهاتنی. کەواتە سەرەتای سەردەمی راپەڕین دەبێ بگەڕێنرێتەوە بۆ سەرچاوە کۆمەڵایەتییەکەی.

هەڵبەت گەشەی وێژەو هونەرو سەرهەڵدانی رووناکبیریی کلاسیکیو گەشەی لایەنی کەسایەتیو هەستکردن بە خودی تاکەکەسی پابەند بووە بە شێوازێکی نوێ لە پەیوەندیی کۆمەڵایەتی، کە ئەویش پەیوەندیی سەرمایەدارییە، کە بەرە بەرە

جێگای پەیوەندیی دەرەبەگایەتیی گرتۆتەوە. هەڵبەت پەیوەندیی سەرمایەداری سیماو رووخساری لە ئامێزی کۆمەڵی دەرەبەگایەتییەوە دەرکەوتووە، ئەو سیماو رووخسارەش تا بەر لە سەدەی پانزەهەم روون نەبووە، چونکە لەم مێژووەوە بووە، کە ئەم پەیوەندییە سەرمایەدارییە لە نێو کۆمەڵدا بۆتە باو، بە تایبەتی پاش ئەوەی لایەنی ئابووریی بازرگانی (مێرچەنتلی) هاتۆتە سەر روو. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەبێ ئاماژە بۆ ئەوە بکرێ، کە پەیوەندیی ئابووری لە هەموو وڵاتانی ئەوروپادا، لە یەك کاتدا، لەو سەردەمەدا نەبۆتە باو. بۆیە سەردەمی راپەڕین، لە کاتی دەرکەوتنی، وڵات بە وڵات جیاوازیی هەبووە. بەو جۆرە دەردەکەوێ، کە سەردەمی راپەڕین، بە پێی گرێدانی دەرکەوتنی بە دەرکەوتنی پەیوەندیی سەرمایەدارییەوە، خاسیەتی ئابووریو کۆمەڵایەتیو رامیاریو رووناکبیریی تایبەتی لەگەڵ خۆیدا هێناوە، کە هەر ئەمانەش بەشداربوون لە پێکهاتەکەی. هەر ئەم خاسییەتانەش، بێگومان بوونەتە سەنگی مەحەکی ئەو بیرە رامیارییەی، کە لەم سەردەمەدا دەرکەوتووە.

پێشتر روونمانکردەوە، کە سەردەمی راپەڕین سەردەمێکی لەدایکبوونی پەیوەندیی سەرمایەداری بووەو ئەم پەیوەندییەش لە سەر جۆرە بناغەیەکی ئابووری دامەزراوە، کە

پێی دەگوترێ ئابووریی بازرگانی (مێرچنتلی). هەڵبەت ئەم چەشن و دیاردە ئابوورییەش بناغەکەی ئەمانەی خوارەن:

١ـ باوەڕکردن بە گرنگیی سامانی دراو، واتە گرنگیی کانزا بەنرخەکان. هەڵبەت دەستکەوتنی ئەم کانزایانە بوونەتە بناغەی دەوڵەمەندکردنی دەوڵەت. واتە ئەو دەوڵەتەی لە رووی ئابوورییەوە دەوڵەمەند بێ، ئەو دەوڵەتەیە، کە زۆرترین بەشی کانزای هەیە.

٢ـ بەدەستهێنانی کانزای بەنرخ ئەو جۆرە کارو چالاکییانەن، کە دوڵەت دەبێ بایەخیان پێبدا. فرمانڕەوا پێویستە لەسەری کارو هەوڵو ئەرکەکانی میللەت رێکبخاو رابەرایەتییان بکا بۆ بەدیهێنانی ئەو ئامانجە بە پێی بڕیارو فرمانی پادشایەتی.

٣ـ دەوڵەت بۆ بەدیهێنانی ئەو ئامانجە بە پێی نەخشەو پلانێ کار دەکا، کە لەسەر بناغەی پاراستن و پارێزگاریکردنی ئەو کانگا بەنرخانە دامەزرابێ، کە لە نێو خاکەکەیدا هەیەو ئەگەر نەشیبێ، دەبێ بۆ دەوڵەتی پەیدا بکا. بۆیە، کارو چالاکیی ئابووری لە سەردەمی راپەڕیندا بە بەرنامەو نەخشەی دەوڵەت بەڕێوە دەچێ تا دەگاتە دابینکردنی مۆنۆپۆڵکردنی کانزاکان لە هەر جێگایەکدا هەبن و دابینکردنی رێگاوبانی هێنانەژوورەوەی زۆرترین بەش لە بەرهەمەکەی و نەهێشتنی چوونە دەرەوەی و گرتنەبەری رێبازێکی رامیاریی و ئابووری، کە بە دوو رووی جیاوازدا

ئاڕاستە بکرێ: رووی هاندانی ناردنی کاڵا بۆ دەرەوەی خاکی دەوڵەت بۆ بەرانبەری هێنانە ناوەوەی بەرهەمی کانزای بەنرخ و کەمکردنەوەی هاوردنی ئەو جۆرە کاڵایانەش، کە دەبنە هۆی بردنە دەرەوەی بەرهەمە کانزاییەکان.

٤ـ بۆ گەیشتن بەم جۆرە هاوسەنگییە ئابوورییەش، دەوڵەت دەبێ پشتگیریی کاڵا ناردنە دەرەوە بکا. بۆ ئەو کارەش هانی بەرهەمهێنانی پیشەسازی بدرێ و پشتگیریی لێبکرێ، بۆ ئەوەی بە هەرزانترین نرخ بێتە بەرهەمو پاشان کاڵا بێتە فرۆشتن بە هەرزانترین نرخ بۆ ئەوەی سەرکەوتنی پی‌پرکێ بەدەست بێ و زۆرترین بەشی لێ بفرۆشرێ. هەروەها دەوڵەت پێویستە لەسەری تا بتوانێ رێگا لە کڕینی کاڵا لە دەرەوەی وڵاتەوە بکرێ، بەڵام تەنها ئەو کاڵایانە نەبێ، کە دەبنە هۆی وەبەرهێنانی زیاتر.

٥ـ بەدیهێنانی ئەم ئامانجە پێداویستیی ئەوە دروست دەکا، کە ناچاری ببێ بۆ کۆڵۆنیکردنی دەوڵەت و ناوچەی تر لە پێناوی دەستکەوتنی کانزای بەنرخ و بەربڵاوکردنی بازاڕی کاڵا ناردن بۆی و لە پێناوی دەستکەوتنی کەرەستەی خاو.

٦ـ بێگومان لەبەر ئەوەی بەدیهێنانی ئەم ئامانجانە بەبێ بەربەرەکانێی نێوان بەرژەوەندییە نەتەوەییەکان نابێ، بۆیە،

پێشبڕکێی نێوان دەوڵەتان بوونەتە هۆی پەیوەندیی تایبەتی ئەم سەردەمە. پێشبڕکێش هەرگیز نەبووەتە هۆی هیچ جۆرێ لە جۆرەکانی هاوسەنگی لە نێوان دەوڵەتاندا، چونکە ئەو بناغەیە باو بووە، کە دەڵێ: "کەس ناتوانێ برەو بباتەوە تا کەسێکی تر برەوەکە نەدۆڕێنێ." بۆیە روون بووە، کە جەنگ هەر دەبووایە هەڵگیرسایە.

بێگومان پەیوەندیی سەرمایەداری لە سایەی (مێرچنتلی)دا کاردانەوەی لە رووی کۆمەڵایەتییەوە هەبووە. بە شێوەیەکی گشتی دەکرێ بگوترێ، کە خاوەنی مووچە کەمەکان چوونەتە رێژەی هەژارییەوە. بەڵام بازرگانانو خاوەن بانقەکانو بەرهەمهێنەران بە پەیژەی دەوڵەمەندیدا خێرا سەرکەوتوون، کە ئەوەش کاریگەریی لەسەر بنکەی چینە کۆمەڵایەتییەکان بووە لە نێو کۆمەڵدا. بە وشەیەکی روونتر، ئەم گۆڕانکارییە لە بنکەو دامو دەزگا ئابوورییەکاندا بۆتە هۆی گۆڕانکاری لە بنکەو دامو دەزگا کۆمەڵایەتییەکاندا. چونکە ئاغاکان ئەو پلەو پایە کۆمەڵایەتییانەی خۆیانیان لەدەست داوە، کە لە سەردەمەکانی نێوەڕاستدا بوویانەو لە بریی ئەوان چینێکیتر هاتۆتە کایەوە، کە چینی بۆرژوا بووە.

ئەم دیاردەیەش بە هۆی ئەوە روویداوە، کە بەرهەمی زۆری کانزایی گران هاتۆتە نێو دەوڵەتانی ئەوروپاوە، لە ئەنجامی ئەوەش لەپڕ نرخی کاڵا بەرزبۆتەوەو رەنگە بووبێتە هۆی

دەوڵەمەندبوونی چینی ئاغایان ئەگەر جوتیارانیان لە بریی کرێی زەویەکانیان، واتە زەویی ئاغاکان بەشێ بەرو بوومی زەوی بدەن. بەڵام ئەو جوتیارانە لە بریی ئەوە بڕی پارەیان بە ئاغاکانیان داوە. بە هۆی زۆربوونی بەرهەمی کانزای گرانیش بەهای پارە دابەزیوەو بەهۆی ئەوەوە نرخی راستەقینەی کرێی زەوی دابەزێو نرخی راستەقینەی دەستکەوتی پارەیان دابەزێ.

ئەوەی سوودی لە داڕووخانی ئابووریی چینی ئاغاکاندا دی، چینی بۆرژوا بوو، بە جۆرێ، کە ئاغاکان ناچار بوون بەرە بەرە بۆ بژێویی خۆیان زەویەکان بفرۆشن، تەنها بۆ ئەوەی پلەو پایە کۆمەڵایەتییەکەی خۆیان لە نێو کۆمەڵدا بهێڵنەوە. هەڵبەت ئەو زەویانەش، کە فرۆشراون زۆر بوونو بۆتە هۆی ئەوەی نرخیان بێتە خوارەوە. چینە بۆرژواکەش بووە، کە ئەو زەوییانەی کڕیوە. بەهۆی ئەوەشەوە بژێویی زۆر داهاتووە، نەك هەر وەکو هێزێکی ئابووری بێ، بەڵکو وەکو هێزێکی کۆمەڵایەتی. دەبێ ئەوەش لە یاد نەکەین، کە بەڕێوەبەرایەتیی فەرمانڕەوایی‌و پادشایەتیش رۆڵی گەورەیان لە لاوازکردنی چینی ئاغاو بەهێزکردنی چینی بۆرژوادا بینیوە. هەڵبەت ئارەزووکردن بۆ دەرباری پادشایەتیش بۆ فرەوانکردنی سنووری دەسەڵاتی، زۆر جار تووشی بەرنگاربوونەوە هاتووە لە لایەن خودموختاریی ئاغاکانەوە. ئەو کێشەیەش

هەمیشە بە گران چارەسەر کراوە. ئەو گرانیەش زۆر جار گەیشتۆتە شێوازی بەرپاکردنی جەنگو شەڕو شۆڕ. بۆیە دەرباری پادشایەتیش هەمیشە هەوڵی ئەوە بووە لە دەسەڵاتی ئاغا بدا بۆ ئەوەی نەبنە دەسەڵاتی بەرەنگار بۆی.

بێگومان لایەنی سوودوەرگر چینی بۆرژوا بووە. ئەم چینەش چۆتە پێشەوەی کۆمەڵ. لە لایەکی تریشەوە، دەرباری پادشایەتی هێندە بەربەرەکانێی تووشهاتووە، ناچار بووە پۆستو پلەو پایەتی بیرۆکراسی (موچەخۆرانی سەر بە چینی ئاغاکان) بفرۆشێ. ئەم کارەش بواری زۆری بەوە رەخساند، لە بەردەم چینی بۆرژوادا، کە بخزێنە نێوەندی ئەم بیروکراسیەتەوەو پلەی بەرزیان لە بەڕێوەبردنی فرمانڕەوایی‌و پادشایەتیدا دەستکەوێ.

ئەم گۆرانکارییەی، کە لە سەردەمی راپەڕیندا بەسەر بارو دۆخی ژیانو گوزەرانی چینە کۆمەڵایەتییەکاندا هات، رەنگدانەوەی سەر بەهای کۆمەڵایەتیشدا بوو، بە جۆرێ، کە ئەم سەردەمە کۆمەڵێ بەهای بە خۆوە بینی، کە لە شێوەی پیرۆزکردنی گیانی جوستوجۆو سەرکەشیدا بوو، وەك: دەریاوانی بۆ دۆزینەوەی زەویی تر. هەروەها هەوڵدان بۆ نوێکردنەوەو گۆرانکاری لە کەرەستەو ئامێرەکانی لە ژیانی رۆژانەیدا بەکاری دەهێنان، چونکە بەوەی دەزانین، کە ئامرازی کاریگەرو گرنگ بوون بۆ ئەو پرۆسەی

جستوجۆو سەرکەشییانەی. هەروەها کڕینو موڵکایەتیکردنی کانزای گرانبەها بوون بە بەهای کۆمەڵایەتیەکەی. مرۆڤی چینی هەرەمەکیش هەر بە جستوجۆو سەرکەشی لە دەرەوەی وڵاتەکەی‌و ناوەوەی وڵاتەکەی‌و بە پەیداکردنو دەستکەوتی کانزای گرانبەها دەیتوانی بچێتە ریزی چینی بۆرژواوە.

ئەو گۆڕانکارییە ئابووری‌و کۆمەڵایەتییانە هاوشانی گۆڕانە فەرهەنگی‌و رووناکبیرییەکان بوون، کە بەرجەستەی داکەوتی راستەقینەی سەردەمی راپەڕین بوون، وەك: "زانست پەیداکردن لەبارەی بەرهەمی کلاسیکیی گریکی‌و رۆمانیەوە"و گرنگیدان بە زمانی گریکی. زمانی لاتینی تا ئەو سەردەمە تاقە زمانی باو بوو، بەڵام لەگەڵ بوونی زانای زمانی گریکی (کریزۆ لوراس) لە ئیتاڵیاو کۆچکردنی گریکەکان لە کۆنستانتینۆسەوە لە پاش کەوتنی ئیتاڵیا زمانی گریکی بە شێوەیەکی بەرچاو بوو بە باو. بایەخدان بە دەقی گریکی‌و رۆمانی‌و بە دەستنووسە کۆنەکان بووە هۆی نیشانەی تایبەتی ئەو سەردەمی راپەڕینە. جگە لە دەرکەوتنی تەوژمی فەلسەفیی بەهێز، کە شایانی باسە، بە درێژایی سەدەکانی نێوەڕاست تەنها هەر تەوژمی فەلسەفیی ئەڕیستۆتاڵیس باو بووە. بەڵام پاش ئەوە، لە سەردەمی نوێدا تەوژمی فەلسەفیی ئیفلاتوونی بۆتە باو.

لە رووی دەسەڵاتی رامیاریشەوە، سەردەمی راپەڕین گۆڕانکاریی گەورەی بەسەردا هاتووە. ئەگەرچی پاشا شێوازی گشتیی دەسەڵاتی پادشایەتیی لا ماوەتەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، سەردەمی راپەڕین، بەو گۆڕانکارییە ئابووریو کۆمەڵایەتییانەی، کە بە خۆیەوە بینی، سیستەمێکی نوێشی لە دەسەڵاتی رامیاریی تێدا پەیدا بوو. بە جۆرێ، کە هەر شتێ پاشا بیویستایە بیکا، پێشتر لە رێگای ئەنجومەنەکانیەوە بۆی ئامادەو پێشنیار دەکرا. ئەو ئەنجومەنانەشی زۆربەی زۆریان پیاوە ئەرستۆکراتیە دەوڵەمەندەکان بوونو خەڵکانو جەماوەری زۆریان لە دەور بوون. هەر لە هەمان سەردەمی راپەڕیندا پیاوانی تەکنیکیش بەرە بەرە زۆر دەبوون. ئەو ئەنجومەنانە ژمارەیان زۆر بوون. گرنگترینیان ئەنجومەنی دارایی بوو. هەروەها ئەنجومەنی بەشەکانی، کە کارو باری دادوەرییان دەسازاند. جگە لەوە ئەنجومەنی گشتیش هەبوون، کە تا رادەیەك سروشتی نوێنەرایەتییان هەبووە. لە پاڵ ئەو ئەنجومەنە گشتییانەش، پاڕلەمان داهاتووە، کە هەموو دامرو دەزگای بێ هێز بوونو کاریان لە پارێزگاریکردنی یاسا سەرەکییەکان تێپەڕی نەکردووە. هەڵبەت ئەم رێکخراوە رامیارییانە ئەو راستییە نیشان دەدەن، کە دەوڵەت لەم شێوە دەوڵەتە نوێیانەی ئێستا چەکەرەی کردووە. هەرچی گشتی بووە جێگای

تایبەتیەکانی، وەکو تایبەتیی پاشایەتیی گرتۆتەوە.

هەڵبەت دامەزراندنی دەوڵەتیە واتای نوێی، بۆتە خولیای بیرمەندانی سەردەمی راپەڕین. هەرە باشترین بیریش ئەوە بووە، کە لەم لایەنەی کۆڵیبێتەوە.

مایکیاڤیللیو دەوڵەتی پۆزەتیڤیزم

هەڵبەت دەوڵەت بە درێژایی سەردەمی رۆم واتایەکی گەیاندووە، کە دەسەڵات بە بەردەوامی بهێڵێتەوەو پاڵپشتی دەسەڵاتی ئیمپراتۆر بێ. واتە رۆڵی ئیمپراتۆر پیشە بووە بۆ دەوڵەت خۆیو بۆ جێبەجێکردنی بەرژەوەندیی خەڵکی بووە. بەو جۆرە، دەوڵەت لە سەردەمی رۆمدا هەر بەردەوام بووە، ئەگەر چی ئیمپراتۆریش گۆڕابێ. دەسەڵاتی ئیمپراتۆریش هەر باڵاترین بووە، چونکە خۆی دەوڵەتی نواندووە. بەڵام ئەم واتایە لە سەردەمی نێوەڕاستی دەرەبەگایەتیدا نەماوەو بەسەر چووە. ئیتر دەوڵەت بۆتە یەك شت لەگەڵ کەسایەتیی پاشا. واتە دەوڵەت پاشا بووەو پاشاش دەوڵەت بووە. هیچ واتایەکیش نەماوە سەبارەت بە بەرژەوەندیی گشتی، یاخود دەسەڵاتی گشتی، کە قسەی لەسەر بکرێ. پاشا، کە دەسەڵاتی بەڕێوە بردووە، لەبەر ئەوە، کە خۆی بەهێزترین کەسی دەوڵەت بووەو هەرە گەورەترین دەرەبەگ بووە. هەر کارێ کردبێتی هەر لە بەرژەوەندیی

خودی خۆیدا بووە. بەو جۆرە دەبینین دەوڵەت بوونێکی سەربەخۆی نەبووە، کە لە خودی پاشا جیابێتەوە. نەك هەر ئەوە، بەڵکو دەبینین دەوڵەت لە بوونی کڵێسەش جیانەکراوەتەوە. واتە تێکەڵاوییەکی قووڵ لە نێوان دەوڵەتو کڵێسەو پاشادا هەبووە. هەر وەکو (سانت ئۆگستینۆس) گوتوویەتی: دەوڵەت شاری خودا بووە.!" پیاوانی ئایین دەست وەرداری کارو باری رامیاریو بەڕێوەبەرایەتی دەوڵەت بوونو یاساکانی کڵێسەش یاساکانی دەوڵەت بوون. ئەو باجو خەراجەش، کە کڵێسە بەسەر خەڵکیدا سەپاندوویەتی، بە زەبر سەپاندوویەتی. بەو جۆرە ئاسان نەبووە ئەو دوو دەزگایە: دەوڵەتو کڵێسە لە یەکتر جیابکرێتەوەو دەسەڵاتی یەکێکیان لەوی تریان کەمتر بێ. بەڵام لە سەردەمی راپەڕین بەولاوە دەوڵەت بە ئاستێکی تردا گەشەی کردووە. ئیتر بەرە بەرە سەربەخۆیی خۆی بووەو لە بوونی کەسایەتیی پاشا جیاکراوەتەوە. بە رێژەیەکی کەمیش لە دەسەڵاتی کڵێسەش جیاکراوەتەوە. بەوە ئیتر دەوڵەت شێوازی دەزگای پۆزەتیڤیزمی وەرگرتووە، کە دەسەڵاتی بەرزتری لە سەرووەوە نەبێ، چ کەسی بێو چ ئایینی بێ.

دەوڵەتی پۆزەتیڤیزم دوو لایەنی سەرەکیی لەخۆ گرتووە، لایەنێ، کە مەکەزی بووە، لە رووی بەڕێوەبردنو لەشکرو باج سەپاندن.

لایەنێکیتر، کە دەوڵەتێکی نەتەوەیی بووە لە رووی دەسەڵاتی ناوخۆو دەرەکیشدا.

مایکیاڤیللی هەمیشە بیری لە تیۆر دانان کردۆتەوە سەبارەت بە دەوڵەتی پۆزەتیڤیزم، بە تایبەتی بە هۆی داکەوتی شاری (فلۆرانس)ەوە لە ئیتاڵیا.

مایکیاڤیللیو مێژینەی شاری (فلۆرانس)

(فلۆرانس)، کە مایکیاڤیللی (١٤٦٩ـ ١٥٢٧)ی تیادا لەدایك بووە، یەکێ بووە لە شارە گرنگەکانی ئیتاڵیا، کە لەو سەردەمەدا لە رووی ئابوورییەوە گەشەی زۆری کردووە، بە تایبەتی لەسەر ئاستی بازرگانی. شوێنی ئەم شارە لەسەر هێڵی بازرگانیی دەریای سپی نێوەڕاست، بەرەو رۆژهەڵات، وای لێکردووە سەرمایەیەکی زۆری تێبکەوێو چالاکیی بانقو ئاڵوگۆڕی دراوی تیادا بەرفرەوان بێ. هەروەها وای کردووە هەندێ لە خێزانە دەوڵەمەندە بەناوبانگەکان دەسەڵاتیان تیادا هەبێ، بە تایبەتی خێزانی (میدیتچی)، بە هۆی سامانەکەیانو پەیوەندیی خزمایەتیی تونديان لەگەڵ پاپاو بە هۆی سوودوەرگرتنیان لە هەندێ ئاژاوەی، کە زاڵبوون بەسەریداو ئاسایییشیان بۆ شارەکە گەڕاندۆتەوەو بەرامبەر بەوە دەسەڵاتی رامیارییان دراوەتە دەست.

خێزانی (میدیتچی) بە شێوازی (ئۆتۆکراتی) فەرمانڕەوایی ئەو شارەیان کردووە، هەموو

ئاسانكارییەكو زەمینە خۆشییەكیان بۆ (ئۆلیگارشیە) خاوەن بانقەكان كردووە، كە بە ئاسوودەییو ئاساییشو دەوڵەمەندانەو بە رابواردنو لە پلەی دارایی‌و رۆشنبیریی باڵادا بژین، بەڵام چینەكانی‌تر، بە تایبەتی بۆرژواكان ژیانیان چۆتە بێدەرەتانییەوە.

بەڵام كاتێ دەسەڵات كەوتۆتە دەستی (پیرۆ دی مدیچ)یەوە، كە بە لاوازی ناوی دەركردووە، ئاژاوەی زۆر لە (فلۆرەنس)دا بڵاوبۆتەوەو گرنگیی پێشووی لەدەست داوە. هەموو ئەوانە رێگایان بۆ لەشكری فەرەنسا خۆشكردووە، كە پەلاماری شارەكە بدەنو (پیرۆ مدیچی) لە دەسەڵات لابەرن. بە هۆی ئەوەوە، ئیتر فەرمانڕەوایی خێزانی (مدیچی) سڕاوەتەوەو كۆتایی هاتووەو لە بریی ئەوە (كۆماری عیسا) دامەزراوەو (سافوناڕۆڵا)ی قەشە بۆتە سەرۆك كۆمارو لەگەڵ ئەنجومەنێكدا بەڕێوە چووە، كە بۆ ماوەی سێ ساڵ هەڵبژێرراوە. ئەو قەشەیە دەستی بە چاكسازی كردووەو بۆتە پەسەندبووی خەڵكی ئەو شارە. بەڵام دیارە، كە كڵێسە ئەو قەشەیەی پەسەند نەبووە، بە تایبەتی، كە ویستوویەتی چاكسازی بخاتە نێو كڵێسەشەوە. پاش ئەوەی كڵێسە نەیتوانیوە بە لای خۆیدا رایكێشێ، پاپا بڕیاری بە دەركردنی لە كڵێسە داوە بە تاوانی ئەوەی خەریكی بڵاوكردنەوەی بیرو باوەڕی گومڕایی‌و بۆگەن بووە. پاشان هەر لە لایەن كڵێسەوە لە

قەنارە دراوەو لاشەكەشی سووتێنراوە. بە مردنی ئەو قەشەیە، ئیتر قۆناغێكی نوێ لە ژیانی رامیاریی (فلۆرانس) دەستی پێكردووەو مایكیاڤیللی لەسەر شانۆی رامیاری لەو شارەدا دەركەوتووەو دوایی وەك فەیلەسووفێكیش نێوبانگی دەركردووە.

لەم قۆناغە نوێیەدا دامودەزگای كۆماری گەڕاوەتەوە شاری (فلۆڕانس)و دەسەڵات چۆتە دەستی نوێنەرانی یەكێتییەكانو بانقەكانو بازرگانییە گشتی‌و تایبەتیەكانو پیشەسازانو هەندێ لە كاركەران. دیارە نزیكەی هەزار كەس لە نەوەت هەزار شاری بە خول لە حوكوومڕانیدا بەشدار بوون. بەڵام ئەوانەی ماون لە دەرەوەی بازنەی ئەو یارییەدا بوون. واتە دەسەڵات كەوتۆتە نێو دەستی بۆرژواكانەوە، بە تایبەتی بۆرژوای گەورە. بەڵام دەبێ ئەوەش لە یاد نەكەین، كە ئەو بۆرژوایانە لەو شێوە بۆرژوایانە نەبوون، كە لە پاش سێ سەدەوە دەركەوتوون. هەڵبەت ئەو بۆرژوایانە زیاتر لەو خێزانانەوە بوون، كە دەوڵەمەندو دەرەبەگو خاوەنی سامانی زۆر بوون، نەك لەو خێزانانەوە بووبن، كە هەڕەمەكی گەل بوون.

مایكیاڤیللی پلەی سكرتێری (كۆنسوڵی دووەمی) پێ بەخشراوە. بەو پلەیە بەردەوام بووە تا ساڵی ١٥١٢ ئەوجا دەركراوە. واتە تا ئەو ساڵەی خێزانی (مدیچی) دووبارە دەسەڵاتیان گرتۆتەوە دەست.

مایکیاڤیللی لە خێزانێکی کۆنی دەربەگی بچووکی (فلۆرانس) بووە، کە بەرەو هەژاری چوون. بۆیە خۆی لە ریزی چینی بۆرژوادا بینیوەتەوە. باوکی پارێزەر بووە، بۆیە بێتەرخەمیی لێی نەکردووە بۆ خوێندنی باش. لەبەر ئەوە مایکیاڤیللی خوێندنی یاساو فەلسەفەو مێژووی تەواو کردووە.

ئەو ماوەیەی مایکیاڤیللی تیایدا پۆستی رامیاریی بووە، بە شێوەیەکی گشتی بە هەرە ناهەموارترین ماوە دەژمێررێ لە مێژووی ئیتاڵیا. چونکە لەو ماوەیەدا کەوتۆتە بەر شاڵاوی لەشکری فەڕەنساو ئیسپانیاو ئەڵمانیا. هەروەها (فلۆرانس) رۆڵی ئابووریو بازرگانیی تەنگترو کەمتر بۆتەوەو تووشی قەیرانو چەڵەمەی دژوارو زۆر بووە. هەروەها نرخی زێڕ لە خەزێنەی بانقەکاندا چۆتە هەرە نزمترین رادە.

مایکیاڤیللی زۆر بە قووڵی بیری لەو داکەوتە ناهەموارە کردۆتەوە کە ئیتاڵیا بە گشتیو (فلۆرانس) بە تایبەتی تووشی بووە. ئەنجام گەیشتۆتە ئەو بڕواو ڕاستییە بنەڕەتییە، کە (فلۆرانس)، یاخود ئیتاڵیا بە گشتی تووشی بارو دۆخی زۆر لاواز بووە. لە روانگەی ئەو راستییەوە بۆ برێ (ئەڵتەرناتیڤ) پڕۆژەیەکی داڕشتووە بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی پۆزەتیڤیزمی بەهێز. ئەو پرۆژەیەی لە زۆربەی نامیلەکەکانیدا بڵاوکردۆتەوە، بە تایبەتی لەم کتێبانەیدا: (میر)و (رووبەڕووبوونەوە)و (هونەری

گەنگ)و مێژووە فلۆرانسییەکان)، هەروەها لە زۆر لە نامەکانیشیدا.

بناغەکانی دەوڵەتی پۆزەتیڤیزمی بەهێز

مایکیاڤیللی، کاتێ ئەم پرۆژەیەی داناوە بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی پۆزەتیڤیزمی بەهێز، خۆی نەهاویشتۆتە جیهانی روانگەیی رووتەوە، بەڵکو ئەم بەر لە هەر شتێ مرۆڤی رامیاری بووەو لەو پیشەیەیدا کارامەیی نواندووە. ئیتاڵیاش ئەو کێڵگەیە بووە، کە ئەم ئەو کارامەییەی تیادا نواندووە. لە هەمان کاتدا بەراوردکردنی ئەم وڵاتەی لەگەڵ وڵاتانی تردا پشتگوێ نەخستووە. بەڵکو بە هۆی پیشە رامیارییەکەیەوە گەشتی بە نێو زۆر لە وڵاتە ئەوروپییەکان کردووە. لەو سەردەمەشدا زۆربەی ئەو دەوڵەتانە گەیشتوونەتە پلەی زۆر بەهێز. وەك: فەڕەنساو ئیسپانیاو ئەڵمانیاو هۆڵاندو... هتد. مایکیاڤیللی هەوڵی داوە ئەو هۆکارانە نیشان بدا، کە بوونەتە هۆی بەهێزکردنی ئەو وڵاتانە.

دەکرێ بگوترێ، پڕۆژەکەی مایکیاڤیللی سەبارەت بە دامەزراندنی دەوڵەتێکی پۆزەتیڤیزم لە سەر دوو کۆڵەکەی جیاواز لە یەکتر دامەزراوە، یەکەم: ئەو داکەوتە لاوازەی، کە ئیتاڵیا ئەو سەردەمە تووشی هاتووە، دووەم: ئەو داکەوتە بەهێزەی دەوڵەتانی ئەوروپا تیادا بوون. مایکیاڤیللی، وەك پیاوێکی

رامیار، سەودای لەگەڵ ئەو دوو کەڵەکەیە کردووە، بە تایبەتی لە کتێبی (میر)ەکەیدا.

یەکەم: (میر): مایکیاڤیللی لەو کتێبەیدا وای بۆ چووە، کە دەوڵەتی پۆزەتیڤیزم ناکرێ دامەزرێ بە بێ بوونی پێاوێ، کە تایبەتمەندیی نەبێ. بەڵام ئەو تایبەتمەندییانە چین؟

١ـ ئەو پیاوەی، ئەو جۆرە پڕۆژە گرنگە بهێنێتە دی، واتە بتوانێ دەوڵەتێکی پۆزەتیڤیزم دابمەزرێنێ، هەر دەبێ مرۆڤێکی نائاسایی بێ‌و تایبەتمەندیی نائاساییشیی تیادا هەبێ.

٢ـ بەو جۆرە (میر) وەها خۆی دەبینێتەوە، کە ناچار بێ خۆی لە بەهاکانی دڵپاکی‌و چاکە دووربخاتەوە. چونکە "هەر مرۆڤێ بیەوێ لە هەموو شتدا دڵپاکی‌و چاکە بنوێنێ، ئەوا بێگومان تووشی خەمرو پەژارەو نەهامەتی دێ‌و دەکەوێتە نێوەندی ژمارەیەکی زۆر لە مرۆڤ، کە چاکەیان نەبێ."

٣ـ رەنگە (میر)ی لە کاتی کارکردنیدا تووشی هەندێ هەڵە ببێ. بە هۆی ئەو هەڵانەشیەوە رووبەڕووی رەخنەو ناڕەزایی ببێتەوە، بە تایبەتی، کە ئەو هەڵانەی لە لایەنی رەوشتیەوە بن. واتە کاری ناڕەوشتیی کردبێ. "ئەگەرچی هەندێ جار هەندێ کاری رەوشتیش، ئەگەر پەیرەو بکرێن، دەشێ ببنە وێرانکردنی ژیانی سروشتی مرۆڤ‌و ئێش‌و ئازاردانی. هەندێ کاری ناڕەوشتیش رەنگە ببنە هۆی بەختەوەری‌و کامەرانیی زیاتری

مرۆڤ." بۆ نموونە رەنگە پیاوێ هەبێ کاری دادوەری بکا بەڵام کەسایەتیی ناپەسەندو ناڕەوشتانەی هەبێ.

٤ـ (میر) پێویستە بەزەیی نیشان نەدا. بۆیە نابێ گوێ بداتە هەر ناتۆرێ لێی بنرێ، کە بە مرۆڤێکی دڵڕەق نێو لێببرێ. ئەگەر بێت‌و ئەو دڵڕەقییەی ببێتە هۆکارێ بۆ یەکبوونی وڵاتییانی‌و بیانخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. چونکە هیچ (میر)ێ نییە ئەو ناتۆرەی نەخرێتە پاڵ‌و ناوی دڵڕەق‌و توندوتیژی لێنەنرێ. بە تایبەتی لەو ماوانەدا، کە وڵاتەکەی تووشی دژواری‌و جەنگ دێ. لە راستیدا ئاسان نییە (میر) لە یەک کاتدا خەڵکی خۆشیان بوێ‌و لێشی بترسن. بەڵکو چاکتر وایە هەمیشە لێی بترسن. چونکە زۆر وڵاتی هەن، ئەگەر چی (میر) خۆشەویستیش بێ لایان، بەڵام هەر دەیانەوێ زەبری لێ بوەشێنن."

٥ـ (میر) لە هیچ کاتێکدا گوێ نادا بە هەرچی پەیمان‌و وەفادارییەك، کە بۆی دەدرێ‌و پێی دەدرێ. " بە پێی ئەزموون سەلمێنراوە، کە ئەو میرانەی بە کارێ هەڵساون، زۆر گوێ‌و بایەخیان بە پەیمان‌و وەفاداری نەداوە، کە پێیان دراوە، بەڵکو هەردەم بە فێڵ‌و زیرەکیی خۆیان بە بیرو ئاوەزی خەڵکی پێکەنیون‌و شڵەژاندوویان‌و بەسەر ئەوانەشدا زاڵ بوون، کە پەیمان‌و وەفادارییان نیشان داون."

٦ــ مایکیـاڤیللی هـەمیـشە بـە مـەرجو پێویستی زانیوە، کە (میر) خۆی لەگەڵ هەر بارو دۆخێکدا بگونجێنێ. "هەر بە پێی ئەوەش (میر) دەبێ بتوانێ خۆی بە پیاوی بە سۆزو بە بەزەیی نیشان بداو بە درۆ خۆی وەها نیشان بدا، کە میرێکی پەیمان پارێزەو هەستی بەرزی مرۆڤانەی تیادا هەیەو خاوەن رەوشتی بەرزەو مرۆڤێکی ئایین پەروەرە. بەڵام لە کاتی ناچاریو تەنگانەدا هەرگیز ئەو روخسارانەی نەنوێنێ. بەڵکو بە پێچەوانەی ئەوەوە بێ."

٧ـ مایکیاڤیللی هەموو ئەو خاڵانەی سەرەوە بە گرنگ دەزانێ، کە لە (میر)دا بوونی هەبێ بۆ ئەوەی بە هۆیەوە توانایی هەبێ رۆڵی هەرە گرنگی هەبێ لە دامەزراندنی دەوڵەتێکی پۆزەتیڤیزمو لە هێنانەدیی دروشمی (ئامانج پاساوی ئامراز دەداتەوە). واتە (هەر ئامرازو رێگایەک هەبێ با بەکار بێ، گرنگ گەیشتنە بە مەبەست)و بە کارهێنانی ئەو دروشمە لە کارو باری هەموو خەڵكو بە تایبەتی میران. کە ئەوە راستییەکە لێ لادانی نییە.

دووەم: سوپاو لەشکر: بە پێی بۆچوونی (مایکیاڤیللی ـ کە خۆی لە سەردەمەکەیدا بینیویەتی، کە چۆن لەشکرانی فەرەنساو سویسراو ئەڵمانیا، بۆ جێبەجێکردنی ئامانجو مەبەستی تایبەت چوونەتە نێو شارە ئیتاڵیەکانەوەو پەلاماریان داوەو داگیریانکردووە ـ بۆ جێبەجێکردنی پرۆژەی (دەوڵەتی

پۆزەتیڤیزم) پێویست بە سوپاو لەشکرێکی تایبەتمەند دەکا. مایکیاڤیللی هەروەها ئەوەشی بینیوە، کە ئەو خەڵکەی هێرشیان کراوەتە سەر، شارەکانیان بەجێهێشتووەو رزگاریان بووە لە کوشتارو مردن بەرانبەر بەوەی، کە یان شارەکانیان لەدەست چووەو یان باجو سەرانەیان داوە. بۆیە لای ئاسان بووە وا لێکبداتەوە، کە ئیتاڵیەکان خۆیان رابەرایەتیی کاروباری رامیاریی خۆیانیان کردووە. بەڵام سەبارەت بە جەنگ، جاشو بەکرێگیراویان بووەو پارەیان داونەتێ لەشکرکەشییان بۆ بکەن.

هەڵبەت ئەو جاشو بەکرێگیراوانەشیان هیچ زیرەکییان نەویستووە، بەڵکو وەها فێرکرابوون، کە جەنگ دەبێ درێژخایەن بێ بۆ ئەوەی سوودو قازانجی زۆرتری لێ بکەن. بۆیە، ئەو جەنگانەیان لە کاتی بەرپابوونیاندا کۆمیدیا بوونو لە پاش پیرۆزیو سەرکەوتنیشیاندا بوونەتە تراژیدیا، چونکە ئەو جاشو بەکرێگیراوانە، کە پیرۆزی سەرکەوتنیان بەدەستهێناوە، یەکسەر بە رەواو بە حەڵالیان زانیوە هەر تاڵانییەك بێ لە شارەکاندا بیکەن. بەڵام مایکیاڤیللی بە چاکی هەستی بەو دیاردە هەڵەیە کردووە، هەر بۆیە بە پێویستو بە مەرجی زانیوە، کە لەشکرو سوپای نیشتمانی بێتە دامەزراندن.

پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکرێ، کە سەرۆکی حکومەت لە شاری (فلۆرانس) بیرو پێشنیاری

مایکیاڤیللیی پەسەند کردووە بۆ هەوڵدان بۆ بەدیهێنانی لەشکرێکی نیشتمانی. بەڵام مایکیاڤیللی سەختیی لە جێبەجێکردنی ئەو بیرو پێشنیارەی بۆ هاتۆتە دی. بە تایبەت لەو بارەیەوە، کە نەیتوانیوە سەرباز کۆبکاتەوە، بەڵکو بە پێچەوانەوە، تووشی بەرهەڵستی هاتووە، بە تایبەتی لە لایەن جوتیارەکانەوە. هەڵبەت ئەو بەرهەڵستکارییەش هۆکاری خۆی هەبووە لەو داکەوتو بارودۆخەی ئەو سەردەمەی ئیتاڵیادا. چونکە بۆ ئەوەی سەرباز کۆ بکرێتەوە، دەبووایە میللەت بوونی هەبێ، واتە سەرباز دەبووایە هەست بەوە بکا، کە وڵاتییەو نەتەوەی خۆی هەیە. بەڵام شاری (فلۆرانس) وڵات نەبووە، تەنها بۆ فلۆرەنسیەکان خۆیان نەبێ. هەروەها ئەو شارە بە تەنها هەر وڵاتی فلۆرەنسیەکان خۆیان نەبووە. بەڵکو بەو جۆرە بووە، کە هەر کەسێ مافی ئەوەی نەدرابێتێ رامیاریی ئەو شارە بکا، بە وڵاتی نەژمێرراوە.

بەڵام باوەڕی مایکیاڤیللی بە پێویستکردن بە دامەزراندنی لەشکرێکی نیشتمانی نەگۆڕاوە، بەڵکو بەردەوام بە ئیتاڵیەکانی گوتووەو ئامۆژگاریی کردوون، کە پێویست بووە، کە نەریتی لەشکری جاشایەتیو بەکرێگرتەیی نەهێڵرێو لە بریی ئەوە نەریتی لەشکری بەرگریی میللی بێتە کایەوە. هەر بۆ ئەو مەبەستەش کتێبێکی داناوە بە ناونیشانی (هونەری جەنگ). جگە لەوە، لە کتێبی

(میر)ەکەیدا دووپاتی کردۆتەوە، کە (میر) ئەگەر پەنا بەرێتە بەر جاشو بەکرێگرتە، ئەوا هەرگیز هەست بە ژیانی ئارامیو ئاسوودەیی ناکا. هەروەها دووپاتی کردۆتەوە، کە (میر) ئەگەر پەنا بەرێتە بەر جاشو بەکرێگیراو لە کاتی جەنگدا، ئەوا لە کاتی ئاشتیدا وڵاتەکەی هەر لە لایەن ئەو جاشو بەکرێگیراوانەوە تووشی تاڵانی دەبێ. لە رۆژانی جەنگیشدا لە لایەن دوژمانیەوە تووشی تاڵانی دەبێ. چونکە جاشو بەکرێگیراو هەرگیز هەستی لایەنگرییان بۆ وڵاتەکەیان نابێو ئەو جەنگانەی دەیکەن لە پێناوی پاراستنی وڵاتەکەیان نابێ، تەنها بۆ مووچەیەکی کەم نەبێ، کە وەریدەگرن. واتە هیچ هەستێکیان تێدا نییە بۆ قوربانیدانو گیان بەختکردن لە پێناوی وڵاتەکەیاندا. کەواتە لێرەدا دەگەینە ئەو ئەنجامە، کە مایکیاڤیللی، کە بیری لە دامەزراندنی دەوڵەتی پۆزەتیڤیزمی بەهێز کردۆتەوە، لەبەر ئەوە بووە، کە باوەڕی وەها بووە، کە ئەم پرۆژەیە جێبەجێکردنی مەحاڵ بووە، تەنها بەوە نەبێ، کە (میر)ێ هەبێ تایبەتمەند بێو لەشکرو سوپایەکی تایبەتی هەبێ. هەر ئەو باوەڕەشی بەستراوە بەوەی، کە دەوڵەتێکی ئیتاڵیی یەکگرتوو بێتە ئاراوە، لە بریی ئەو داکەوتەی ئەو سەردەمەی تیایدا ژیاوە. ئەو دەوڵەتە ئیتاڵییە یەکگرتووەشی بە مەرجی بناغەیی داناوە بۆ گەشەکردن لە مێژووی نەتەوەکاندا.

کۆسپەکانی دەوڵەتی پۆزەتیڤیزم نەتەوەیی

بێگومان پەرۆشیی زۆری مایکیاڤیللی لە دامەزراندنی دەوڵەتی پۆەتیڤیزمی بەهێز، بە واتایەکی روونتر لە دامەزراندنی دەوڵەتی ئیتاڵیای یەکگرتوو بەرچاویشی نەگرتووە، لە بینینی ئەو کۆسپو تەگەرانەی، کە هاتوونەتە بەردەمی ئامانجی جێبەجێکردنی ئەو پڕۆژەیە. مایکیاڤیللی توانیویەتی ئەو کۆسپو تەگەرانەش لە بەر رۆشنایی داکەوتی راستەقینەی ئیتاڵیای ئەو سەردەمەیدا دەستنیشان بکاو هۆکارەکەی لە کڵێسەو چینی دەرەبەگدا کۆبکاتەوە.

یەکەم: کڵێسە: مایکیاڤیللی دوو هەڵوێستی خۆی بەرامبەر بە ئایینو کڵێسە تێکەڵ بە یەکتر نەکردووە. ئەگەر چی بیرو باوەڕی دنیایی هەبووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا وەها تەماشای ئایینی کردووە، کە پلەو پایەی گرنگو بەرزی هەبێ لە نێو دەوڵەتدا لەبەر ئەوەی ستوونو کۆڵەکەی کۆمەڵایەتییە. بۆیە گوتوویەتی، کە: "هەر میرنیشینێ، یان کۆمارێ بیەوێ بمێنێتەوەو بە دوور بێ لە بەڵای رووخانو داڕمان، پێویستە پاکیی کەشو نزا ئایینیەکان بپارێزیو وەك خۆیان بیانهێڵێتەوەو هەمیشە بیانخاتە بریی شکۆمەندیی خۆی. بێگومان باشترین نیشانەو بەڵگەی رووخانی هەر وڵاتێ لە وڵاتان

روونەکردنە لە ئاسمانو یەزدان." پاشان گوتوویەتی، کە: "لەبەر ئەو هۆیە پێویستە دەسەڵاتدارانی هەر کۆمارێ، یاخود شانیشینێ بنەما سەرەکییەکانی ئەوئایینە بپارێزن، کە بوونو یەکێتییان دەپارێزێ. بۆیە پێویستە هانی هەر کەسێ بدەن، کە یارمەتییان دەدا بۆ گەیشتن بەو ئامانجە، ئەگەر چی ئامانجەکەشیان بە دڵ نەبێو لایان پەسەند نەبێ. چونکە چەند زیاتر کار بۆ ئەوە بکەن، ئەوەندە زیاتر هۆشیارتر دەبن پێیو زیاتر لە یاساکانی سروشت تێدەگەن." هەروەها گوتوویەتی: "دەسەڵاتدارانی دەوڵەتی کرستیان، ئەگەر پارێزگارییان لەو گیانە ئایینییە بکردایە، کە دامودەزگای کرستیانی بۆی داڕشتبووین، ئەوا ئەو کاتە ئەم دەوڵەتە زۆر یەکگرتووتر دەبووو کامەرانیو بەختەوەریی زیاتری لە ئێستا." دیارە مایکیاڤیللی خەمی بۆ ئەوە خواردووە، کە ئەو گیانە ئایینییە لەدەست چووە. لەم روانگەیەوە ئیتر هەولی داوە هەڵوێستی خۆی سەبارەت بە کڵێسە دەستنیشان بکا، کە بە لایەوە وەها بووە، کە هۆی سەرەکی بووە بۆ رووخانی گیانی ئایینی لە ئیتاڵیادا."

دیارە کڵێسەش لە لایەکەوە بە هۆی ئەو داکەوتەوەو لە لایەکی ترەوە بە هۆی کاریگەریی نەگەتیڤیەوە لەسەر ئایین تووشی ئەو بارە نالەبارە هاتووە. چونکە کڵێسە بەو داکەوتەی هەیبووە، بێگومان ئیدی گونجاو

نەبووە بۆ ئەوەی ئامرازێکی چاك بێ بۆ پاراستنی گیانی ئایینی لە کەوتن و داڕمانی.

مایکیاڤیللی لای وا بووە، کە کڵێسە ڕۆڵێکی نەگەتیڤی ڕاستەوخۆی بینیوە سەبارەت بە دروستبوونی دەوڵەتی یەکگرتووی ئیتاڵیا. بۆیە گوتوویەتی: "کڵێسە بۆتە هۆی پەرتکردنی ئیتاڵیاو بەردەوامیش هەر لە پەرتکردنیدایەتی. ڕاستتر وایە بگوترێ، کە هیچ نیشتیمانێ یەکێتیو کامەرانی بە خۆیەوە نابینێ، تا هەمووی نەچێتە ژێر سایەی دەسەڵاتێکی کۆماریی یەکگرتووەوە، یاخود ژێر دەسەڵاتی یەک میر، ڕێگری ئەوەش کڵێسەیە.."

مایکیاڤیللی گەیشتۆتە ئەو ئەنجامەی، کە: "کڵێسە هەرگیز ڕۆژێ لە ڕۆژان توانایی ئەوەی نەبووە، کە دەسەڵاتی بەسەر سەرانسەری ئیتاڵیادا بسەپێنێ. نەك هەر ئەوە، بەڵکو بواریشی نەداوە ئیتاڵییەکان خۆیان ئەو دەسەڵاتە سەرانسەرییەیان هەبێ. بۆیە هۆی نەهێڵانی بوونی ئیتاڵیا لە سێبەری دەسەڵاتی یەک سەرگەورەداو پەرتکردنی بۆ ژمارەیەک لە میرنشینی هەر کڵێسە بووە. هەر بۆیە ئەو میرنشینانەش لاواز بوون و کەوتوونەتە بەر پەلاماری بەربەرە بەهێزەکان و هەر لایەنی تر، کە هێرشیان بۆ بردوون و تاڵانیان کردوون. بەو جۆرە، کڵێسە، بە پێی بۆچوونی مایکیاڤیللی، بۆتە کۆسپێ لەبەردەم دروستبوونی دەوڵەتی یەکگرتووی ئیتاڵیا."

دووەم: چینی دەرەبەگ: مایکیاڤیللی لەو باوەڕەشدا بووە، کە بۆ ئەوەی دەوڵەتێکی پۆزەتیڤیزمی بەهێز دروست بێ، پێویستە دەسەڵاتی دەرەبەگەکان نەهێڵرێ و لە نێو ببرێ. تاکو ئەو دەرەبەگانە قەڵاو شوورەو دەست و پێوەنیان هەبێ هەر دەبنە کۆسپی گەورە لە ڕێی دروستبوونی ئەم جۆرە دەوڵەتە. ئەمە لە لایەك، لە لایەکی ترەوە، ئەو دەرەبەگانە مەترسییان بۆ سەر میر خۆیشیدا هەبووە، بە تایبەتی، کە لە ڕێگەیانەوە دەسەڵاتی سەپاندووە. یان بە لایەنی کەمەوە بە پشتگیریی ئەو دەرەبەگانەوە ئەو دەسەڵاتەی سەپاندووە. چونکە هەر میرێ بە پاڵپشتی ئەو دەرەبەگانەوە دەسەڵاتی گرتبێتە دەست، هەڵبەت تووشی کێشەو چەڵەمەی زۆرتر هاتووە، کاتێ، کە ویستوویەتی دەسەڵاتەکەی بپارێزێ. بەڵام ئەو میرەی گەل هەڵیبژاردووە، کەمتر تووشی کێشەو چەڵەمەی دەستیان هاتووە.

مایکیاڤیللی، کە ئەم چینی دەرەبەگەی بە خەتەرناک زانیوە، ئامۆژگاریی میری کردووە، کە بە یەکێ لەم دوو ڕێگایە مامەڵەیان لەگەڵدا بکا، یان ئەوەتا دەسەڵاتیان پێ بدا بە مەرجێ بە تەواوی پشت ببەستن بە خۆشەویستییان بۆی، یان ئەوەتا ئەو دەرەبەگانەی بە بێ بەرژەوەندی لەگەڵی دەبن جیایانکاتەوە لەوانەی بۆ بەرژەوەندی لەگەڵی دەبن. دەبێ ئەوانە بە دوژمن بزانێ. جگە لەوە،

مایکیاڤیللی وەها تەماشای دەرەبەگەکانی کردووە، کە کەسانی تەوەزەلو بێ کار بنو هیچ سوودێکیان بۆ دەوڵەتی پۆزەتیڤیزم نەبێ.

بەڵام ئەگەر هاتو دەوڵەتی پۆزەتیڤیزم بە راستی دامەزراو دروست بوو، ئایا سروشتی ژیانی رامیاری تیایدا چۆن دەبێ.؟

ژیانی رامیاری لە دەوڵەتی پۆزەتیڤیزمدا

چەند کلیلێکی تایبەت هەن، کە دەبنە مەرجی ژیانی رامیاری:

یەکەم: یەک بە دوای یەک هاتنی رژێمەکانی حوکومڕانی: رامیاری لەم گەوهەرەیدا دوور نابێ لەو رژێمانەی، کە چالاکییەکانیان لە تویێی حوکومڕانیی جۆراوجۆردا جێبەجێ دەکەن. رامیاری بەشێکە لەو خولە مێژووییانەی دۆرانو سەرکەوتنیان، رووخانو پیرۆزییان، چاکەو خراپەکارییان تیادا دەبینرێ. ئەم بۆچوونەش هەڵبەت تازە نییە، بەڵکو (ئەریستۆ)ش گوتوویەتی. بەڵام دیارە مایکیاڤیللی ئەم بۆچوونەی لە ئەریستۆوە نەخواستووە، چونکە خوێندنەوەی تەواوی لەبارەیەوە نەبووە، بەڵام خوێندنەوەی لەبارەی (بۆلیبۆس)ەوە هەبووە، کە لە ژێر کاریگەریی (ئیفلاتوون)دا بووەو فەلسەفەی مێژووی لێوە وەرگرتووە. هەڵبەت فەلسەفەکەی ئیفلاتوون لەسەر تیۆری خولەکان دامەزراوە. "شۆرشەکان ئەوەیان دەرخستووە، کە هەرگیز

هیچ شتێ لەم سەرزەمینەدا نەمر نابێ."

(بۆلیبۆس) ئەم خولانەی خستۆتە داڕشتنێکەوە، کە بەهۆیانەوە شانشینی لە خۆوە دێتەدیو دەسەڵاتیش دەکەوێتە دەستی تاکە کەسێکەوە. بۆ ئەوەی بشبێتە هێز دەبێتە پاشایەتیو هێز دەگوڕێ بۆ شکۆییو ئەزموونو مەزنیی سەرۆك، پاشان دەبێتە زۆرداری تا دەبێتە هۆی لەدایکبوونی دەسەڵاتی ئەرستۆکراتی، "پاشان (ئۆلیگارشی) واتە ساماندارىو پاشان دیموکراتیو دوای ئەوە کەسێ دێ سوود وەرگرێ دوای ئەوەی دیموکراتی دەگۆڕێ بۆ ئاژاوە بۆ ئەوەی ببێتە دەوڵەتی پاشایەتی."

ئەمەش شۆڕشی رژێمەکانی دەسەڵاتدارانەو ئەو رژێمانەیە، کە بە هۆیانەوە سروشتی شێوازی دەوڵەت دەگۆڕێن.

مایکیاڤیللی ئەم خولانەی کردووە بە بناغەی فەلسەفەی تایبەتی سەبارەت بە مێژوو. هەر نموونەیەک لە دەسەڵات مەرجی داڕمانی هەیەو هەر دەبێ دەسەڵاتێکی تر بێتە شوێنی. کاتێ خەڵکی لە یەکترەوە نزیك دەبنەوە بۆ ئەوەی ئامرازی چاکتر بێننە دی بۆ پارێزگاری کردن لە بوونو ژیانی خۆیان، روو لە مرۆڤێکی بەهێزیش لە خۆیانو ئازاتریش لە خۆیان دەکەن لە نێو خۆیاندا، کە بیکەن بە سەرۆک بەسەر خۆیانەوە. یاساش دادەنێنو سزای هەر کەسێکیش دەدەن، کە سەرپێچی لەو یاسایانەیان بکا. بەڵام کاتێ، کە ئەو

میرانەیان لە بریی هەڵبژاردنیان بە میراتگری پەسەند کردووە، ئەو میراتگرانە لەسەر رەوتی پێشینیان نەچوون و شوێنپێیان هەڵنەگرتوون، بەڵکو بەرەو رمان چوون و وازیان لە کاری چاکەو چاکسازی هێناوە. ئەوەش بۆتە هۆی رقی گەل و خەڵک لێیان. ئەوەش دیسان بۆتە هۆی کاری زەبرو توندوتیژی و توندڕەوی و زۆرداری. بەو جۆرە زۆرداری بۆتە سەرچاوەیەک بۆ رووخانی ئەو میرانە لە لایەن جەماوەرەوە بە هاندانی سەرکردە بەهێزەکانیان، کە دوایی دەسەڵاتیان گرتۆتە دەستو ئەوانیش یاسایان لە جۆریتر داناوەو بەرژەوەندیی چاکەیان کردووەو رژێمیان پاراستووە. بەڵام لە دواییشدا، کاتێ، کە دەسەڵات لە دەستیاندا ماوەتەوە، بە هۆی نەشارەزاییانەوەو بە هۆی تەماحیانەوە دەسەڵاتی کەمایەتی بۆتە (ئۆلیگارشی)و مافەکانی وڵاتیی تیادا خراوەتە ژێر پێ. ئەو کاتە ئەو دەسەڵاتدارە نوێیانەش هەمان شتیان بەسەر دێ، کە بەسەر زۆردارەکاندا هاتووە، چونکە مرۆڤان بە پاڵپشتو بە هۆی جەماوەرانەوە لە نێویان بردوون و ئیتر روویان لە رژێمی حوکمی گەل (دیموکراتی) کردووە. چونکە رژێمی دیموکراتی خۆی پاراستووە، بەڵام بۆ ماوەی درێژ نا، بەڵکو دووبارە ئاژاوە روویداوەتەوەو رێز بۆ مرۆڤی تاکەکەس نەماوەتەوە. خراپەکاری و سەرپێچیکاری لە یاسا هەڵیداوەتەوەو ئەنجام

(میر) دووبارە گەڕاوەتەوە سەر تەختو دەسەڵاتو خولەکە دووبارە بۆتەوە.

مایکیاڤیللی گەیشتۆتە ئەو پوختی ئەنجامەی، کە ئەمە ئەو خولانەوەیەیە، کە هەموو حکومەتەکان پیایدا تێدەپەڕن. بەڵام بە دەگمەن دەبێ هەمان حکومەت بە هەمان چەشنی حوکومڕانیی و دەسەڵاتی پێشتری دووبارە بگەڕێتەوە، چونکە بە دەگمەن حکومەت هەن بتوانن بە بەردەوامی گەشە بکەن و بەرەو پێشەوە بچن و بمێننەوە. واتە ئەو خولەیە بە بازنەیی بەرەوپێشەوەچوونی نییە. بەلای مایکاڤیللی ئەوە هەرگیز مەحاڵە. بەڵکو بە لایەوە ئەو خولانەوەیە لوولەیی دەبێ نەك بازنەیی.

دووەم: رژێمی حوکومڕانیی پاشایەتی و رژێمی حوکومڕانیی کۆماری: مایکیاڤیللی جیاوازیی لە نێوان رژێمی پاشایەتی و رژێمی کۆماریدا کردووە بە پێوانەی ئەوەی، کە ئەگەر هاتو دەسەڵات بە دەستی تاقە کەسێکەوە بێ، ئەوا رژێمە رامیارییەکە پاشایەتی یاخود وەکو خۆی گوتوویەتی (میری) دەبێ. بەڵام ئەگەر رژێمە رامیارییەکە کۆماری بێ، ئەوا دەسەڵات بە دەستی نوێنەرانی هەڵبژێرراوی گەل دەبن، کە بۆ ماوەیەکی دیاریکراو پۆست دەگرن، تەنها سەرۆك نەبێ، کە تا ژیانی دەبێ هەر بە سەرۆکی دەمێنێتەوە.

مایکیاڤیللی دژی بوونی رژێمی پاشایەتی بووە لەبەر ئەوەی بە میراتی بەڕێوە چووە نەك

بە هەڵبژاردن. ئەو میراتگرانەش یەك بە دوای یەك لاوازتر بوونو کاری چاکەیان لێنەوەشاوەتەوەو تەنها هەر خەریکی پارەو خەرجکردن بوون بۆ رابواردنی خۆیانو دەسپێتو پێوەندەکانیان. جگە لەوە، پاشایەتی کەوتۆتە چەوساندنەوەی ئەو چینانەی ویستوویانە بە دەستو بازوویانو بە ئارەقەی نێوچەوانیان نانێکی رۆژانە پەیدا بکەن. بەرامبەر بەوەش مایکیاڤیللی رژێمی کۆماریی بە باشتر زانیوەو بە چاکی زانیوە، کە ئەو جۆرە رژێمە مەرجی ئەوەی تێدا بێ دوو ئەنجومەنی هەبێ، یەکەمیان بۆ پیران بێو دووەمیان بۆ گەل. هەرچی کارو ئەرکی یاسادانانیش لە دەستی ئەو دوو ئەنجومەنەدا بێ. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا مایکیاڤیللی بیری لە دژایەتیش کردۆتەوە لە نێوان ئەو دوو ئەنجومەنە بە هۆی رقایەتیو ململانێیان لە سەر پۆستەکانیان. رژێمی کۆماری لەم بارەدا بێگومان تووشی کێشەی توندو تیژ دێ. بۆ خۆ رزگارکردن لەو کێشەیەش، پێویستە شێوازی ئەو رژێمە کۆمارییە لە شێوازی رژێمی پاشایەتی بچێو شیر هەڵکێشێو دیکتاتۆریەتیش بکا بە هۆکارێ تا لەو کێشەیە رزگاری بێ. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا مایکیاڤیللی ئاگاداریی ئەوەی خواستووە، کە نەکرێ ئەو دکتاتۆریەتە ببێتە هۆی نەهێڵانی رژێمی کۆماریو دەسەڵاتی زۆرداری لێوەی بێتە دی. بۆیە مایکیاڤیللی داوای کردووە دیکتاتۆرییەت تەنها بۆ ماوەیەکی

کاتی، کە لە پێنج ساڵ تێپەڕ نەکا، کاری پێ بکرێ. بۆ مەبەستێکی دیاریکراویش بکرێو مەرجی بۆ دابنرێ، کە دەسەڵاتی نەگاتە سەرووی دەسەڵاتی دەستوورەوە.

سێیەم: رژێمی حوکومڕانیی گەل: مایکیاڤیللی لە کتێبی (موتاڕەحات)ەکەیدا گوتوویەتی، کە: "ئەو جۆرە حوکومەتە بەختەوەر دەبێ." دیارە گەل، بەر لە مایکیاڤیللی، لە لایەن زوربەی بیرمەندو فەیلەسووفانەوە فەرامۆشکراوە. گوتوویەتی: "ئامانجی گەل لە ئامانجی دەرەبەگەکان پیرۆزترە. ئامۆژگاریی (میر)یشی کردووە، کە بە بێ داوای گەل نەیەتە سەر تەختو هەمیشە هاوڕێی گەل بێو ئەوەی گەل لێی داوا بکا هەڵبەت نەکردنی زۆرداریە. بەڵام ئەگەر هاتو میرێ دەرەبەگەکان هەڵبژێرن، ئەوا بێگومان بۆ مانەوەی پێویستی بە ویستی گەلیشەو دەبێ گەلیش خۆشی بوێ. خۆشەویستیی گەل بۆی دەبێتە ئەوپەڕی دڵنیایی، بە تایبەتی لە کاتی هەر پەلامارێکی دوژمن بۆ سەر وڵاتەکەی. هەروەها بۆ ئەوە ئەو میرە دووربێ لە بەڵای پیلان بۆ لەناوبردنی، پێویستە جەماوەری گەلەکەی خۆشی بوێو رقو قینی لێی نەبێ. گوتووشیەتی، کە هەر رامیاریەك راست نابێ ئەگەر جەماوەری گەلی تیادا بەشدار نەبێ. هەروەها گوتوویەتی، کە هەر گەلێ یاسا بەڕێوەی بەرێ، ملکەچ نابێ. هەر گەلێ یاسا بەڕێوەی بەرێ باوەڕی بە کارە

چاکەکانی میرەکەشی دەبێو دڵسۆزیی بەرامبەر دەردەبڕێ. هەروەها گوتوویەتی، کە هەمیشە گەل کەمتر تووشی مەترسی دێ. بە دەگمەن شۆرشی گەلان دەبنە هۆی بەدەستنەهێنانی ئازادی بۆیان. بۆیە باشتر وایە (میر) هەمیشە پشت لە گەل نەکا.

مایکیاڤیللی لەگەڵ ئەوەی گرنگیی بەوە داوە، کە گەل ببێتە کۆڵەکەی حوکمو دەسەڵات، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، کە بیری لەوە کردۆتەوە دەوڵەتێکی بەهێزی پۆزەتیڤیزم دابمەزرێ، حوکمو دەسەڵاتی گەلی بێ بایەخ کردووە. باوەڕی وا بووە، کە باشترین حوکومڕانی تێکەڵە بووە، کە هەمووان تیایدا بەشداربن. میرو دەرەبەگو گەل هەموو پێکەوە حوکومڕانی بکەنو هیچ لایەکیان نەبن بە چاودێر بەسەر لایەکەی تریانەوە. بۆ ئەوەش نموونەی (ئیسپارتە)ی بە نموونەی حوکمی گەلی (دیموکراتی) لە ئەسینادا بەراورد کرووە.

مایکیاڤیللی پشتگیریی لە حوکومڕانیی کۆماری کردووە، بەڵام حوکومڕانیی گەلیی نەکردووە. واتە داوای ڕژێمێکی هاوسەنگو پارسەنگی کردووە، کە دەستوورو یاسا ناتوندڕەوییەکەی ڕێگا بە هەژارانو دەوڵەمەندان پێکەوە بدا بۆ چاودێرکردنی یەکترو مانەوەیان لە دەسەڵاتدا، هەر یەکەیان لە شوێنی خۆیدا بێ. هەر بۆیە ستایشی جۆری حوکومڕانیی ڕۆمای کردووە.

کەواتە ئەی هەڵوێستی ڕاستی بەرامبەر بە گەل چی بووە؟

دەکرێ بگوترێ، فەرامۆشکراوترین چین لە چارەسەری کێشەو بابەتی حوکومڕانی لە لای مایکیاڤیللی گەل بووە. لە کتێبی (میر)ەکەیدا زۆر لەسەر باسی (میر) درێژەی داوە. گەلیش لە لای هیچ پەیوەندییەکی بە ئامانجو ئامرازەکانی (میر)ەوە نەبووە. بەڵام لە (موتارەحات)ەکەیدا هەندێ جار ناوی گەلیشی هێناوە زۆر بە کەمی باسی لێوە کردووە. بەڵام بە لابەلاییو نەك بە تایبەتی. بە توخمێکی گرنگو چالاکیشی نەزانیوە نە لە بزاڤی مێژوویىو نە لە ژیانی ڕامیاریدا.

ڕەنگە ئەوەش بگەڕێتەوە بۆ ئەوەی، کە مایکیاڤیللی بە باوەڕەوە لێی نەڕوانیوە. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ، کە باوەڕی زۆر کەمی بە توانایی مرۆڤ هەبووە. مرۆڤ بەلایەوە ئێشو ئازار گەیەنەر بوونو نمەك حەرام بوونو زوو زوو ڕەنگی خۆیان دەگۆڕن، پیسکەو سپڵەن.. هتد. هەتا چاکەیان لەگەڵدا بکەی، ئەوان لەگەڵتان، بەڵام ئەگەر هاتو کێشەیەك بێتە پێشەوە، ئەوان خێرا لێت هەڵدەگەڕێنەوەو لێت یاخی دەبن. مایکیاڤیللی گەیشتۆتە ئەو ئەنجامەی، کە "جیهان تەنها سپڵەی تیایە. سپڵە جەماوەری خەڵکە." مایکیاڤیللی ئەگەر لە کتێبی (موتارەحات)ەکەیدا گەلی لە ئاستی زۆرداران داناوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا تیوری تایبەتی

لێوە هەڵێنجاندووە، کە چینە میللیەکان بێ تواناو بێ بەهرەن و چەپەڵو سپڵەن و نێگەتیفن و رەنگی خۆیان زوو زوو دەگۆڕن. هەموو مایکیاڤیللیزمی مایکیاڤیللی لەم پوختەیەدا کۆدەبێتەوە: "ژمارەی کەمی بە تواناو لێهاتووەکان جێیان ناگیرێتەوە تەنها ئەو کاتە نەبێ، کە ژمارە زۆرەکان (سپڵەکان) بتوانن هەل بپەرستن و پشتگیریان لێوە بکرێ. سپڵەکان هەر بۆ ئەوە هەن، کە لێهاتووەکان فەرمانڕەواییان بکەن.

بێگومان ئەم بۆچوونەی، کە پەیوەستە بە سروشتی مرۆڤەوە ناتوانێ لە ناوەڕۆکی چالاکیی ئادەمیزاد بگا، بە تایبەتی کاتێ، کە دەبنە جەماوەری بەرفرەوان. ئەو بۆچوونە تەنها دەتوانێ رەفتاری تاکەکەسەکان بخوێنێتەوە، کە تەنیاو گۆشەگیربن و تەریک بن لە دەوروبەر. بەڵام بە هەر حاڵ، مایکیاڤیللی رۆڵی جەماوەری لە مێژوودا فەرامۆش کردووەو پشتگوێ خستووە، یاخود خستوویەتییە ئاستێکی هەرە نزم، کە زۆر بە دەگمەن رۆڵی هەبێ.

لەم روانگەیەوە، کە پەیوەستە بە سروشتی مرۆڤەوە، مایکیاڤیللی ناچار بووە ئەرکی داڕشتنی رۆڵی مێژوو بە هەندێ پیاوان بسپێرێ، کە هێزو چاکەی تایبەتیان بووە. بۆیە (میر)ی مایکیاڤیللی دەبووایە رۆڵی داڕشتنی مێژوو بگرێتە ئەستۆ، بەڵام بە بێ ئیمپراتۆرو بە بێ پاپاو تەنانەت بە بێ گەلیش. گەلیش لە

سایەی ئەم بۆچوونەدا دیارە شایەنی ئەوە نەبووە خۆی دەسەڵاتدارو حوکومڕان بێ. دەشبێ ئاماژە بۆ ئەو جێگایە بکرێ، کە گەل لە بیری مایکیاڤیللیدا داگیری کردووە، کە گەل واتایەکی تایبەتی لە لای ئەم فەیلەسووفەدا هەبووەو تەنها چینێکی تایبەتی گەیاندووە. مایکیاڤیللی گەلی لە خەڵکانی بندەستو هەڕەمەک جیاکردۆتەوە، بۆیە باسی لە (پارتی گەل)و (پارتی خەڵکی هەڕەمەك)یش کردۆتەوە. گەلی تەنها بەو کەسانە گوتووە، کە پیشەسازو بازرگانان بوون، یاخود ئەو کەسانە بوون، کە بە زمانی ئەم سەردەمە پێیان دەگوترێ بۆرژوای سەرەوە. بەڵام پاڵەو جووتیارانی بە بەشێ لەو خەڵکی هەڕەمەکە زانیوە.

مایکیاڤیللی بیری لەوە نەکردۆتەوە چینی بۆرژوا نوێنەرایەتیی هەبێ، چونکە دیارە لەو سەردەمەیدا چینی بۆرژوا لە ئیتاڵیادا لاواز بووەو چۆتە قۆناخی داڕمانەوەو بوونێکی کاریگەرانەی نەبووە.

دەتوانین لە پوختەی ئەوەی پێشوو وەها تێبگەین، کە مایکیاڤیللیزم لە لای زۆر لە رووناکبیران نەبۆتە فەلسەفەیەك بۆنی شۆڕشگێڕانەی لێ بێ.

ئەمەش لایەنێکە لەو لایەنانەی، کە تایبەتمەندیی بیرو فەلسەفەی مایکیاڤیللی دەردەخا، کە نزیکە لە بیرو فەلسەفەی (مۆنۆکراتە میللیەکان)، کە لای پەسەند نییە

گەل خۆی خۆی بەڕێوە بەرێ. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا حەزی لێبووە پەسەندی بکا. مایکیاڤیللی جێبەجێکردنی بەرژەوەندییەکانی گەلی بە ئامانجی حوکومڕانی زانیوە. گرنگیی گەل لە چوارچێوەی ئەم پەیوەندییانەی، کە دەسەڵات دەیانسەپێنێ لایەنی پۆزەتیڤیە، کە بەرامبەر بە گەل هەڵوێستی لە ئاستیدا نیشانداوە.

بە کورتی، هەڵوێستی مایکیاڤیللی بەرامبەر بە گەل گۆڕانی تیادا بووە، لەلایەکەوە هەڵوێستی نەگەتیڤی نواندووە، کە چەمکی حوکومڕانی لە لایەن گەلەوە هاتۆتە پێشەوە. لە لایەکیترەوە پۆزەتیڤ بووە کاتێ، کە پشتگیری لە مەسەلەی حوکومڕانی کراوەو باوەڕی پێ هێناوەو ئامانجە بنچینەییەکانی بۆ دەستنیشان کردووە.

رودۆڵف کارنەپ: نوێنەری پۆزنتیڤیزم

رودۆڵف کارنەپ Rudolf Carnep لە بەناوبانگترین نوێنەرانی فەلسەفەی پۆزەتیڤی لۆجیکیی‌یە. لە ساڵی ١٨٩١ لە گوندێکی بچووکی ئەلمانیا لە ناوچەی بارمن لە ئەلمانیا لەدایکبووە. لە ساڵی ١٩٧٠ لە شاری کالیفۆرنیا، لە ئەمریکا مردووە.

ئەم مرۆڤە لە ساڵی ١٩١٠ەوە تا ١٩١٤ لە هەردوو زانکۆی فرایبۆرخو یینا خوێندوویەتی. پسپۆریی لە فیزیكو ماتماتیكو فەلسەفەدا هێناوە. پاش ئەوە بۆتە سەربازو بەشداریی جەنگی جیهانیی یەکەمی کردووە. لە ساڵی ١٩٢١دا خوێندنی باڵای بە پلەی دکتۆرا لە فەلسەفەدا لە زانکۆی ییندا تەواو کردووە. نامیلکەکەی بە ناونیشانی (شوێن: بەشدارییەك لە زانستناسی)، کە لەساڵی ١٩٢٢ لە گۆڤاری (لێکۆڵینەوە کانتییەکان)دا بڵاویکردۆتەوە. لەم نامیلکەیەدا، کارنەپ جیاوازییەکانی سروشتی لۆجیکیی لە نێوان بۆچوونەکانی ماتماتیکناسەکانو فیزیکناسەکانو دەروونناسەکاندا لەسەر

کێشەی شوێن شیکردۆتەوە. ئەو جیاوازییانەشی گەڕاندۆتەوە بۆ هۆی سروشتی وشەی (شوێن)، کە جۆرەها واتای هەیە لای هەر یەکێ لەو گروپە زانایانە. واتە ماتماتیکناس بە جۆرێ لە واتای (شوێن) تێدەگاو فیزیکناس بە جۆرێکیترو دەروونناسیش بە جۆرێکیتر. کارنەپ خۆیو فەیلەسووفێکیتر، کە (مۆریس سخلیک Moritz Schlik)ە، بۆ ئەو کێشەیە بنەمایەکی ژیربێژیی پۆزەتیڤی دادەنێن، کە مەبەستەکەیان ئەوەیە بڵێن: "کێشەو ناکۆکیو ڕێکنەکەوتنی بیروباوەڕی فەلسەفی لەسەر ئەوەیە، کە فەیلەسووفەکان بە ڕاستی ناتوانن بیروبۆچوونەکان لەسەر کێشەکان بە شێوەیەکی لۆجیکییانە (ژیربێژییانە) شیبکەنەوە.

کارنەپ لە ساڵی ١٩٢٦دا، لەسەر داوای سخلیک بۆتە مامۆستای یاریدەدەر لە زانکۆی ڤیننا و بەهۆی ئەو نزیکبوونەوەیەشەوە بەشداریی چالاکییەکانی بازنەی ڤیینا بووە، کە سخلیک دایمەزراندووەو بووە بە یەکێ لە ناودارەکانی. هەر لەو سەردەمەشدا لەگەڵ ئەندامانی ئەو بازنەیە ڤیینایە نامیلکە فەلسەفییەکەی (لۆدڤیچ ڤچنشتانین Ludwig Wittgenstein)یان بە قووڵی خوێندۆتەوە، کە کاریگەرییەکی بەهێزی لە پێشخستنی بیرە فەلسەفییەکەی کردووە.

لەساڵی ١٩٢٨دا یەکەمین پەڕتووکی بە ناونیشانی (بنەمای لۆجیکیی جیهان) بڵاوکردۆتەوە.

لە ساڵی ١٩٣٠دا بە هاوکاری لەگەڵ (هانز ریشنباخ)دا گۆڤارێکی نێودەوڵەتییان بە ناونیشانی (زانین) دەرکردووە. ئەو گۆڤارە نزیکەی دە ساڵ (١٩٣٠ ـ ١٩٤٠) بە بەردەوامی دەرچووەو بۆتە زمانی تایبەتی فەیلەسووفەکانی لۆجیکی پۆزەتیڤیی ئەو سەردەمە.

کارنەپ لە ساڵی ١٩٣١دا بووە بە مامۆستای فەلسەفەی سروشتی لە بەشی زانستە سروشتییەکان لە زانکۆی پراگی ئەو سەردەمەی ئەڵمانیا. بەڵام پەیوەندیشی بە بازنەی ڤییناوە هەر ماوە. لەو ماوەیەشدا بایەخی زۆری بە کێشەکانی لۆجیکو زمانو بناغەی ماتماتیک داوە. بۆ ئەوە دووەم پەڕتووکی بە ناونیشانی (سیستمە لۆجیکییەکانی زمان) لە ساڵی ١٩٣٤ بڵاوکردۆتەوە.

کاتێ کە نازییەکان دەسەڵاتیان لە ئەڵمانیادا توند بووە، کارنەپ، لەبەر ئەوەی جوولەکە بووە، ناچار بووە واز لە زانکۆی ئەلمانی بهێنی لە پراغو لە مانگی دیسەمبەری ساڵی ١٩٣٥ چووە بۆ ئەمریکاو لەوێ پاش چەند مانگێ بووە بە مامۆستای فەلسەفە لە زانکۆی شیکاگۆو لەو دانشگەیەدا تا ساڵی ١٩٥٢ ماوەتەوەو جارجاریش وانەی لە دوو زانکۆی هارڤەردو

ئیلینۆیدا وتۆتەوە. پاشان لە ساڵی ١٩٥٤ بووە بە مامۆستای فەلسەفە لە زانکۆی کالیفۆرنیا لە لۆس ئەنجلسو کورسیی (هانز ریشنباخ)ی گرتووە، کە لەوێ مردووەو ئەم تا ساڵی ١٩٦١ لەو زانکۆیەدا ماوەتەوە.

لەو ماوەیەدا، کە لە شیکاگۆ بووە، بە هاوکاری لەگەڵ (ئۆتۆ نیورات Otto Neurath)و (چارلس مۆریس Charles W. Morris)دا ئینسایکلۆپیدیایەکی جیهانییان لە زانستی یەکگرتووی بڵاوکردۆتەوە.

کارنەپ لەو ماوەیەی لە ئەمریکا ژیاوە، چەند پەڕتووکێکی فەلسەفیی هێناوەتە بەرهەم. لەوانە: (دەروازەیەک بۆ واتاناسی – سیمانتیکس) (١٩٤٢)و (واتاو پێداویست) (١٩٤٧)و (بناغەلۆجیکییەکانی گریمانە) (١٩٥٠).

هەڵبەت تایبەتمەندیی کارنەپ لە مێژووی فەلسەفەی سەردەمدا ئەوەیە، کە رۆڵێکی هەرە گرنگی لە رێبازی، یاخود قوتابخانەی پۆزەتیڤیی لۆجیکیدا بینیوە، کە لە راستیدا بە تەواوی ناخرێتە خانەی زانستی فەلسەفەوە، چونکە هەر لە بناغەوە دژی فەلسەفە دەوەستێتەوەو بە بیروباوەڕی میتافیزیکییانەی دەداتە قەڵەمرو میتافیزیکیش بە کاری بێ واتا دەزانێ، ئەگەرچی میتافیزیکیش گەوهەری فەلسەفەیە.

رێبازی پۆزەتیڤی لۆژیکی رێبازی شیکردنەوەی زمانە؛ چ زمانی سروشتیی

ئاسایی بێو چ زمانی زانستیو چ زمانی فەلسەفی بێ، چونکە هەڵگرانی شوێنپێی ئەو رێبازە باوەڕیان وایە، کە هۆی سەرەکیی ناکۆکیو جیاوازیی نێوان قوتابخانە فەلسەفییەکان، دەگەڕێتەوە بە هەڵە تێگەیشتن، یاخود بە هەڵە شیکردنەوەی بیروبۆچوونە فەلسەفییەکان، وەکو ئەوە وابێ، کە هەرچی کێشە فەلسەفییەکان هەیە، هەمووی بەهۆی بە جیاوازی تێگەیشتن بێ لە زاراوە فەلسەفییەکان.

بۆ نموونە، کارنەپ لە نامیلکەیەکی بچووکیدا، کە ناونیشانەکەی (کێشە ئەندێشەییەکانی فەلسەفە: ئاوەزی کەسانی دیو ململانێ لەسەر ریالیست)ە (١٩٢٨) دەڵێ: "کێشە میتافیزییەکان بە گشتیو کێشە ریالیستیو ئایدیالیەکان بە تایبەتی، دەبێ وەك کێشەی ئەندێشاویو پووچ تەماشا بکرێن." بۆ سەلماندنی ئەو وتەیەشی، کارنەپ پەنا دەباتە بەر فەلسەفەکەی (لۆدوڤیك ڤچنشتین)، کە دەڵێ (واتای هەر رستەیەك لە زماندا بەهۆی هەندێ ئامرازەوە دەردەبڕرێ. رستەش تەنها ئەو کاتە واتای راستی دەبێ، کە لە بناغەوە بەجێ بێ. کارنەپ ئەم بۆچوونە فەلسەفییەی هەندێ راستکردۆتەوەو دەڵێ، راستیی رستەش بۆ دەرپرینی راستو بەجێبوونی، بەهۆی ئەزموونیشەوە دبینرێ. واتە، هەر رستەو دەرپرینێ، ئەگەر بە پێی ئەزموون راستی

نەپێکێ، ئەوا ئەو رستەو دەربڕینە هەڵەیەو بێ واتایە. لەمەوە کارنەپ دەگاتە ئەو بۆچوونەی، کە هەرچی بابەتەکانی (میتافیزیكو رەوشتو جوانناسی) هەیەن، هەموو پووچو بێ واتانو هیچ واتایەك نابەخشنو ناگەیەنن. ئیتر لەو بۆچوونەوە، کارنەپ ئێمە رادەکێشێ بەلای ئەوەی بڕوا بکەین، کە زۆری مەسەلەی فەلسەفی هەیە، ئەگەرچی پەیوەندییان بە ئەپستمۆلۆجیەوە، بەڵام مەسەلەی بێ واتان. بۆ نموونە: کێشەی راستەقینەیی جیهانی دەرەکی. کارنەپ دەڵێ بیرکردنەوە سەبارەت بە میتافیزیك، هەر بە هەمان شێوەی بیرکردنەوەیە سەبارت بە هونەر، یاخود ئایین، کە هەموو هەوڵی مرۆڤن بۆ دەربڕینی هەستو نەستی خۆیان لەم ژینەدا. دەڵێ، ئەم مەسەلانەش، واتە میتافیزیكو هونەرو ئایین، بەس نین بۆ دەرخستنی راستەقینەیی ژین. تا ئەو رادەیەش دەڵێ: میتافیزیکستەکان هەر وەکو مۆسیقاوانن، بەڵام بە بێ بەهرەی مۆسیقایی، یاخود وەك هۆنەر بن، بەڵام بێ ئەوەی بەهرەی شیعراندنیان هەبێ. لە دوای ئەوە، کارنەپ، وەکو ئەندامانی تری ناو بازنەی ڤیننا، زۆر بایەخی بە بیرۆکەی یەکێتیی زانست داوە. واتە کەسێ بووە لەوانەی وایان کردووە، تاقە زمانێکی یەکگرتوو بۆ زانست بێتەکایەوەو دابمەزرێ. لەبەر ئەوە تیورەکەی خۆیو (نیورات)یش بە تیۆری فیزیکی ناسراوە،

کە دەبێ زمانەکەی زمانی (شت) بێ، یاخود زمانی جیهانی تەن (ئەستوو) بێ. دەڵێ: زمانی (شت)یش دەبێ یەکەمین مەرج بێ لەنێو خەڵکیدا بۆ تێگەیشتن لە یەکتریو سازبوون لەگەڵ یەکتری.

لۆدڤیچ فچنشتاین: گەمەی زمان

لۆدڤیچ فچنشتاین Ludwig Wittgenstein یەکێکە لە فەیلەسووفەکانی لۆجیكو زمان. لە ٢٦ی ئەپریلی ١٨٨٩دا لە شاری ڤیینا لەدایکبووە. خوێندنی زانستی ئەندازیاریی لە ئەڵمانیا لە بەرلینو لە بریتانیا لە ماچستەر خوێندووە. لە ماوەی خوێندنیدا زۆر بایەخی بە بابەتی ماتماتیكو بناغەکانی لۆجیك (ژیربێژی) داوە. لە ساڵی ١٩١٢ لە زانکۆی

کمبریچ لۆجیکی ماتماتیکی لەسەر دەستی فەیلەسووفی بەناوبانگ (برتراند رەسڵ) خوێندووە. بە هۆی ئەوەوە، ئەو فەیلەسووفە کارتێکردنی گەورەی لەسەر فچنشتاین بووە، کە لە لێکۆڵینەوەیەکیدا تۆماری کردووە بە ناونیشانی (لێکۆڵینەوەیەکی لۆجیکی – فەلسەفی) لە ساڵی ١٩٢١دا بڵاویکردۆتەوە.

فچنشتاین لە ساڵی ١٩٢٩دا بۆتە لێکۆڵەر لە زانکۆی کمبریچو لە ساڵی ١٩٣٩دا، هەر لەو زانکۆیە، بووە بە مامۆستای فەلسەفە. لە ساڵانی جەنگی گێتیی دووەمیشدا لە نەخۆشخانەی لەندەن بووە بە برینپێچ. لە ساڵی ١٩٤٧دا بە تەواوی وازی لە کاری مامۆستایەتی هێناوە. لە ٢٩ی ئەپرڵ ی ١٩٥١دا لە شاری کامبریج لە بریتانیا مردووە.

چالاکییە فەلسەفییەکەی فچنشتاین لە دوو قۆناغدا دەستنیشانکراون: یەکەم قۆناغی لێکۆڵینەوەی لۆژیکی – فەلسەفی، کە تیایدا شوێنپێکی رەسڵ هەڵدەگرێ بۆ قووڵکردنەوەی شیکردنەوەی زمان لە رووی ئەزموونگەریو ئاوەزگەرییەوە. واتە شیکردنەوەی سروشتی زمانو توانایی زمان لە بەرجەستەبوونی لە هێماو لۆجیکو ماتماتیکدا، کە بەهۆیەوە راستیەقینەیی واقع دەربکەوێ. دووەم: قۆناغی مامۆستایەتی لە زانکۆی کمبریچو ئۆکسفۆردو بۆچوونی خۆدوورخستنەوەی لە پۆزەتیفیی نوێو هەرەوەها لە کێشە فەلسەفییە

تەقلیدییەکان، کە ناگونجێن، نە لەگەڵ زانستو نە لەگەڵ لۆجیکدا. ئەو کێشە فەلسەفییانەی، کە نەك هەر هیچ واتایەك نابەخشن، بەڵکو هیچ مەعقولییەتیشیان تێدا نابینرێ. فچنشتاین دەڵێ، فەلسەفە رێباز نییە، بەڵکو چالاکییە بۆ نیشاندانی جیاوازییەکانی نێوان واقیع (بابەت)و وێنە (فۆرم). دەڵێ: ئامرازی ئەو چالاکییەش (گەمەی زمان)ە. واتە گەمەی جۆری دەربڕینو جۆری تێگەیشتن لە واتاکانی ناو زمان. بۆ ئەوەش دەڵێ: فەلسەفە جەنگێکە دژی داگیرکردنی ئاوەزمان بەهۆی زمانمانەوە. ئەم فەیلەسووفە، ئەگەرچی زۆر لە ئەندامانی بازنەی ڤییەناوە نزیك بووە، بەڵام هەمیشە نکوڵی لەوە کردووە، کە یەکێ بووبێ لەوان.

مەکتەبەی بیروهۆشیاری

ئەلفرێد جولێس ئاێر: زمان، حەقیقەت، لۆجیک

ئەلفرێد جولێس ئاێر Alfred Jules Ayer فەیلەسووفێکی بریتانییە، سەر بە قوتابخانەی پۆزەتیڤی لۆجیکی یە. لە ساڵی ١٩١٠ لەدایك بوو. سەرەتا خوێندنی لە کۆلێجی ئیتۆن بووە، پاشان چۆتە کۆلێجی کنیسەی مەسیح لە شاری ئۆکسفۆرد. پاش تەواوکردنی خوێندنی، هەر لەو کۆلێجەدا بۆتە مامۆستا. لە ساڵانی جەنگی جیهانیی دووەمدا بۆتە سەرباز لە سوپای وێلزو لە ساڵی ١٩٤٥دا بۆتە کارمەندی رۆشنبیری لە باڵوێزخانەی بریتانی لە فەرەنسا. پاش دوو ساڵ مانەوەی لە پاریس، دیسانەوە

گەڕاوەتەوە بۆ بریتانیاو لە کۆلێژی زانکۆی لەندەن بووە بە مامۆستای فەلسەفە.

لە ساڵی ١٩٥٢دا هەڵبژێرراوە بە ئەندام لە ئەکادیمیای بریتانیو لە ساڵی ١٩٥٩ بووە بە مامۆستای لۆجیك لە زانکۆی ئۆکسفۆرد.

ناسراوترین پەرتووکی ئاێر بە ناونیشانی (زمان، حەقیقەت، لۆجیک)ە، کە لە ساڵی ١٩٣٦دا بڵاویکردۆتەوە، تیایدا بەرهەڵستییەکی گەرم لە رێبازی لۆجیکی پۆزەتیڤی لە کێشەی دیاردەدا دەکا. پوختەی بیروبۆچوونی ئاێر لەم پەرتووکەدا ئەوەیە، کە میتافیزیکا مەحاڵە، چونکە هەرچی مەسەلەیەی میتافیزیکی هەیە، واتای بەتاڵ دەبەخشێ. دەڵێ: "بۆ نموونە رستە لە راستیدا هیچ واتایەك ناگەیەنێ، ئەگەر ئامرازێ نەبێ، کە مرۆڤ بەکاری بهێنێ بۆ سەلماندنی راستو هەڵەی ئەو رستەیە. ئەگەر هاتو ئەم ئەزموونە نەیتوانی ئەو کێشەیە یەکلایی بکاتەوە، ئەوە واتای ئەوەیە، کە کێشەکە خۆی لە خۆیدا واتای بەتاڵی هەیەو لە داکەوتدا هیچ ناگەیەنێ." لەبەر ئەوە بە بۆچوونی ئاێر هیچ کێشەیەکی فەلسەفی واقعیەتی تیا نییە، بەڵکو تەنها زمانەوانییەو بڕێ پێناسەیە دێتە سەر زمانو هەندێ دەرپرینە بۆ مەبەستی پێناسە داهێنان. هەر بڕیارێ لەسەر هەر نرخو بەهای شتێ دابنرێ، نە راستەو نە ناراستە، بەڵکو تەنها دەبرینی هەستو نەستی خاوەنەکەیەتی.

ئایر لە ڕێبازەکەیدا زۆر لە فەلسەفەی رودۆلف کارنەپ نزیك دەبێتەوە، کە هەرگیز باوەڕی بەوە نەبووە، کە دیاردەی وا لە دنیادا هەبووبێ، کە مەسەلە میتافیزیکییەکان بسەلمێنێ. وەك مەسەلەی (جیهانی هەستی، واتە نا واقیعی). یاخود دەڵێ: هیچ دیاردەیەکیش نییە کە بۆمان دیاری بکا، کە جیهان تاقە بنەمایەکی ڕەهای هەبێ، یاخود لە چەندین بنەما پێکهاتبێ.

ئایر پێ لەسەر ئەوە دادەگرێ، کە فەلسەفە، لەبەر ئەوەی ناتوانێ پەی بە ڕاستییەکان بەرێ، لەبەر ئەوە دەبێ کاری هەر (شیکردنەوە) بێ؛ شیکردنەوەی زمانەوانیی ڕووت‌و دۆزینەوەی ئەو ئامرازانەی، کە پێناسەی واتای هێماکانمان بۆ بکەن. واتە هێماکان وەرگێڕن بۆ ڕستەو لەو کێشەی تێنەگەیشتن لەو هێمایانە ڕزگارمان بکەن.

ئایر لە ساڵی ١٩٨٩ مردووە. ئەم پەڕتووکانەی لە دوای بەجێهێشتووە:

١ـ (زمان، ڕاستی، لۆجیک) ساڵی ١٩٣٩. ٢ـ (بنەماکانی زانینی ئەزموونی) ساڵی ١٩٤٩. ٣ـ (کێشەکانی زانین) ساڵی ١٩٥٦.

ئێریک هۆبزباوەرو نوێکردنەوەی مێژوو نرخاندنەوەی پرسیارەکانی مارکس[16]

هەمیشە زۆر بە درەنگ دەگەینە بیرو بۆچوون‌و خاوەن تیۆرە نوێیەکان، زۆر جاریش ئەو درەنگ گەیشتنەمان ڕەنگە هۆکاری دەرەکیی هەبێ، کە پەیوەستبێ بە بەرگرو بەربەستەکانی جیۆگرافیاو زمان، بەڵام ئاخۆ هۆکاری ئەم درەنگییە چییە، کە وامان لێدەکا لە دە ساڵی ڕابردوودا ئاهەنگ بۆ (ساموئێل هینتینگتۆن) بگێڕین وەکو ئەو پیاوە هیچی نەنووسیبێ تەنها (ململانێی شارستانیەتەکان) نەبێ؟ ئەگەر چی لە ساڵی ١٩٦٨دا باسی ڕوخسار شێوانی ترسناک‌و ئەنجامەکانی کردووە، کە ناسێنراوە بە تیۆری: "شارستاندن یاخود شارستانیکردنی بە زەبرو زۆرداری"و ئەو تیئۆرە ڕێگەی داوە بە ڕاکێشکردنی ڤێتنامییەکان‌و

[16]ـ ئەم وتارە لە نووسینی موهەنەد موبیزینە مامۆستای مێژووو شارستانی لە زانکۆی فیلادلڤیایە وەرمگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی.

گەلانی‌تر بۆ شارەکان‌و خزانیان بۆ نێو ئۆردوگا زۆرەملێکان‌و کۆمەڵکوژییان بە بۆردومانکردنیان.

لە پێنجی ئاداری ساڵی ١٨٥٢، کارڵ مارکس نامەیەکی بۆ یەکێ لە هاورێکانی نووسیوە، کە نێوی (ویدمیر) بووە، تیایدا گوتوویەتی: "ــ هیچ رۆڵێکم نییە، نە لە دۆزینەوەی بوونی چینەکان لە نێو کۆمەڵداو نە لەو دژایەتییانەش، کە لە نێوانیاندا روو دەدەن، زۆر لەمێژتر بەر لە من مێژووناسە بۆرژواکان باسیان لە بەرەپێشچوونی مێژوویی ئەم دژایەتیی چینایەتییە کردووە."

مارکس دژی ئەو کەسانە بووە، کە ویستوویانە کۆمەڵگا بەرەو جیهانگەری ئاراستە بکەن، بەڵام نەیەزانی رۆژێ دادێ ناوەکەی دەبێتە خێوێ، هەر وەک (ئێریک وەڵف) لە کتێبە نوێیەکەیدا بە نێوی (ئەوروپاو ئەوەی مێژووی نییە) دەڵێ:"ـ کە وەک خۆی دەڵێ زۆر قەرزاری بیری (مارکس)ە، کە ئیمرۆ خەریکە دەبێتە کەلاوەیەک لە پاشماوە."

لێرەدا ئەم سەرەتایانە دەخەمە پێش خۆم تا بتوانم خۆم ئامادە بکەم بۆ دۆزینەوەی، رەنگە بە لامەوە درەنگیش بووبێ، (ئێریک هۆبزباوم Eric Hobsbawm)ی مێژووناس، پرسیاری ئەوە بکەم ئایا، ئێمە بۆچی هەندی لەبارەوە نازانین‌و بۆچی مامۆستایانی زانینی مێژوویی ناوی ئەم زاتەیان نەهاتۆتە سەر زمان، کە ئێمە قوتابییان بووین؟ نازانم بۆچی ئەو کاتە ئەو جۆرە خەڵکانە دەناسین، کە ئەم دنیایە

بەجێ دەهێڵن، بۆچی لە ماوەی پانزە ساڵدا، نە مامۆستایەکی مێژوو، نە هیچ باسکارێ، کە تێکەڵاویان دەبووم، پەنجەیان بۆ ئەم پیاوە درێژ نەکرد. ئەمە ئەم پرسیارە دەورووژێنێ: "ـ ئاخۆ ئێمە بە راستی زانستی ناسینی مێژوومان دەخوێند؟" لەو پڕوایەدام نەخێرو دەبێ وانەکانی مێژوو لە زانکۆکانماندا دووبارە راست بکرێنەوە، چونکە بەو جۆرە بووبێ هیچ سوودێکمان نەبینیوە.

هۆبزباوم ئەگەرچی زۆریش گرنگ بووە، بەڵام بە داخەوە، ئێمە هیچ خوێندنەوەیەکمان لە بارەیەوە نەبووە. بەڵام ئەوانەی لە رۆژهەڵاتی کیشوەری ئاسیاوەن، ناسیویانە. وەک هۆبزباوم خۆی دەڵێ: "ــ لەبەر زۆر هۆکاری تەمومژاوی، کە لەبەردەم جووڵانەوە کۆمەڵایەتییە دیموکراتییەکان‌و کۆمەڵایەتییە شۆرشگێرییەکاندا قوتبوونەتەوە، چاوەڕوانی ئەوە ناکرێ تەکان‌و راپەڕینێکی نوێ لە رێبازی مارکسزمی هەڵگری نەریتی رامیاریدا روو بدا، بەڵام دەبێ ئاگامان لەو زیادڕەوییەش هەبێ، کە لە جیهانی رۆژئاواییدا بۆتە باو. بۆ نموونە، ئەگەر پڕوانینە لایەنی ئەوەی، کە نووسینەکانی من سەبارەت بە بابەتی مێژووی چەند بایەخیان پێ دەدرێن، من بۆم دەرکەوتووە، کە لە هەشتاکانی سەدەی رابردووەوە خوێنەریان زیاتر لە (کۆریای باشوور)و (تایوان)دا هەن، لە وڵاتی (تورکیا)شدا لە نەوەتەکانەوە. هەروەها

بەڵگەی واش هەن، کە خوێنەریان لە جیهانی عەرەبیدا ئێستا زیاتر بووە."

بێگومان هەر دەزگایەکی چاپو بڵاوکردنەوە بێ، یاخود هەر وەرگێڕێ بێ، بە پەرۆشەوە، کە کار لەگەڵ بەرهەمەکانی (هۆبزباوم)دا بکا. بەڵام گرنگ ئەوەیە ئێستێ لە ئاستی تێڕوانینی بۆ نوێکردنەوەی مێژوودا بکەین.

هۆبزباوم لە ساڵی ١٩٦٢ دەربارەی سەردەمی شۆڕشی پێشەسازی نووسی، لە ساڵی ١٩٦٧یش لێکۆڵینەوەیەکی بە ناونیشانی (خوێندنەوەیەک بۆ مێژووی کرێکاران) بڵاوکردەوە، بە دوایدا لێکۆڵینەوەیەک بە ناونیشانی (پیشەسازیو ئیمپراتۆری)، کە لە ساڵی ١٩٦٩ بڵاوبۆتەوە. لە ساڵی ١٩٧٣شدا کتێبێکی بە ناونیشانی (مێژووی ژیانی کارڵ مارکس) بڵاوکردەوە. هەر لە هەمان ساڵدا کتێبی (سەردەمی سەرمایەداری)ی بڵاوکردەوە. ئیدی نووسینو لێکۆڵینەوەکانی ئەم مرۆڤە تاکو ئیمڕۆ هەر بەردەوامە. هەڵبەت ئەو هەموو زانیارییەی لە ساڵی ١٩٦٢، ١٩٦٩، ١٩٧٥دا لای ئەم مێژووناسە کەڵەکە بووە، رۆڵێکی گەورەی لە پێشکەشکردنی نەخشەو وێنەی دەزووەکانی پێشکەوتنو بەرەوپێشچوونی جیهانیو پێشکەوتنو بەرەوپێشچوونی پیشەسازیدا بینیوە.

ئیمڕۆ (ئێریک هۆبزباوم) هاتۆتە نێو جیهانی ئێپستمۆلۆجییەوە، داوا لە مێژووناسان دەکا

نوێکردنەوە لە مێژوودا بکەن، بە لایەوە وایە ئەو ئەرکە تەنها ناکەوێتە ئەستۆی فەیلەسووفەکان، کە بێن لێکدانەوەی جیهان بکەن، بەڵکو مێژووناسان دەبێ گۆڕانی بەسەردا بهێنن. دیارە ئەم دوو وتەیەش لە فەلسەفەکەی (لۆدڤیگ فیۆرباخ)ەوە خوازراوە، کە بۆتە سەرچاوەی سرووشی مێژووناسە مارکسیەکان. لە هەشتاکانی سەدەی نۆزدەهەمەوە، زۆربەی زۆری ئەو رووناکبیرانەی، کە بوون بە مارکسی، بە تایبەتی مێژوونووسە مارکسیەکان، لەبەر ئەوە بووە، کە ویستوویانە بە هۆی مارکسیەتەوەو بە هاوکاریی لەگەڵ بزووتنەوەی کرێکارانو بزووتنەوەی سۆشیالیستی ئەم جیهانە بگۆڕن.

بە رای هۆبزباوم بیرو بۆچوونێ هەیە بۆ نوێکردنەوەو بۆ دووبارە خوێندنەوەی مێژوو، هەروەها پێویستییەکیش هەیە بۆ هاوکاریی هەرەوەزی. ئەو هاوکارییەش ئەو کۆمەڵە مێژوونووسانە رووەو کێڵگەی لێکۆڵینەوە دەبا، کە ویستوویانە گۆڕان بەسەر جیهاندا بهێنن. بە تایبەتی سەبارەت بە لێکۆڵینەوەی لەسەر مێژووی گەلان، یاخود چینی کرێکار، کە لە بنچینەدا هیچ پەیوەندییەکی تایبەتیان نەبووە بە روانگەی مارکسیزم، ئەگەر چی بە شێوەیەکی سروشتی چەپەکانی بەلای خۆیدا راکێشاوە. بە پێچەوانەشەوە، ئەم رووناکبیرانە کاتێ، کە وازیان لە

شۆڕشگێڕێتیی کۆمەڵایەتیی خۆیان هێناوە، هەر لە نەوەتەکانی سەدەی نۆزدەهەمەوە، ئیتر وازیشیان لە مارکسیزمەکەی خۆشیان هێناوە.

هۆبزباوم رستەیەکی (لۆرانس ستوون)ی خواستووە، کە دەڵێ: "ئامانجی مێژوو دەبێ کردنی ئەو پرسیارە گەورەیە بێ، کە (بۆچی؟)یە." بە لای (هۆبزباوم)ەوە ئەم گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییە لە لایەن زانستی مێژووەوە نەهاتۆتە دی، بەڵکو لە لایەن زانستە کۆمەڵایەتییەکانەوە هاتۆتە دی. هەڵبەت ئەو زانستانە کۆمەڵایەتییانەش هەندێکیان تازەپێگەشتووبوونو ئەو سەردەمەش وەک رێبازی (گەشەکاری)، واتە مێژوویی خۆیان سەپاندووە. دیارە هۆبزباوم مارکسی بەلاوە زۆر زۆر گرنگ بووە، نەک هەر لەو رووەوە، کە بە باوکی کۆمەڵناسیی ئێپستمۆلۆجی ناسراوە، بەڵکو مارکسیزم بێگومان رۆڵی گەورەی بینیوە لە یەکەمین پێکهێنانی بزووتنەوەی وەڵامدانەوەی (بۆچی) بۆ لێکدانەوەی مێژوو.

مارکس بە شێوەیەکی سەرەکی بە هۆی مێژووناسانو باسکارانەوە لە سەر زانستە کۆمەڵایەتییەکان کاریگەریی سەرەکیی لە سەر مێژوودا هەبووە. هۆبزباوم دەڵێ: "ـ زۆر بە پەرۆشم ئەو رۆژە ببینم، کە خەڵکی ئیتر ئەو پرسیارەیان لەلادا نەمێنێ بیکەن، کە ئایا نووسەران مارکسین، یان نا. بەڵام من

هەمیشە باوەڕم بەوە هەبووە، کە هێشتا هەر دوورین لە یۆتۆبیاوە. ئیتر هەر لەو کاتەوە، بە پێچەوانەوە پێویست زیاتر بوو بەوەی بزانرێ، کە مارکسیزم چیی پێشکەش بە زانستی مێژوو کردووە. مێژوو پێویستی بەوە بووە، کە بەرهەڵستی لە خۆی بکاو دژی ئەو کەسانە بێ، کە باوەریان نییە، کە یارمەتیمان بدا لە تێگەیشتنی مێژوو."

مەکتەبی بیروهۆشیاری

مەکتەبی بیروهۆشیاری

مەكتەبی بیروهۆشیاری

بڵاوكراوەكانی مەكتەبی بیروهۆشیاری (ی. ن. ك)
ساڵانی (٢٠٠٨ ـ ٢٠٠٩)

ز	ناوی بڵاوكراوە	ناوی نوسەر	ساڵی دەرچوون
٢٥١.	هەرێمی كوردستان و توركیا	مامۆستا جەعفەر	٢٠٠٨
٢٥٢.	پارتی سۆسیال دیموكراتی سویدی	عوسمان حەمە رەشید گوڕون	٢٠٠٨
٢٥٣.	جلال طالباني رجل القرار	حوار الفضائية العراقية	٢٠٠٨
٢٥٤.	لەكیبە هاردییەوە بۆ گۆردن براون	سلێمان عەبدوڵڵا یونس	٢٠٠٨
٢٥٥.	دەسەڵاتی دادوەری	گۆران ئازاد حەمە گەمحان	٢٠٠٨
٢٥٦.	جەنگی دەروونی	ئاراس فەریق زەینەڵ	٢٠٠٨
٢٥٧.	كركوك بموجب أحصاء عام ١٩٥٧	قسم البحوث واستطلاعات الراي	٢٠٠٨

بير ـ ئاوەز ـ زمان ....

٢٥٨.	مام جەلال جێگری سەرۆكی سۆسیالست ئەنتەرناسیۆناڵ (ی. ن. ك) ئەندامی هەمیشەیی	مەكتەبی بیروهۆشیاری	٢٠٠٨
٢٥٩.	گۆڤاری نۆڤین ـ ١٣ ـ		٢٠٠٨
٢٦٠.	پڕۆژەی قانونی بەگژداچوونەوەی گەندەڵی	كاوسێن بابەكر	٢٠٠٨
٢٦١.	دەروازەیەك بۆ پەیوەندییە نێودەوڵەتییەكان	د. ئەنوەر محەمەد فەرەج	٢٠٠٨
٢٦٢.	كردستان والسياسة السوفيتية في الشرق الأوسط	تأليف: فاضل رسول ترجمة: غسان نعسان	٢٠٠٨
٢٦٣.	ئاشنابوون بەسۆسیال دیموكراتی	كارزان كاوسێن	٢٠٠٨
٢٦٤.	جیهانێكی دادپەروەر شیاوە	كارزان كاوسێن	٢٠٠٨

٢٦٥.	لێپرســـــــــراوێتی و خۆشگوزەرانی هاوبەش	کارزان کاوسێن	٢٠٠٨
٢٦٦.	پێ بــەپێی مێــژوو بــەرەو بەهەشت	کاوسێن بابەکر	٢٠٠٨
٢٦٧.	کردستان والحقوق القومیة للترکمان	د. مکرم الطالبانی	٢٠٠٨
٢٦٨.	قەیرانەکانی دیموکراسی	رالف دارن دۆرف و. لەئەڵمانییــــــەوە: ئیسماعیل حەمەئەمین	٢٠٠٨
٢٦٩.	قضیة إبادة الأرمن امــام المحکمة أو قــضیة طلعــت باشا	ترجمة: غسان نعسان مراجعـــة: ماموســـتا جعفر	٢٠٠٨
٢٧٠.	ئێرلەندای باکوور	سلێمان عەبدوڵڵا یونس	٢٠٠٨
٢٧١.	ناوچـــەکانی ململانـــێ لـــــەنێوان کـــــوردو حکومەتەکانی عیراقدا	هەورامان کەمال مـیرزا عەبدوڵڵا تاریق رەئوف محەمەد	٢٠٠٨

٢٧٢.	نوروز عید الأمجاد ومفخرة الأحفاد	د. احمـــد عبـــدالعزیز محمود	٢٠٠٨
٢٧٣.	الکـرد في تجــارب الأمــم وتعاقب الهمم	د. احمـــد عبـــدالعزیز محمود	٢٠٠٨
٢٧٤.	نیچەو مەسیحیەت	و: لەفارسییەوە: مەسعود بابایی	٢٠٠٨
٢٧٥.	مێــژووی قەدەغــەکردنی کتێـــب لەکتێبخانـــەی گشتیی کەرکوکدا	حەمەدیان	٢٠٠٨
٢٧٦.	علمینی یا کرکوك کیـف ابکیك	محمد شوان	٢٠٠٨
٢٧٧.	چــوار رۆژ لەکوردســتانی ئازاددا	موکەرەم تاڵەبانی	٢٠٠٨
٢٧٨.	مسألة إبادة الأرمن امــام المحکمة ـ الطبعة الثانیة	ترجمة: غسان نعسان مراجعـــة: ماموســـتا جعفر	٢٠٠٨

.٢٧٩	پـــرۆژە یاســـاکانی بەرەنگاربوونەوەی گەندەڵی	سمکۆ ئەسعەد ئەدهەم	٢٠٠٨
.٢٨٠	یـــەکگرتووی ئیـــسلامی لـــەنێوان ئیـــسلامیبوون و نەتەوەییبووندا	بەختیار عبدالرحمن	٢٠٠٨
.٢٨١	پیـــسبوونی بیـــنین و کاریگەری لەسەر ڕەفتـاری کۆمەڵایەتی	هەوراز محەمەد	٢٠٠٨
.٢٨٢	شـــارەزوورو لورســـتانی باکوور	د. حــــسام الــــدین نەقشبەندی	٢٠٠٨
.٢٨٣	خانی ـ شاعیرو بیرمەنـد، فەیلەسوف و سۆفی	پرۆفیسۆر. د. عیـزەدین مستەفا ڕەسووڵ	٢٠٠٨
.٢٨٤	زاراوەکانی کۆنفرانس	نەجاتی عەبدوڵڵا	٢٠٠٩
.٢٨٥	دەرکـــەوتنی ڕێکخـــراوی قاعیـــدە لەکوردســـتانی عیراقدا	یونس گۆران	٢٠٠٩

.٢٨٦	سیاســـەتی شـــیعەکان دەرهـــەق بـــە کـــەرکوك و فیدراڵی	ئارام ڕەفعەت	٢٠٠٩
.٢٨٧	مـــشکلة تقییـــد الـــسلطة السیاسیة بالقانون	زانا رؤوف حمە کریم	٢٠٠٩
.٢٨٨	یاســـــای پارێزگـــــا ڕێکنـــــــــــــەخراوەکان لەهەرێمێکدا	و: خلیل عەبدوڵڵا	٢٠٠٩
.٢٨٩	سجالات عربیة کردیة	د. هلکوت حکیم	٢٠٠٩
.٢٩٠	ئیدارەی کوردی ئاستەنگ و ئاسۆی گەشەکردن	مامۆستا جەعفەر	٢٠٠٩
.٢٩١	سۆسیال دیموکراسی (مێژوو، تیۆری، ڕەخنە)	د. ئەکرەمی میهرداد	٢٠٠٩